

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

CALL No.

Sa8K

Ved-Sri

Vol.2

D.G A. 79.

Sri Vani Vilas Sanskrit Series.

No. 4.

Yadavabhyudaya

BY

SRIMAN VEDANTA DESIKA.

15677

WITH THE COMMENTARY OF
APPAYYA DIKSHITA.

VOL. II.

CANTOS

(5-8)

Sa8K

Ved/Sri

Srirangam:

SRI VANI VILAS PRESS.

1909.

Copyright Registered.

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No.

15677.

Date.....

30/7/58.

Call No.

Sa 8 K / Ved / S.E.

॥ श्रीः ॥

॥ यादवाभ्युदयम् ॥ भाग २

जद्वैतविद्याचार्य श्रीमदभ्युदयदीक्षितैः
विरचितया व्याख्यया
समुद्भासितम् ।

द्वितीयो भागः

सर्गाः ५—

ch. 5-8

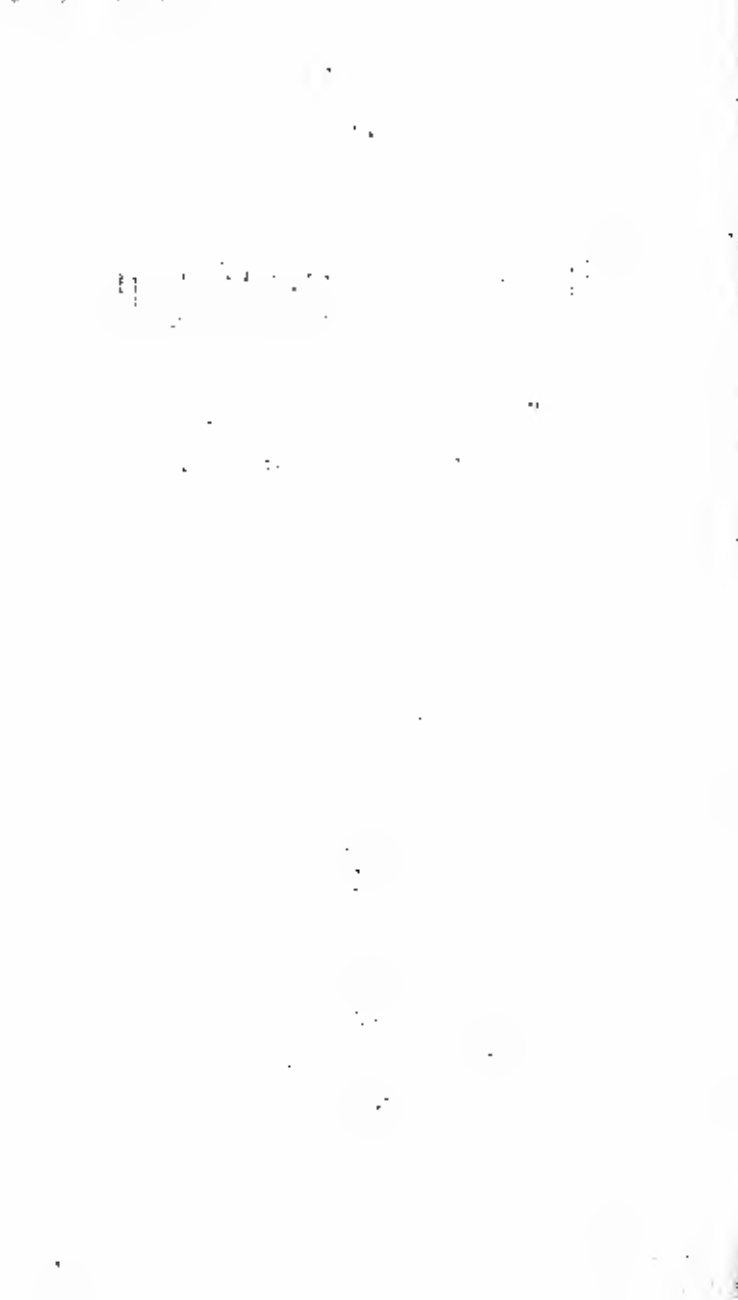

श्रीरङ्गनगरे
श्रीवाणीविकास मुद्रायन्त्रालये
समुद्रितम् ।

१९०९.

MUNSHI RAM MANOHAR LAL

Oriental & Foreign Book-Sellers
P.B. 1165, Nai Sarak, DELHI-6

PREFACE.

WE have great pleasure in publishing the Second Volume of this grand Mahakavya with the famous commentary of Sri Appayya Dikshita. The succeeding volumes also will be issued soon, at no distant date from each other. The first volume was very well received by all the scholars throughout the world and we are sure that a study of this and the subsequent volumes would greatly enhance the admiration for the two great geniuses *viz.*, Sri Vedanta Desika and Sri Appayya Dikshita who, by their combination, have conferred upon this work a unique distinction.

T. K. Balasubrahmanyam.

LIFE OF
SRI APPAYYA DIKSHITA

BY
A. V. GOPALACHARIAR M.A., B.L.

LIFE

OF

Sri Appayya Dikshita.

IT is with feelings of the deepest reverence and the highest admiration that we approach the life of the illustrious Dikshita than whom the world has never seen a profounder scholar or a more devout Bhakta. There is a halo of sanctity around the name of our hero—for certainly he was one of the greatest heroes of this country—and the very thought of him will not fail to inspire the holiest and warmest feelings in any right-thinking person who has had the fortune to read his immortal works. The word 'Dikshita' means 'one who has performed a Sacrifice.' Sacrifices have been performed in this country, time without beginning, by countless persons, but from the Mountain to the Cape, the word Dikshita, without any further description, has come to attach itself exclusively to the great Soul from whose pen proceeded the commentary upon the Yadavabhyudaya. The country round Kanchi—the holy city which has from the earliest times been a great centre of learning—has given birth to many a great scholar. The author of the Yadavabhyudaya was born in the city and the commentator belongs to Adayappalam, a village near it. Our Dikshita

was not the first scholar of his family. The family boasts of a succession of distinguished Pandits both before and after him. The family traces its descent from the sage Bharadvaja who in his humble cottage gave princely entertainments to the heroes of the Ramayana with all their retinue. Acharya Dikshita was the paternal grandfather of our hero. He was popularly known as Vakshasthalacharya Dikshita. The story as to how he acquired that curious name is interesting. Krishna Deva Raya, the great king of Vijayanagar, who ruled from 1506 to 1530 A. D. paid a visit to Conjeevaram. While he was worshipping the God Varadaraja in company with his wife and retinue, Acharya Dikshita composed the following Sloka.

कांक्षित् काञ्चनगौराङ्गी बीक्ष्य साक्षादिव भियम् ।

वरदः संशयापन्नो वक्षःस्थलमवैक्षत ॥

'Beholding a woman of gold-like complexion looking like Lakshmi herself, Varada fell into a doubt and looked at his bosom (to see if Lakshmi was there).' The God mistook the woman for Lakshmi and suspected that His consort Lakshmi had quitted Her seat in His bosom and looked at His bosom to make sure whether she was there. The idea was extremely happy and Krishna Deva was so enamoured of it that he thenceforward called him Vakshasthalacharya Dikshita. The Sloka is quoted by Appayya Dikshita in his Chitramimamsa as an example of Sandehalankaradhvani and it is stated by our author to be taken from a work which is known as

Vanadaraja Vasantotsava. Acharya Dikshita enjoyed the patronage of Krishna Deva Raya. Nilakanta Dikshita in his drama called Nalacharita refers to him as Aachan Dikshita—Aachan being the Tamil word for Acharya—and states that he was worshipped by Krishna Deva. Acharya Dikshita was renowned not only for his learning, but also for the deeply religious life he led. He performed all the sacrifices and dedicated his life to the service of God and His creatures. He married two wives. The first was of a family of Saiva persuasion like himself. The second was Totaramba, daughter of Srirangarajacharya who was of a distinguished orthodox Srivaishnava family known as Sri Vaikuntacharya Vamsa. What a commentary this upon the present-day prohibition of intermarriages between the worshippers of Siva and Vishnu! Two of the most orthodox families of the two sects connected themselves freely so recently as within four centuries ago. Does not this afford conclusive proof that the distinctions of modern days are not only not sanctioned by the Sastras, but are opposed to ancient custom? Totaramba—whose name, by the way, is the same as that of the mother of Vedanta Desika—gave birth to four sons of whom the eldest was Srirangarajadhvari or Srirangarajamakhi. The name of the maternal grandfather was by his desire given to the eldest son. Rangarajadhvari followed in the footsteps of his father and led a thoroughly Vaidika life. He has made valuable contributions to the Vedanta literature. He was the author of *Advaita Vidya Mukura*, *Vivarana Darpana* and other works.

Two sons were born to him. The elder was Appa-Dikshita, our commentator, and the younger was Acchan Dikshita whose grandson was Nilakanta Dikshita, the famous author of the Nilakanta Vijaya Champu.

Although Appa Dikshita was the original name of our Dikshita, he was popularly called Appayya Dikshita adding the honorific suffix Ayya. To this day he is known only by the latter name. He calls himself Appa Dikshita in the Parimala. He is indifferently called Appaya (with a single अ) or Appayya (with double अ) according to the necessities of the rhythm by Nilakanta Dikshita, Samara Pungava Dikshita, Gangadhara Vajapeyayaji and Jagannatha Panditaraja in their verses about him.

Appayya Dikshita was born in 1552 A.D. The date of his birth is fixed with tolerable certainty. Sivananda Yatindra who was descended from him and who has written his life specifically gives the above date. The same date is inferable from certain particulars given by Nilakanta Dikshita. He sat at the feet of his learned and holy father and learned all the Sastras including the Vedanta. In his religious works he refers to his grandfather and to his father who was also his Guru, with the warmest admiration and with the deepest reverence. In the Sivachamanidipika, which he shortly refers to as the Manidipika in the Pancharatradhikarana of his Parimala, he offers his respects to his grandfather in the following Sloka.

अस्तेबुधन्वतटमा च तृषारशैला-

दाचार्यदीक्षित इति प्रथिताभिधानम् ।

अद्वैतचित्सुखमहाम्बुधिभग्नमायं

अस्मत्पितामहमशेषगुरुं प्रपद्ये ॥

In the next Sloka of the same work he salutes his father as follows.

यं ब्रह्म निमित्तधियः प्रवदन्ति साक्षात्

तद्दर्शनादखिलदर्शनपारभाजः ।

तं सर्ववेदसमशेषबुधाधिराजं

श्रीरङ्गराजमस्मिन् पितरं नतोऽस्मि ॥

The latter Sloka occurs in the Nyayarakshamani also. In the Sivastattvaviveka he refers to him as his Guru though not by name or as his father.

सर्वविद्यालतोपप्रपारिजातमहीरुहान् ।

महागुरुभ्रमस्यामि सादरं सर्ववेदतः ॥

He winds up the first Pada of his Parimala by a glowing description of his father's literary and spiritual greatness in the following beautiful verses.

कणभक्षपदाक्षकपक्षपरिष्करणक्षणतक्षणदक्षगिरम् ।

अतिकर्कशतर्कशतश्रुभितक्षपितक्षपणक्षणभक्षपवम् ॥

कपिलोक्तिमिराकरणप्रवणं कृतपद्मगसूक्तिपरिष्करणम् ।

नयमौक्तिकभूषितभट्टमसं विमलाद्वयचित्सुखमश्रयिणम् ॥

महतामपि मान्यतमं विदुषा विनिवेद्य गुरुं हृदि वैभजितम् ।

नयसंहतिस्फाटिनि कल्पतरौ विवृतशरणः प्रथमः श्रयितः ॥

In the opening of the *Siddhanta-samgraha*, he refers to his father's exposition of the *Vedānta* to himself as follows:

तन्मूलनिर्गमसंग्रहे कतिचित्तद्वयवैवाच्यः
 स्वर्गो संवत्सराणि तात्पर्यवशात्प्रवचः कथापिनाम् ।

At the end of the third *Paśa* of the first chapter of the *Parimala* he refers to his father and to his paternal grandmother's family in the following manner.

जीवेदुष्टार्थव्याप्तुमिहजीवरूपमीन्द्रहोतृविद्या-
 चार्वकीरक्षराकादुपविदुतवर्षोविश्वविद्याभिराजोः ।
 ज्ञाने वेदान्तकल्पद्रुमपरिमये सर्वविद्याभिज्ञोऽस्मिन्
 पूर्वः सरोऽस्मिन् प्रवर्तितदिष्टे निर्गमेवमवाचः ॥

He was proud of his own family as well as his father's connection with the family of *Sri Vālmūki-sūrya*.

From his childhood he was of the most studious habits and he applied himself hard to master all the *Tantras*. His father, who was a thorough scholar, taught him all the *Sāstras* and instructed him in the *Vedānta*, of course on the *Advaitic* basis. We know it from our author as well as from the words of his father that the latter was an *out and out Advaiti* by conviction and that he imparted his *Advaitic* knowledge upon the mind of his son and pupil. Appayya Dīkṣita's grandmother also was a firm *Advaiti*. Our author from his childhood had an ardent passion for the worship of *Śiva*.

Although his father had instructed him completely in the Nirguna Vidya of Advaitism, his love of Siva got the better of the impressions made by his father's teachings and he began to labour hard for the cause of the Saiva cult and wrote many powerful books to make it unassailable. Tradition has it that Sri Nrisimhasrama Swami, a great Advaita Acharya, the author of the Bhadadzhikara and the Advaita Dipika, hearing of the greatness of Dikshita and his inaction in the cause of Advaitism, went to him from his hermitage on the banks of the Narmada and made him recall to his mind the Advaitic instruction given him by his great father and resolve to work in that field. He then wrote his great Advaitic works—the Parimala, Nyayarakshamani, Siddhantalessasangraha and others. The tradition receives considerable corroboration from the author's own statement in the opening Sloka of the Parimala that he had forgotten for a time the truths he had been taught by his Guru and that he was awakened by a great personage. The sloka is as follows:—

गुरुमिरुपदिष्टमर्थं विस्मृतमपि तत्त बोधितं प्रायैः ।

अवलम्ब्य शिवमधीयन् यथामति व्यकरोमि कल्पतरुम् ॥

The literary and spiritual greatness of Dikshita spread his name far and wide throughout the country. His grandfather had been enjoying the patronage of Krishna Deva, one of the greatest kings of Vijayanagar. Although the kingdom had received a crushing blow at the battle of Talikota in 1565 A.D. in the 15th year of Dikshita

a dynasty known as the Third Dynasty sprang up and the kings of that dynasty ruled for nearly a century over a part of the original Empire. The three famous brothers Ramaraya, Tirumalai Raya, and Venkatadri had gained considerable influence and power in the Vijayanagar State during the reigns of Achyuta Raya and Sadasiva, the last kings of the Second Dynasty. They were *de facto* kings and Achyuta and Sadasiva were more or less at their mercy. Ramaraya and Tirumalai married respectively Tirumalamma and Vengala, daughters of Krishna Deva Raya. Achyuta reigned from 1530 to 1541-42 A.D. Sadasiva was king in name from 1542 to 1567 A.D. Rama Raya and Venkatadri were both killed in the battle of Talikota, and Tirumalai alone of the three brothers survived the battle. From 1565 till 1567 he recognised Sadasiva as his sovereign though only nominally. In 1568 he is said to have murdered Sadasiva and seized the throne for himself.

Tirumalai had four sons. On his death in 1574, his second son Ranga II succeeded to the throne and ruled till 1585 A.D. The youngest brother Venkata I, also known as Venkatapati, succeeded him and occupied the throne till 1614 A.D. The above history is taken from Mr. Robert Sewell's 'Forgotten Empire.' In his Antiquities, Mr. Sewell gave a different genealogy. There he states that Tirumalai or Timma was the son of Rama Rajah. The opening verses of Dikshita's commentary on the Yadavabhyudaya refer to Rama Raja, Timma Raja, and Chinna Timma as kings in succession?

Timma is only another name in Telugu for Tirumalai. The reference to Timma in the verses appears to be as the son of Rama Raja, although it is not impossible to interpret them consistently with the genealogy given in the *Forgotten Empire* i.e., making Timma the brother of Rama Raja. Chinna Timma evidently is the same as Ranga II, the son and successor of Tirumalai. Very likely the son of Timma was popularly called Chinna Timma. The commentary on the *Yadavabhyudaya* was written by the desire of Chinna Timma as stated by the author himself. The family of our Dikshita had been connected with the kings of Vijayanagar for a long time. When Timma succeeded to the throne in 1567 A.D., Dikshita was 17 years old and had evidently become a full blown scholar. When Chinna Timma succeeded Timma, Dikshita was twenty-five, and when Venkatapati ascended the throne, he was thirty-six. He was 64 when Venkatapati died in 1614. Dikshita appears to have been the Chief Pandit of the Courts of these three successive Kings. At the end of *Kuvalayananda*, the author says

अमुं कुवलयानन्दमकरोदम्पदीक्षितः ।

नियोगाद्देह्युदयसेः निरुपाधिकुपानिधेः ॥

Appa Dikshita wrote this work *Kuvalayananda* by the command of Venkatapati full of spontaneous generosity. This shows that *Kuvalayananda* was written during his reign and that Dikshita was connected with him. In the *Shivasthapanidipika*, Dikshita refers to his then patron as

Chinna Bomma. He states that he wrote the work at the instance of King Chinna Bomma. He says-

भाष्यमेतदनवं विवृण्वति
स्वप्नजागरणयोः समं प्रभुः ।
चिन्नबोम्मनूपरूपभूत्स्वयं
मां न्ययुक्तु महिलार्थविग्रहः ॥

The next Sloka which recounts the good qualities of Chinna Bomma is not to be found in some manuscripts, but the sloka succeeding it which refers to his greatness as a King is found in all the manuscripts. Samarapungava Dikshita, who was the grandfather of Gangadhara Vajapeyayaji, the author of the Basikaranjini, a commentary on the Kuvalayananda, and whose brother is stated in the Basikaranjini to have been a pupil of our Dikshita in the Vedanta, states in his Yatrakprabandha that Chinna Bomma on the occasion of his Golden Abhishekam covered Dikshita with Gold. He says:

हेमाभिषेकसमये परितो निवृण्व-
सौवर्णसंहतिमिषाः चिन्नबोम्मभूषः ।
अप्यश्वदीक्षितमभेरनववविद्या-
कल्पद्रुमस्य कुक्षे कनकालवालम् ॥

We would humbly suggest that Chinna Bomma may be identical with Chinna Timma. Of course there is no absolute certainty in these matters, and we only make the suggestion as a probable one. During the reign of

Achyuta Deva Raya of Vijayanagar, there was an inscription made near Guntur by **Sriman Mallayya Chinna Bomma Nripati** who was probably one of the Chieftains of the Kingdom. Although there is an identity of names, the date of the inscription which was before **Dikshita's** time is against the identity of the **Chinna Bomma** of the inscription with the patron of our author. About **Venkatapati** there is no doubt whatever. Whatever doubts there may be about names, it is certain that **Dikshita** enjoyed the munificent and worshipful patronage of his contemporary kings of Vijayanagaram.

His connection with the kings placed him in possession of ample funds to perform all sacrifices on a grand scale. He was extremely kind-hearted by nature and the story is told that when the goats which were to be the victims were crying he was lost in pity and he finally made up his mind to perform the sacrifice exclaiming 'Veda, I trust you' (*वेदो नहि ते नृशङ्कोरः*). Whether the story is true or not there is no doubt of his extreme sympathetic nature which pervades his writings. It is said in the South that **Bhattoji Dikshita**, the great grammarian who wrote the *Siddhantakaumudi*, *Prandhamanorama*, *Sabdakaustubha* and other great works, paid a visit to **Dikshita** on his way to *Rameswaram* from the north. But the northern people would have it that **Bhattoji** made his first acquaintance with **Dikshita** at Benares. It is not important to inquire which version is correct. There is no doubt that both of them lived at Benares for some time. A Pandit of **Bhattoji's** scholar-

ship and culture could not fail to be struck by the holiness, scholarship and genius of Dikshita, and he had no hesitation in making up his mind to seek him as his Guru. He sat at Dikshita's feet and learned the Bhasya of the Brahma Sutras and several other works written by Dikshita. In his work known as the Tatra-kaustubha, Bhattoji quotes from the Madhvatantra-mukhamardana of Dikshita. Bhattoji was a devout Vishnu-Bhakta. In the opening of the Sabdakaustubha, he says:—

समर्प्य लक्ष्मीरमणे भक्त्या भीमन्दकौस्तुभम् ।

भट्टोजिभट्टो जनुषः साफल्यं लब्धुमीहते ॥

The various illustrations he gives in the Siddhanta Kaumudi also point to the same conclusion. For illustrating the use of *ज्ञा* and *यज्ञ* he composes the following Sloka.

भीमस्त्वायतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु नामपि नौ विदुः ॥

Dikshita's breadth of mind and freedom from prejudice, which we shall amply demonstrate later, must have made it quite easy to Bhattoji to accept a Sivabhakta for his Guru. If the acceptance by Bhattoji of Dikshita as his preceptor enhanced the latter's reputation, it was also fruitful of evil. Dikshita's connection with Bhattoji as his master brought him into unpleasant relations with Panditaraja Jagannatha. Bhattoji used Vyakraman under Krishna Dikshita, the

author of *Prakriya Prakasa*. Jagannatha's *Vyakaranam* teacher was Virechaya Dikshita, the son of Krishna Dikshita. Bhattoji in his *Praudhamanorama* disapproved of some of his master's views. This enraged Jagannatha and determined him to take a vow of lifelong enmity with Bhattoji and persons connected with him. Jagannatha was a great favourite of the Mogul Emperor Shah Jahan.

In his *Bhatnini Vilasa* he says that his youth was spent upon the palm of the Emperor of Delhi.

‘दिलीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः’

He wrote a work named *Asaf Khan Vilasa*, the story of Nawab Asafkhan. He states in the opening of that work that he was dubbed with the title of Panditaraja by the Emperor Shah Jahan. In one of his public disputations with Bhattoji, our Dikshita is said to have favoured the side of his pupil Bhattoji. That was enough to rouse the implacable hatred of the poet of the Moghul Court. Jagannatha hated Dikshita as bitterly as he hated Bhattoji. Bhattoji is said to have insulted Jagannatha by calling him *Mlechha* (म्लेच्छ) in a public assembly. Jagannatha swore that he would prove himself to be a *Mlechha* by ravishing Bhattoji's *Manorama*. The *Manorama* was a work of Bhattoji and the word also means 'a beautiful woman'. He, or his disciples under his supervision, wrote *Manorama Kuchamardana* in refutation of the views of Bhattoji expressed in the *Manorama*. Nagesa Bhatta in his commentary on the *Kavya Prakasa*

refers to the insult offered by Bhattoji and the retaliation of Jagannatha in the presence of Appayya Dikshita in the following Sloka.

हृष्यद्वाविडदुष्टदुर्महवशान्मिलहं गुरुद्रोहिणा

यन्मलेच्छेति वचोऽविचिन्त्य सदसि प्रौढेऽपि मञ्जोनिना ।

तत्सत्यापितमेव वैर्यनिधिना यत्त व्यमृद्रास्कुचं

निर्वध्यास्य मनोरमामवशयन्नप्यप्यवाधान् स्थितान् ॥

Jagannatha himself in his work known as Sabda-Kaustubha Sannottejana refers to the encouragement given by Dikshita to Bhattoji as follows:—

अप्यप्यदुर्महविचेतितचेतनानां

आर्यव्रहाययमहं क्षमयेऽवल्लेपान् ।

The hatred Jagannatha conceived for Bhattoji was freely extended by him to his Guru also. Jagannatha took the cudgel against the views of Dikshita expressed in his works of rehtoric. Great genius and scholar as he was, Jagannatha was certainly not justified in speaking contemptuously of a scholar of Dikshita's eminence whose colossal contributions to the religious literature have placed the Hindu world under the deepest obligation and whose pure, unsullied and spiritual life will inspire to the end of time the noblest sentiments. In his *Uttarajana*, Jagannatha says

अप्यप्यदीक्षितदधानलदग्गक्षेपं

साहित्यमङ्गुरयते सरसैर्निबन्दैः ।

He wrote an attack on Dikshita's Chitramimamsa, a work of rehtoric. The condemnatory work opens with the following proud challenge.

सूक्ष्मं विभाव्य मयका समुदीरिताना-
मप्यद्यदीक्षितकृताविह दूषणानाम् ।
निर्मत्सरो यदि समुद्धरणं विदध्यात्
तस्याहमुज्ज्वलमतेश्वरणौ वहामि ॥

In his Rasagangadhariya he refers to Dikshita in contemptuous terms and combats his views. In rehtoric Panditaraja may be a greater authority than Dikshita, but rehtoric was the least part of the latter. His greatness was as a religious controversialist and as such no one can deny that he is unsurpassed and unsurpassable. The Kuvalayananda he wrote by the command of his king. A great part of his time was taken up by the practice of the daily ritual and by meditation. What leisure he had, he had to utilise for the writing of his religious works. One work like the Sivarkamanidipika or the Parimala would be enough to immortalise a writer's name. But how many works have come from Dikshita's pen? He is generally described as the writer of 104 works. Small wonder therefore that Panditaraja should be able to combat some of Dikshita's views expressed in the Kuvalayananda and the Chitramimamsa.

It is interesting to turn from the bitter censure of Jagannatha to the appreciative references made to Dikshita by Khandadeva the great Mimamsaka who was Jagannatha's father's Mimamsa teacher. He is one of the

greatest authorities on the Purvamimamsa. He refers to Dikshita as a great Mimamsaka (मीमांसकमूर्धन्य) although he dissents from some of his views.

After spending a year or so in Benares, Dikshita returned to the South. He felt that his end was approaching and he wanted to expire at the holy city of Chidambaram. All his life he had worshipped Lord Siva with rapturous devotion. What could be more pleasing to him than to end his earthly existence before the holy feet of his beloved Lord? A man's real religious and moral worth is often said to be tested by the manner of his death. Remembrance of the Lord in the last moments is insisted on in the Gita as a necessary condition of salvation. What thought fills the dying man in his last moments, that he becomes after death. Even if the dying man should be in a perfectly unconscious state, if he was a good devotee, the Lord whom he served all his life, will awaken in him a clear remembrance of Himself and lead him to the goal. The Lord says

ततस्तं स्मियमाणं तं काष्ठपाषाणसन्निभम् ।

अहं स्वर्गाम भद्रकं नयामि परमां गतिम् ॥

The verb स्वर्गामि is interpreted as having the causal signification of 'making him remember'. Dikshita retained full consciousness till his death. The Gītācharya promises 'As is the contemplation during life, so is the realisation at and after death.'

बाह्यी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ।

Dikshita was absorbed all his life in rapturous love for his तदर्थेन्मुखसंर. Surely the God whom he worshipped would not be God if He did not stand by a life-long devotee of Himself at the hour of death and make Himself visible to him and lead him into the Light-Eternal. Let us hear Dikshita's own description of his last thoughts and vision. His last words were

चिदम्बरमिदं पुरं प्रथितमेव पुण्यस्थलं

सुताश्च विनयोज्ज्वलाः सुकृतयश्च काश्चित्कृताः ।

यथासि मम सततैरुपरि नैव भोगे स्पृहा

न किञ्चिदहमर्थयै शिवपदं दिदृक्षे परम् ॥

आभाति हाटकसभानटपादपद्म-

ज्योतिर्मयो मनसि मे तरुणारुणोऽयम् ।

'This city of Chidambaram is well known for its sacredness. Splendidly modest sons (have been born to me). Some good works have also been written. My years are more than seventy. Longing for pleasure, I have none. I want nothing. Only I am anxious to see my Lord's place. There flashes in my heart the rising Sun of the light of the Lotus-Fest of the Dancer of the Golden Hall.'

So saying he expired and joined the Lotus-Fest of his Lord. Dikshita was about seventy-two when he died. He left eleven sons. His brother's grandson Nilakanta Dikshita was with him at Chidambaram in his last days. Dikshita is said to have blessed him more than any of his sons. When Dikshita expired with the unfinished Sloka in his mouth, his sons—are said to

have finished it by composing the second half as follows

नूनं जयमरणघोरपिशाचकीर्णा

संसारमोहरजनी विरतिं प्रयाता ॥

'Certainly the bewildering night of Samsara filled with the fierce demons of births and deaths has come to an end.'

Before entering upon a review of the important works of Dikshita, we must lay special stress on the breadth of mind and magnanimity which were characteristic of him. As we have said before, Advaitism was accepted by him as the true philosophy. His father and grandfather firmly believed in Advaitism, and although the former died when Dikshita was quite young, he had taught him impressively the religion of Sankara. It is an important tenet of Advaita that intense Bhakti to Saguna Brahma (Ivara) leads to the realisation of Nirguna Brahma. At the very opening of the Sivatatvaviveka, Dikshita states that the unconditioned Brahma propounded by the Upanishads is beyond description by way of praise and that he therefore composed the Sikharinimala in praise of Siva the conditioned Brahma. In the opening of the Sivarkamanidipika he says

यद्यप्यद्वैत एव श्रुतिशिखरगिरामागमानां च निष्ठा

साकं सर्वैः पुराणस्मृतितनिकरमहाभारतादिप्रबन्धैः ।

तत्रैव ब्रह्मसूत्राप्यपि च विमुञ्चतां भान्ति विभ्रान्तिमन्ति

प्रज्ञैराचार्यरत्नैरपि परिजग्दुः शङ्करशैलदेव ॥

तथाप्यमुग्रहादेव तद्वर्णेन्दुशिखामणेः ।

अद्वैतवासना पुंसामाविर्भवति नान्यथा ॥

'Although the Upanishads and the Agamas together with all the Puranas, Smritis and Itihāsas like the Mahabharata are centred in Advaita alone, although the Brahmasūtras also convey to mature thinkers the same idea, although Advaitism was the religion embraced by the great teachers of old like Sankara, still an inclination for the Advaita is produced by the Grace of Lord Śiva and by that alone.'

The above is an apology for his writing a commentary on the Sūtra Bhashya of Nīlakaṇṭha which inculcates the worship of Śiva as the means of salvation. Dikṣita's faith in Advaitism did not prevent his entering sympathetically into the heart of the Śaiva cult—which is diametrically opposed to the Unity of the Advaita—and expounding it more powerfully than any Śaiva Acharya has ever been able to do. This is only a small part of the liberalism of Dikṣita. Unfortunately in modern times devotion to one of the two Murtis, Śiva or Viṣṇu, has come to imply necessarily hatred for the other Murti. It must be said to the everlasting credit of Dikṣita that he was entirely free from any the slightest prejudice against Viṣṇu although he yielded to none in devotion for Īvara. His Varadarāja Stava and Śrī Kṛiṣṇa Dhyānapaddhati breathe genuine and intense love of Viṣṇu. His great Advaitic works, the Parimala and the Nyāyarakṣaṃani, open with the following extremely fine

sloka in praise of Vishnu.

उद्धृत्य योमकलया हृदयान्नकोष्ठं
धन्यैश्चिरादपि यथावच्चि गृह्यमाणः ।
वः प्रस्फुरत्यधिरतं परिपूर्णरूपः
श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुन्दः ॥

The same sloka is placed at the commencement of the Kuvalayananda. This Sloka breathes as intense a devotion for Vishnu as that breathed for Siva by the author's following favourite Sloka which is placed at the commencement of his great Saiva works.

ब्रह्माहुरागमविदः परिपूर्णशक्तै-
रथे कियत्यपि निविष्टममुं प्रपन्नम् ।
तस्मै तमालरुचिभासुरकन्धराय
नारायणीसहचराय नमःशिवाय ॥

The following is the opening Sloka of Dikshita's commentary on the Yadavabhyudaya.

अभ्यादापूर्यदंशमन्याजमधुरस्मितम् ।
मोकुलानुचरं धाम गोपिकनेत्रभोजनम् ॥

The Sloka is as full of rapturous devotion for Krishna as any Sloka of Suka in the Sri Bhagavata. In the first Sloka of the Madhvatanttra Mukhamardana he clearly says that it matters not whether Siva or Vishnu is worshipped as the Saguna Brahma and that he would not at all quarrel with the worshipper of Vishnu. He wrote commentaries on the Brahmasutras from the

standpoints of the four principal schools, viz., those of Sankara, Ramanuja, Madhva and Nilakantha. The *Nayamayukhamalika* of Dikshita is an elaborate commentary on the Sūtras in accordance with Ramanuja's interpretation. Dikshita gives the Madhva exposition of the Sūtras in his *Nyayamuktavali* and his own commentary thereon. The *Ratnatrayapariksha* and the commentary thereon were written by Dikshita to give a clear idea of Srikanta's interpretation of the Sūtras. The books written by Dikshita in accordance with the schools of Ramanuja, Madhva and Nilakanta might with advantage be read as text-books by the followers of those schools. By conviction Dikshita was an Advaiti. Advaitism was the religion his mind accepted as true, but worship of Śiva was the religion of his heart. He had not the slightest tinge of hatred for Viṣṇu; on the contrary, he fully sympathised with the worship of Viṣṇu and was himself a good lover of Him. He saw no difference between Śiva and Viṣṇu who were different forms of the Saguna Brahman, but his heart leaned by nature towards Śiva. A frank confession is made by him of his bias in the famous verse ending with the following line तथैव भक्तिसरूपेन्दुशेखरः । Dikshita's magnanimity of heart is amply testified to by his writing a commentary on a poem of Desika who was the leader of a rival religious school.

We cannot within the short compass of an introduction give anything like a full idea of the invaluable contributions of Dikshita to the Sanskrit literature. We

must rest content with referring to some of his important works and touching upon their greatness. Dikshita was a thorough master of the Mimamsa. Every one of his religious works is full of extremely learned discussions of the canons of the Mimamsa as applied to the interpretation of the Vedānta. He delighted in Mimamsa discussions, and his Vedantic works give us as clear an insight into the canons of the Mimamsa as the best textbooks on the subject. The Sivarkamanidipika displays the most throughgoing knowledge of Mimamsa, Vyākaraṇa, Nyāya, Rhetoric, and in fact, of the whole field of Sanskrit literature. What Vāchaspati, Sūdersana and Jayatīrtha have done for the Bhaṣyas of Śaṅkara, Rāmanuja and Madhva, Dikshita has done for the Bhaṣya of Śrīkaṇṭha. In many places the book is more an original discussion than a commentary. As an intellectual treat, there is not a more learned and well-reasoned and interesting work than the Sivarkamanidipika. The author has, against his own Advaitic conviction, to fight as best he could for establishing Dvaitism and demolish Advaitism. His genius evolves Purvapakṣas and Siddhāntas for the different Adhikaraṇas to arrive at Dvaitic conclusions with a thoroughness which must astound for ever the greatest thinkers. To the Śiva Bhakta, the book is a priceless treasure. The author pronounces Śrīkaṇṭha to have been a practiser of the Daṣa Vidyā. He detects that fact by a critical examination of Śrīkaṇṭha's references to the different Vidyās. In his commentary on the śloka

न्याससूत्रमिदं नेत्रं विकृष्टं ब्रह्मदर्शने ।

पूर्वाचार्यैः कलुषितं श्रीकण्ठेन प्रसाधते ॥

Dikshita appears to incline to the view that Srikanta came after Ramanuja and Madhva. That view would differ from the statement in the Sankara Vijaya of Madhva that Srikanta was a contemporary of Sankara. The Sikharinimala consists of sixty slokas in praise of Siva. The verses contain arguments for the supremacy of Siva and the Sivatatva Viveka is a commentary upon them. The Sivatatva Viveka is an elaborate attempt to establish that Siva is the Lord of the Universe. For the Saiva cult no book has done more service than the Sivatatva Viveka. Even from a purely intellectual point of view, the book will not fail to elicit the admiration of all impartial scholars. The Parimala is an extremely elaborate commentary on the Kalpataru which is a commentary on the Bhamati which in its turn is a commentary upon the Bhasya of Sankara on the Sūtras. Madhusudana Sarasvati refers to the Parimala as an eminent authority on the Advaita. Brahmananda defines Vedānta Sāstra as being comprised of the five books, viz. the Brahma Sūtras, Sankara Bhasya, Bhamati, Kalpataru and Parimala. The author of the Kalpataru was himself a great Mimamsaka and he discusses a large number of Mimamsa Nyayas in the Kalpataru. This gives great scope to Dikshita for discussing almost all the Nyayas of the Mimamsa elaborately in the Parimala. The value of the Parimala as a guide for

understanding the Kalpataru is spoken of highly in the Nalacharita in the following sloka.

अप्यदीक्षित किमित्यस्मिन्नुक्तिं वर्णयामि भवतो वदान्यताम् ।

सौदृषि कस्पतवर्यलिप्तया त्वद्विरामवसरं प्रतीक्षते ॥

'Appa Dikshita, how shall I describe your moni-
desire which is beyond praise? Even that Kalpaka
tree (Kalpataru) which gives all that is asked for depends
upon your words for their Artha (meaning, pecuniary
gain).'

The Parimala is as powerful an advocacy of Advaita
as the Sivarkamanidipika is of Visishtadvaita. We are re-
minded of the great Vachaspati who wrote commentaries
on all the six Darśanas saying the very best that can be
said for each of them. In the Siddhantalessa Saṅgraha,
Dikshita has extracted all the different views of the
different writers on Advaita on all controversial points.
The Advaita Acharyas differ on such points as
एकवीरवाद or नावाजीववाद, विम्बप्रतिबिम्बभाव or अवच्छिन्नवाद,
समक्षित्व. Dikshita states clearly all the different views
on each subject and discusses them. How can there be
contradictory views among the Advaita Acharyas them-
selves on the same point? Dikshita gives a beautiful
answer. All the Acharyas agree in affirming the unity
of the Soul and the unreality of the phenomenal world.
For the world of fiction different explanations are given
according to the ingenuity of each Acharya. What if
different explanations are given for a mere fiction? The
Nyayasamkashamani is a splendid exposition of the Advaitic

interpretation of the first Adhyaya of the Brahmasutras. It is a clear and an elaborate exposition of the meaning of the Sūtras. The book contains a great many original arguments both for the Purvapaksha and the Siddhanta under each Adhikarana. In the Anandamayadhikarana, his arguments are simply brilliant. The language of the Sūtras of that Adhikarana is distinctly in favour of the interpretation of the Vṛttikara. Though Sankara in his Bhashya after setting forth in full the interpretation of the Vṛttikara refutes it on the strength of the Upanishads, he does not convince us that the language of the Sūtras is in favour of his view. He himself sees that the language must be forced a good deal to be interpreted in consonance with his views. He says that the Sūtras must *somehow or other* be interpreted suitably to his views. Dikshita goes a great way to show how appropriate the language is to suit the meaning of Sankara. The Upakrama Parakrama is an elaborate discussion of the Upakrama Nyaya of the Mimamsa as applied to the Vedanta. The Vidhirasayana is a clear and full treatise on the nature of the different kinds of Vidhis. The author himself has written a commentary upon it. The Kuvalayananda, Chikramimamsa and Vṛtti Vartikam are his works on rhetoric. The Nakshatra Vadavali is a work on Vyākaraṇa. The Ramayanatatparya Sangraha and Mahabharatatatparya Sangraha establish that the two Itihāsas propound Śiva as the Lord of the Universe. Dikshita has written numerous other works. Some of them are extant, and some others are known only by their names.

He was a versatile genius and his scholarship was the widest and the deepest. He was really a Sarvatantra Swatantra which apithet he himself interprets in his commentary on the Yadavabhyudaya as meaning—'one who can, according to his pleasure, prove or disprove any system of religion or philosophy'.

We will now discuss the authorship of the commentary on the Yadavabhyudaya as it might appear strange that Dikshita should have written a commentary on a poem of Vedanta Desika. Dikshita himself is said to have enumerated his works in the following verses.

श्रीवीरवेङ्कटपतिशोणिपालस्य साक्षतः ।

कृतः कुवलयानन्दश्चित्रमीमांसया सह ॥

अभिषालक्षणावृत्तिर्विहृतिवृत्तिवार्तिकम् ।

शदवाम्बुष्याख्याया व्याख्यानं च कृतं कृतेः ॥

नामसंग्रहमाशा च व्याख्या तस्याश्च विस्तृता ।

काञ्चीवरदराजस्य दिव्यविग्रहवर्णनम् ॥

व्याख्या तस्य च संस्कृता भातिसंक्षेपवित्तरा ।

सर्वपापप्रशमनी श्रीकृष्णध्यानपद्धतिः ॥

सर्वदुर्गातितरणी दुर्गाचन्द्रकलास्तुतिः ।

आदित्यस्तोत्ररत्नं च तन्मन्त्रानां च विस्तृतम् ॥

नानापाशात्मकचतुर्मेतत्सारार्थसंग्रहः ।

न्यायसूत्रावली तद्वन्मन्त्रानामर्थमयानुगा ॥

मयूखमालिका इत्या लक्ष्मणाचार्यवर्त्मना ।
 श्रीकण्ठाचार्यपद्धत्या निर्मिता मणिमालिका ॥
 शङ्कराचार्यद्वयया च प्रकल्प्ता नयमञ्जरी ।
 न्यायमुक्तावलीव्याख्या नातिविस्तरसंग्रहा ॥
 अद्वैतशास्त्रसिद्धान्तलेशसंग्रहनामकः ।
 न्यायरक्षामणिः सर्वसूत्रतात्पर्यवर्णकः ॥
 तथा परिमलः कल्पतरुगुदार्यवर्णकः ।
 श्रीकण्ठभाष्यव्याख्या च शिवार्कमणिदीपिका ॥
 श्रीशिवानन्दलहरी शिवाद्वैतविनिर्णयः ।
 रत्नत्रयपरीक्षा च पञ्चरजस्तवस्तथा ॥
 तथा शिखरिणीमाला ब्रह्मवर्कस्तवादयः ।
 शिवतत्त्वविवेकश्च शिवकर्णामृतं तथा ॥
 शिवार्चनप्रकाशार्थचन्द्रिका बालचन्द्रिका ।
 मीमांसायाश्चित्रपुटस्तथा विधिरसखनम् ॥
 मीमांसान्यायनिर्गूढ उपक्रमपराक्रमः ।
 एते चान्ये च बहवः प्रबन्धाः प्रशस्तिनिर्मिताः ॥

The commentary on the *Yadavabhyudaya* is included in the above list. Every scholar who has written about the life of Dikshita has included it as one of his works.

All the available manuscripts of the commentary give the full description of Dikshita in the colophon. The description cannot apply to any other

The commentator could not have been a follower of Ramanuja, because, if it were so, there should have been Slokas in the opening in praise of Vedanta Desika. The absence of any Mangala Slokas in praise of the poet, is conclusive proof that the commentary was not written by a Visishtadvaiti. The commentary does not contain many quotations from Visishtadvaitic works which we should certainly expect to find if one of that school had written it. At the same time the commentary brings out accurately the secret doctrines of the Vaishnava sect, wherever the text suggests them. It would be difficult to find an author outside the Sri Vaishnava community, barring our Dikshita, who could have correctly learned the secret doctrines of the school of Ramanuja. Vyasaraya, the great Dvaita Acharya who in scholarship and genius will yield to none and who by his famous works known as the Vyasarayam has immortalised his name, commits a mistake, excusable though, in representing the secret doctrines of Ramanuja's school in the Anandataratamyavada at the end of his Nyayamrita. The Vaishnavas keep some of their doctrines secret and would not teach them except to the uninitiated. No wonder therefore if a writer of a rival school is not informed of them accurately. But even there Dikshita would not commit a mistake. His representations of the doctrine of Prapatti in the commentary are quite accurate. Evidently his Vaishnava connection through his grandmother afforded him facilities for learning the secret Vaishnava doctrines. For every Sloka in the

poem, the commentary explains the Alankara. The exposition of the Alankaras throughout is in agreement with the views expressed in the Kuvalayananda. It is not possible to say anything decidedly about the identity of style as the work is only a commentary and there is no occasion for any succession of original sentences; but looking at what little of original composition there is in the commentary, we may say that the hand of Dikshita is visible in it. Dikshita was a great devotee of Sri Krishna. His Sri Krishnadhyana-paddhati gives conclusive proof of his Krishna Bhakti. Love of Krishna appears to have been the characteristic of Dikshita's family. Dikshita's love of Krishna would have made it agreeable to him to write a commentary on a poem relating the story of Krishna. His King desired him to undertake the work, and he says he began it by his King's desire. It is stated in the Tyagaraja Vijaya that Dikshita wrote a commentary also on the Padukasahasra, another work of Vedanta Desika, although the commentary is not forthcoming. In the Kuvalayananda, Dikshita quotes the following Sloka which is the 4th Stanza in the 8th canto of the Yadavabhyudaya as an illustration of Parikaralankara.

अतिथजेत निजां यदि देवता-

मुमन्वतस्त्व्यवते क्षुपतेऽप्यमम् ।

क्षितिभूतेव सदैवतका नव

धनवतानवता किमहिदृहा ॥

Dikshita explains the context of the Sloka fully. This fixes Dikshita with a study of the poem. There appears to be no doubt whatever about the authorship.

When we had almost finished our sketch of Dikshita, we were favoured by an esteemed friend of ours who is a descendant of Dikshita, with a manuscript of the life of Dikshita by Sivananda Yogindra. Chinna Bomma and Narasimha appear to have been two brothers who after the death of Krishna Deva Raya were ruling in Vellore and Tanjore respectively. Adayappalam, the birth-place of Dikshita, is a village five miles from Arni and about 25 miles from Conjeevaram. Chinna Bomma and Narasimha were both great admirers of Dikshita, and patronised him very liberally. They treated him as their Guru. The date of Dikshita's birth was 1550 A. D. corresponding to 4654 Kali. The following Sloka gives the date.

वीणातत्त्वसंख्या(४६५४)लसितकलितमाभाक्रमाली च वर्षे
कन्यामासेऽथ कृष्णप्रथमदिशियुतेऽप्युत्तरघोषपादे ।

कन्यालमेऽद्रिकन्यापतिरमितदयाशेषविवेदिकेषु

भीदेन्यै ग्रान्धयौक्तं समञ्जनि हि समीपेऽत्र काञ्चीनगराः ॥

His horoscope is set out in the following Sloka:

रुमे रवीन्दुसुतयोर्मकरे च मन्दौ

भीमे शशिन्यथ कृषे रविवे च राहौ ।

चामे शुभे चित्तिसुते मिथुने तुल्यभा

रुमे चित्तिसुतिसुते सुमन्त्राय एवम् ॥

Dikshita is believed to have been an *Amśavatare* (partial incarnation) of Siva. His birth is said to have been foretold in the following verses of the *Sivarahasya*.

दीक्षितोऽपि भवेत्कश्चिन्मैवच्छन्दोगवंशजः ।

मासुराचारनिरतः शिवभक्ताग्रणीः सुधीः ॥

शैवशास्त्रं तदा भूमौ लुप्तं विस्तारयिष्यति ।

In the following *Bloka* of the same work it was prophesied by Siva that Dikshita would be born as a *Sāmaka* in the *Kaliyuga* and after writing a number of works establishing His greatness would in the end become one of His *Ganas*.

कलौ च्छन्दोगोऽपि श्रुतिशिखरतात्पर्यवचनै-

र्मस ग्रन्थोद्धन्वेर्जयति मदवादिद्विप्रहरिः ।

मिनत्येवं दीक्षाक्षपितसुखवृत्तिः शिवपदे

शिवे दम्भस्थाने भवति च ततोऽन्ते मम गणः ॥

When it is remembered that in the field of religious and other literature, Dikshita holds a rank which is second to none, it will be quite easy to admit his having been born of the Divine Essence, for, in the words of Sri Krishna,

यद्यद्विभूतिमत्तत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽश्वमेवम् ॥

"Whatsoever is glorious, good, beautiful, and mighty, understand thou that to go forth from a fragment of My splendour."

A. V. Bopalsackari.

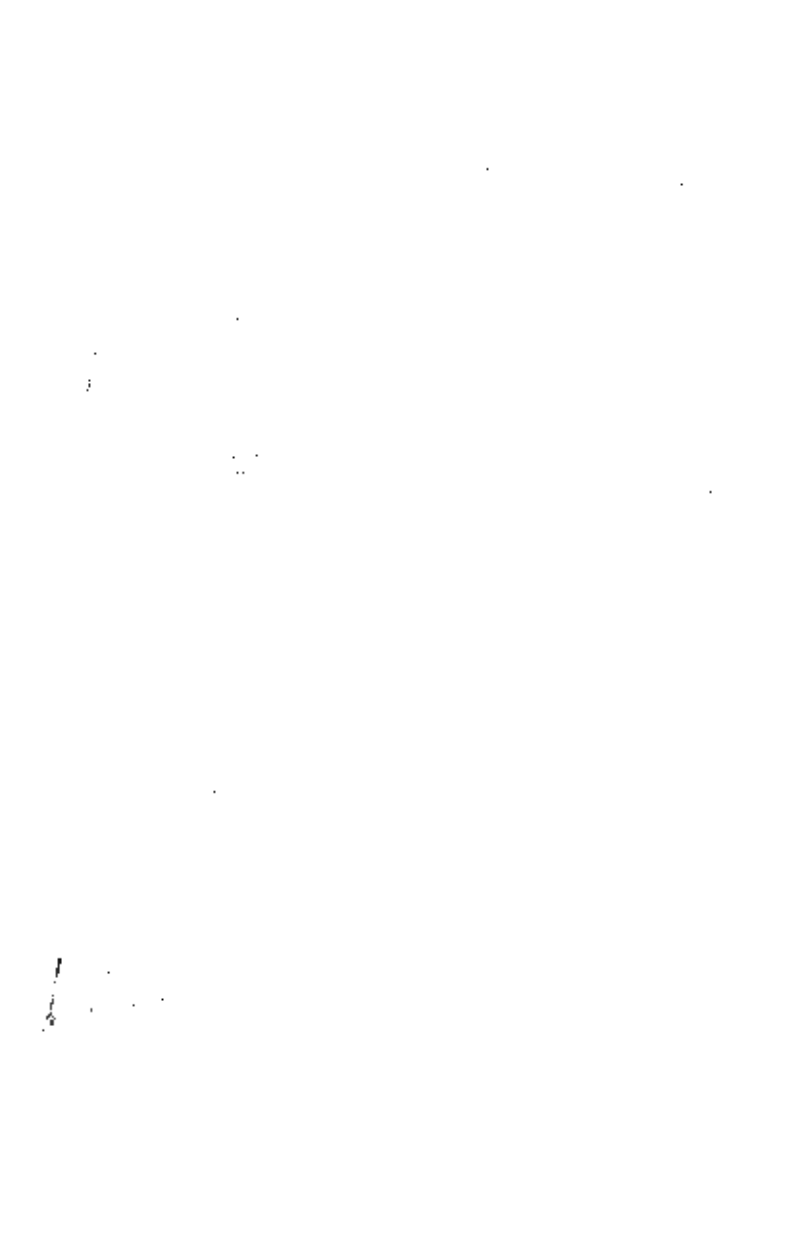
Qadavabhyudaya.

CANTOS 5—8.

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भगवान्तमहादेशिकविरचितं

॥ यादवाभ्युदयम् ॥

पञ्चमः सर्गः ॥

ततः समानीतरसालपाकः

संवीजयन्पाटलगन्धवाहैः ।

निरुद्धमल्लीविभवो निदाघः

सीरायुधं शौरिसखं सिषेवे ॥ १ ॥

तत इति । ततः कालिवमर्दज्ञानन्तरम् । समानीतः समाहृतो
रसालानां चूतफलानां वसन्तोत्पन्नानां पाकः परिणामो येन सः । तथा,
पाटलानां पाटलीपुष्पाणां गन्धवाहैः तत्सन्निभिरनिलैः । संवीजयन्
समन्ताद्वीचनं कुर्वन् । निरुद्धः स्थितो मल्लीनां मल्लिकापुष्पाणां विभवः
समृद्धिः यस्मिन्सः । निदाघः प्रीत्यः । शौरिसखं कृष्णस्य शुद्धम्,

तत्सहितमिति यावत् । 'राजसुखसिन्धुश्च' इति समासान्तश्च ।
 शीरस्युर्ध्वं बलदेवम् । सिन्धवे परिणतरसालफलोपहाराद्युपचारेण सेवते
 स्म । रसालशब्दादुसवाचिनः फलार्थस्य विकारावयवप्रत्ययस्य 'फले
 ङ्' इति लुकि रसालशब्दस्तत्फलवाची । एवं पाटलीशब्दाद्विकारा-
 वयवार्थेऽङ्प्रत्यये सति पाटलशब्दस्तत्पुष्पवाची । मल्लिकाशब्दात् 'पुष्प-
 मूलेषु बहुलम्' इति विकारावयवप्रत्ययस्य लुपि मल्लीशब्दस्तत्पुष्पवाची ॥

अभिभ्रतीनां कुचकुम्भकक्ष्या-

मालिसकपूरहिमोदकानाम् ।

स सुश्रुवां देहगुणेन यूना-

मासीदसन्तादपि माननीयः ॥ २ ॥

अभिभ्रतीनामिति । सः निदाघः । कुचकुम्भयोः कक्ष्यां ककुम्भम् ।
 अभिभ्रतीनाम्, कम्पणा खेदभयादिति भावः । मालिसकपूरहिमो-
 दकानां तापशान्तये समन्ताल्लिप्तघनसारहिमज्जलनाम् । सुश्रुवां अ-
 ज्ञानानाम् । देहगुणेन ककुकरादित्यादिरूपेण । यूनाम् । असन्तादपि ।
 मानवीयः स्थापनीयः । आसीत् ॥ २ ॥

विहारयूना भजता स्वयं त-

द्भजाङ्गनाविभ्रमकिंकरत्वम् ।

नितान्तवन्द्याः स्वगुणैरभूव-

न्निर्विष्यमानाः श्रुतवः क्रमेण ॥ ३ ॥

विहारेति । तदा तदा, कुलस्व-चतुर्दशनिवासकाले । श्रुतवः प्रीत्या-
 काः । भजाङ्गनायां वे विभ्रमाः गत्यास्पन्दविशेषाः, तेषां किंकरत्वं तद्वसवर्ति-

त्वम् । भवता । विहारयूनाः स्त्रीलासुवसेषेण कृष्णेन । क्रमेण । निर्विद्व-
मानाः उपबुध्यमानाः सन्तः । स्तुतयैः । कृष्णोपभोगोपलुक्तैः पुष्पसमु-
द्भवादिभिः । नितान्तधन्याः मृशं वरितार्थाः । अभूवन् ॥ ३ ॥

कृतावसेका इव कृष्णगीतै-

र्वनद्रुमा वर्धिततुङ्गशृङ्गाः ।

अयन्नलम्बानि गवां बभूवुः

स्थायीनि वर्षातपवारणानि ॥ ४ ॥

कृतेति । कृष्णस्य गीतैः, करणैः । कृतावसेका इव कृतसेवना इव ।
वर्धिततुङ्गशृङ्गाः संवर्धितोन्नताग्रः । वनद्रुमाः वृन्दावनशृङ्गाः । अयन्नल-
म्बानि संपादनयमं विना लम्बानि । स्थायीनि । गवाम् । वर्षातपवार-
णानि वर्षासु ग्रीष्मेषु च वृष्ट्यातपयोर्निवारणानि कृताणि । बभूवुः ।
कृत्राणीति विशेष्यं विशेषणबलाहभ्यत इति न प्रयुक्तम् ॥ ४ ॥

बभञ्ज वातः प्रबलो न वृक्षा-

न्म तिग्मरश्मिः सलिलं तताप ।

ददाह वन्यां न च तत्र दावः

संरक्षिता यत्र गवां स देवः ॥ ५ ॥

बभञ्जेति । यत्र वृन्दावने । स देवः कृष्णः । गवां संरक्षिता ।
तत्र । प्रबलो वातः ग्रीष्मभवस्वप्नवातः । वृक्षान् । न बभञ्ज । तिग्मरश्मिः
आदित्यः । सलिलं न तताप । दावः वनाग्निश्च । वन्यां वनराक्षिम् । न
ददाह । भगवता रक्ष्यमाणानां यदा समुद्भवे वातादलो वृक्षाद्युपहतमकु-
र्वन्तो अयकन्तं ग्रीष्मजामासुस्त्रिद्वयः ॥ ५ ॥

गावो महिष्यश्च गमीरनादाः

संचारिताः शार्ङ्गशृता यथार्हम् ।

कलिन्दकन्यामवगाण काले

धर्मापदा संपदमेव भेजुः ॥ ६ ॥

गाव इति । शार्ङ्गशृता कृष्णेन । यथार्हं यथोचितं तत्तदुचितदेशेषु ।
संचारिताः । गमीरनादाः परिषोषादुपभवन्मन्त्रनादाः । गावः । महिष्यश्च ।
काले उचितसमये । कलिन्दकन्याम् । अवगाण । धर्मापदा निदाघरूपया
निषदा । संपदं समृद्धिमेव । भेजुः, धर्मेऽपि च्छज्यासलिलतृणादिवैकल्या-
भात्कालं कतर्यं प्राप्नुस्त्वर्थः ॥ ६ ॥

गतेऽपि भूयिष्ठगुणे वसन्ते

गोपाः सुखं चारितगोघनास्ते ।

कलिन्दजानूपसमीपभाजः

कालं कठोरातपमत्यनैषुः ॥ ७ ॥

गतेऽपीति । भूयिष्ठगुणे स्वतस्तृणगणसलिलसमृद्ध्यादिगुणप्रचुरे ।
वसन्ते । गतेऽपि । सुखं चारितगोघनाः भगवदाहुया प्रीत्येऽपि वनस्य
तृणवृद्धिपूर्णातया सुखं यथा तथा संचारितगोरूपघनाः । ते गोपाः । कलिन्द-
जानूपसमीपभाजः सौख्यार्थं समुद्राकच्छोपकण्ठभाजः सन्तः । कठोरातपं
उत्कृष्टतपम् । कालम् । अत्यनैषुः अतिबाह्याविभूतः ॥ ७ ॥

चित्तेनिरे जज्ञमभयकलौ-

रत्नोभिरध्वासितवत्त्वराणि ।

निदाघवर्षानुगुणानि गोपाः

स्थानानि गोवत्सगुणोचितानि ॥ ८ ॥

वितेनिर इति । गोपाः । जङ्गमघामकलैः अतिविपुलतया संचारि-
गृहस्थैः । अनोभिः सकटैः । अप्कासितचत्वरारिणि अधिष्ठिताङ्गणानि ।
निदाघवर्षानुगुणानि आतपवृष्टिवारणक्षमतया ग्रीष्मवर्षासमयस्योरजुकूला-
नि । गोवत्सगुणोचितानि गवां वत्सानां च गुणस्य प्रत्येकवन्धनादेश्यो-
न्यानि, तथा विशालानि । स्थानानि गृहाणि । वितेनिरे चक्रुः ॥ ८ ॥

अकालकाल्येन परेण पुंसा

साम्यं गतानामिव वल्लवीनाम् ।

सुखाय सर्वे समया बभूवुः

स्वैः स्वैरधिच्छिन्नगुणैर्विशेषैः ॥ ९ ॥

अकालेति । सर्वे समयाः ग्रीष्मवर्षादिकालाः । वल्लवीनां गोपक्षी-
णाम् । अकालकाल्येन कालेन कालवितुं चोदयितुमशक्येन, कालवि-
शेषप्रयुक्तशीतोष्णादिदोषैरभिमवितुमशक्येनेति यावत् । परेण पुंसा
कृष्णेन । साम्यं गतानाम् । 'उभे विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं
साम्यमुपैति' इति श्रुतिसिद्धं मुक्तिरूपं साम्यं प्राप्तानामिव । अधिच्छि-
न्नगुणैः निरन्तरसौरभ्यादिगुणैः । स्वैः स्वैः विशेषैः स्वस्वपुण्यफलादिभिः ।
सुखाय बभूवुः भगवत्परिग्रहेण तासामपि माननीयत्वाद्दत्तवत्तासामपि
ग्रीष्ममकुर्वन्निस्त्वर्थः । ग्रीष्मदोषनिवृत्तिप्रसङ्गात्कर्मभाविभूतवन्तरक्षोषणा-
मपि निवृत्तिरिहोक्ता ॥ ९ ॥

सुधाधुवस्वैरसस्वीमभिरुयां
 वनाभिते वर्षति कृष्णमेघे ।
 मध्यंदिनेऽप्याददिरे विहारा-
 न्भावः प्रकाशं भवधर्मतापाः ॥ १० ॥

सुधेति । वनाभिते कृष्णवनाभिते । वनेनाभिते इति च गम्यते ।
 'वने काननवीरयोः' इति विश्वः । कृष्ण एव मेघे । कालमेघ इत्यपि
 प्रतीयते । सुधाधुवस्वैरसस्वीं अमृतज्ञानस्वाच्छन्द्यास्य सखीम्, तत्सं-
 पादिनीमिति अनन्त । अभिरुयां कान्तिम् । वर्षति सति । गावः
 चत्वरजस्याः । गताधर्मतापाः सत्यः । मध्यंदिनेऽपि मध्याह्नेऽपि भक्ति-
 कठोरतापसमयेऽपीति भावः । प्रकाशं विहारात् भाददिरे, पर्याप्तं
 विजहः ॥ १० ॥

आपहन्तुः स्वपदाभितानां
 तत्तादृशा तस्य समीपमेन ।
 न तस्य सौपाध्युषितस्य जज्ञे
 वनस्य वातातपवद्विपीडा ॥ ११ ॥

तापेति । आपहन्तुः स्वपदाभितानां स्वभरणं प्रपन्नमात्मन् । तापस्य आपहन्तुः ।
 तस्य कृष्णस्य । तादृशेन स्वपदा इति तादृशा, तत्तद्विधिं वीप्सित-
 तापदेन कृष्णतपसापदवद्विपीडनं प्रसिद्धाः सुधाधुवनादयः संयुज्यन्ते,
 तैः सहस्येनेत्यर्थः । यद्वा 'तादृशादयो स्वविषयं नैवात्र दर्शनक्रिया
 विद्यते' इति काशिकावचनात्तादृशस्यन्दो रजसा सत्प्रकारस्यैव । तथा
 न तत्तद्विधिः सत्प्रकारमिद्विपरः । तादृशस्यन्दो ग्रहसमिहिसादिस्वतन्त्रप्रकार-

निक्षेपप्रसिद्धिपरः । तयोः स्वर्गकृन्वद्विषयसमासे तत्तादृशेति कम् ।
समीक्षणेन अवलोकनेन । गोपैः अभ्युषितस्य । तस्य वनस्य । वातातप-
वह्निपीडा प्रीभ्यप्रयुक्ता । न अहे नास्ति ॥ ११ ॥

प्रसाधिताः पाटलपुष्पजालैः

प्रच्छायनिद्राशमितोपतापाः ।

दिनावसानस्नपनेन शीता

गोप्यः प्रियैर्निर्विविधुर्निशीयान् ॥ १२ ॥

प्रसाधिता इति । प्रच्छायनिद्राशमितोपतापाः प्रकृष्टच्छायाप्रदेशे
निद्रया परिहृतघर्मसंतापाः । दिनावसानस्नपनेन शीताः सायंसमये स्नप-
नेन शीतकाङ्क्षः । दास्यः स्नपयन्ति गोपीरिति शिञ्जन्तप्रयोगः । सर्वे-
भ्यो वातुभ्यः स्नाने शिञ्जति केषाञ्चिन्मत्तस्नानमात्रे वा स्नपनप्रयोगः ।
'अर्तिर्ही—' इत्यादिना पुगागमः । पाटलानीति पुष्पाणि पाटलपुष्पाणि,
तेषां जालैः समूहैः । प्रसाधिताः अलंकृताः । गोप्यः । प्रियैः सह ।
निशीयान् रात्रीः । निर्विविधुः उपभुञ्जते क्क । 'निशीयस्त्वर्धरासो
स्वामिशीषो रात्रिमात्रके' इति विश्वः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १२ ॥

निदाघतैक्ष्ण्यादिह दुष्टसत्त्वाः

सोभं गवां कुर्युरतिशुभार्ताः ।

इतीक्ष्माणः सहजेन सार्धं

व्यवत्त नाथो मृगयाविहारम् ॥ १३ ॥

निदाघेति । नाथः कृष्णः । निदाघतैक्ष्ण्यात् प्रीभ्यम्यात् । अति-
शुभार्ताः अत्यन्तं शुभवा आर्ताः । दुष्टसत्त्वाः व्याघ्रादयः । इह वृन्दानने ।

मन्त्रम् । स्तोत्रं उपलब्धम् । कर्तुः । संज्ञानामां लिङ् । इति । ईक्षमाणः
चिन्तयमानः सन् । सहजेन बलदेवेन सार्धम् । सुमयाविहारं आखे-
टक्रीडाम् । व्यधत् अकरोत् ॥ १३ ॥

प्रसक्तगङ्गायमुनामुपकृत्या

भासा तयोराहितमादमोहाः ।

अयललभ्योपगमास्तदास-

न्व्यालाः क्षणादर्भकवेधयोग्याः ॥ १४ ॥

प्रसक्तेति । तदा देवस्य आखेटसमये । प्रसक्ता बुद्धिस्वीकृता गङ्गा-
मुनाभ्योः अनुवक्तिः संसक्तिः यया तया गङ्गायमुनासंगमसृष्टतिहेतुभूतया,
अवलमेचकत्वां तत्सदृश्येति यावत् । तयोः रामकृष्णयोः । भासा प्रभया ।
आहितमादमोहाः संपादितददमोहाः । अत्र मोहशब्देन वैचित्र्यवाचिना
मनसो हिदृशपारबन्धं लक्ष्यते । अयललभ्योपगमाः अत एव तद्दिदृक्षया
निबन्धलाश्रित्येन यत्नं विना लभ्य उपगमः समीपोपसर्पणं येषां ते । व्यालाः
स्वापदव्याघ्रादयः । 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे श्वापदे च पुमानयम्' इति
वैजयन्ती । क्षणात् अल्पकालादेव । 'क्षणो व्यापारवैकल्ये कालमेदाल्प-
कालयोः' इति वैजयन्ती । अर्मकवेधयोग्याः शिशुनामपि वेधसोचिताः ।
आसन् । युक्तेन वेदं शक्या नम्रुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

अनुपयातैरिव देवमाया

मच्छेदनीपैरपि दिग्गजप्रभाम् ।

यसं तदन्तर्मतसत्त्वजातं

पाप्मैरभारुन्धत कलपात्मकः ॥ १५ ॥

अनुग्रहातेरिति । वत्सपालाः वत्सानां पालकाः कृष्णस्यानुवरभूताः ।
अन्तर्गतसत्त्वघातं अन्तर्गतव्याघ्रादिदुष्टसत्त्वव्यूहम् । 'जालं जातं तथा
व्यूहः' इति इत्यायुषः । तत् वनं वृन्दावधम् । देवमायां कृष्णस्य मा-
नाम् । अनुग्रहातैः अनुगतैरिव स्थितैः, तत्तद्वन्धनसमवैरिति यावत् ।
स्मिन्प्रानामपि । अन्धेदनीयैः छेतुमशक्यैः । पाशैः । अवारुन्धत । यथा
सत्त्वाः बाहिर्गन्तुं न शक्नुयुः, तथा परितो निरोधं चक्रुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

**अनन्तलीलोचितभूमिकासै-
रावेदितान्वेदवनेचरेन्द्रैः ।**

पथः समास्थाय गृहीतचापा

गुप्तस्थितिं गोपसुता वितेजुः ॥ १६ ॥

अनन्तेति । गृहीतचापाः व्याप्तशरसनाः । गोपसुताः । अनन्त-
लीलोचितभूमिकासैः कृष्णस्य लीलायां मृगयारूपायां उचितां भूमिकां वेषं
प्राप्तैः । 'तत्तद्वेषो भूमिका स्यात्' इति वैजयन्ती । वेदवनेचरेन्द्रैः
वेदैरेव निषादाविपतिभिः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यल्लक् ।
भगवत्प्रीत्यर्थं स्यलज्ञाः किरातपतयों वयमिति तद्रूपेणागतैर्वेदैरिति
यावत् । आवेदितान् अवयमं सत्त्वानां निर्गमनमार्गं इति निवेदितान् ।
पथः मार्गान् । समास्थाय आधिल्य । गुप्तस्थितिं गुप्तं उपशमनगतेषु
निलीनं यथा तथा स्थितिमवस्थानम् । वितेजुः ॥ १६ ॥

क्षणादनिर्धार्य निदानभेदं

दत्तापहासैर्वनदेवताभिः ।

मृगायितं तत्र मृगेन्द्रमुख्यैः

सिंहायितं गोकुलसारथ्यैः ॥ १७ ॥

क्षणादिति । तत्र नने । विद्वानमेदं मूलकारणविशेषम् । अनिर्णये
 भविष्यन्त्य । वनदेवताभिः । दत्तापहासैः कृतपरिहासैः । मृगेन्द्रमुख्यैः
 सिंहप्रमुखैः । क्षणात् । मृगावितं मृगवदाचरितम् । शोकुलस्य सारमेयैः
 ह्यनकैः । सिंहावितं सिंहवदाचरितम् । 'कर्तुः कर्महं सलोपथ' इत्याचार्य-
 र्शक्यव्यञ्जनाद्भावे च । पाशैः परितो निबद्धे वने सारमेयेषु विसृष्टेषु
 तेभ्यो भीताः सिंहादवस्तव भीतौ कृष्णस्य मदमा मूलकारणमित्यभि-
 चिन्त्य, अहो सारमेयेभ्योऽपि निश्च्यतीति वनदेवताभिरपहसिताः सिंह-
 संनिवौ मृगा इव सद्यः कातरा बभूवुः । सारमेयाश्च मृगान्सिंहा इव
 तानतिचक्रमुत्सर्षः । सरमाशब्दाच्छुनीवानिनः 'स्त्रीभ्यो ङक्' इत्यप-
 लार्थे सति सारमेयशब्दः ॥ १७ ॥

परिस्फुरत्कृत्तियसत्त्वजातैः

प्रसारितैः इयामपटैर्वनान्ते ।

स्वयं तिरोपाय तदर्हशब्दा

गोपा मृगान्गूढचराश्चकर्षुः ॥ १८ ॥

परिस्फुरदिति । परिस्फुरन्ति प्रकाशमानानि कृत्रिमसत्त्वजाताणि
 विप्रलिखितव्याघ्रादिप्राणिन्युत्पत्ति येषु तैः । वनान्ते । प्रसारितैः ।
 इयामपटैः नीलकण्ठैः । कले शौकल्यादि दूरेऽपि प्रकाशेत् । इयामिका तु
 वनरन्ध्रवदेव प्रतीयमाना विप्रवासं न व्याहृतीति इयामेषु फम् । तैः,
 तिरोपाय स्वयं तिरोहितं भूत्वा । मूढचराः मूढेषु गुल्मादिसंछन्नप्रदेशेषु
 संचरन्त्यः । गोपाः । स्वयं तदर्हशब्दः । विप्रलिखितसूत्राजुकारिशब्दं
 कुर्वन्तः सन्तः । स्वयम् । चकर्षुः । विप्रलिखितेषु व्याघ्रादिषु सत्त्वजा-
 तपरिहृदिष्वननेन लक्ष्म्येषु तदीयशब्ददुष्टिजननेन न तेषां स्वयम्भवी-
 शब्दपर्युत्पत्तः कर्तव्यः का ॥ १८ ॥

शतावरीदामनिबद्धमूर्ध्नेः

शार्ङ्गध्वनित्रासितसिंहयुधान् ।

अनीकनाथप्रमुखानकार्षी-

दभ्रेसरान् व्याधतनूननन्तः ॥ १९ ॥

शतावरीति । अनन्तः । शतावरीदामनिबद्धमूर्ध्नेः, शतावरी
ओषधिविशेषः । 'ऋश्यप्रोक्तभोरुपत्रीनारायण्यः शतावरी' इत्यमरः ।
तत्काण्डरूपैः तत्कन्दत्वद्भिर्मितैर्वा दामभिः संयतमौलीन् । शार्ङ्गध्वनित्रा-
सितसिंहयुधान् धनुषो ध्वनिता त्रासितसिंहकुलान् । 'शार्ङ्गं कार्मुकमा-
त्रेऽपि विष्णोरपि शरासने' इति विश्वः । व्याधतनून् व्याधरूपधारिणः ।
अनीकनाथप्रमुखान् सेनानीप्रमुखत्वेन कल्पितान्गोपान् पूर्वोक्तान्वेदान्धा ।
अभ्रेसरान् पुरःसरान् । अकार्षीत् । राजानो हि युद्धमृग्यादिष्वात्मर-
क्षार्थं सेनानीप्रमुखान्पुरस्कृत्य स्वयं पश्चाच्चलन्तीति तथा कृतवानि-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

विमुक्तपाशा मधुवैरिभृत्यै-

जिह्वालदुर्दर्शकरालवक्त्राः ।

निपेतुरन्योन्यविमुक्तरोगाः

श्वानो वराहेषु निश्चातदंष्ट्राः ॥ २० ॥

विमुक्तेति । मधुवैरिभृत्यैः कृष्णालुचरैः । विमुक्तपाशाः स्वापदप्र-
हणाय विमुक्तपाशाः । जिह्वालदुर्दर्शकरालवक्त्राः जिह्वालानि जिह्वावन्ति ।
सम्बन्धमानजिह्वीति यावत् । 'प्रापिस्थादालो लज्जन्त्यतरस्यत्म्' इति
कण्वत्स्यः । दुर्दर्शानि दृष्टुमशक्यानि करालानि विजालानि त्रिकुलानि

य वक्तापि येषां ते । 'करालो वन्द्यो दुष्टे विक्रमे विक्रतेऽपि च' इति
 वैचयन्ती । निघातदंष्ट्राः तीक्ष्णदंष्ट्राः । अन्योन्यविमुक्तरोषाः अन्योन्य-
 सिन्निभुक्तो रोषः शून्यकजातिप्रयुक्तो यैस्ते । श्वानः । नराहेषु वन्द्येषु ।
 शिपेतुः निपतन्ति स्म ॥ २० ॥

संभूय गोपाः प्रसभं प्रयुक्तेः

सत्त्वानि वन्द्यानि समग्रसत्त्वाः ।

गुह्यामुखाग्नेदिततीव्रघोषैः

कोलाहलैराकुलयांबभूवुः ॥ २१ ॥

संभूयेति । समग्रसत्त्वाः पुष्कलबलाः । गोपाः । संभूय मिलित्वा ।
 प्रसभं वक्ताव । प्रयुक्तेः सर्वैरपि युगपदेव यावद्बलं कृतैरित्यर्थः । गुह्या-
 मुखेषु पर्वतगङ्गाद्वारेषु आग्नेचितो द्विद्विरुक्तः तीव्रः चण्डः घोषः प्रतिध्वनि-
 रूपो येषां तैः । कोलाहलैः सिंहनादरूपैः । वन्द्यानि सत्त्वानि पर्वतगुहासी-
 नानि सिंहादीनि । आकुलयांबभूवुः आकुलानि चक्रुः ॥ २१ ॥

असृष्यतो मानुषसिंहनादं

गिरीन्द्ररोषैरपि दुर्निरोधान ।

बभञ्ज ह्यसौ बलभद्रसिंहः

सिंहान्दिद्वेन्द्रानिव दुर्निवारः ॥ २२ ॥

असृष्यत इति । हतः गर्हितः । दुर्निवारः परवितुमशक्यः । बल-
 भद्र एव सिंहः । मानुषसिंहनादं मानुषाणां सिंहनादाख्यं ध्वनिविकेकम् ।
 'ह्येतत् ॥ सिंहनादः स्वाद्य' इत्यमरः । असृष्यतः असह्यमानम् । गिरी-
 ञ्जरोक्तिः पर्वतगङ्गाद्वारिण्यैरपि । दुर्निरोधान्, पर्वतगङ्गाद्वारिण्यैः सन्तुं शक्य-

निक्षि यावत् । सिंहान् । द्विरेग्गानिष मज्जपतीनिव । मम्मज्ज जपाने-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

गुञ्जाकलापप्रतिनद्धकेशै-

रागुल्फमालम्बितपिञ्छजालैः ।

निषङ्गिभिश्चारुपृषत्कचापै-

गुप्तो बभौ गोपसुतैर्मुकुन्दः ॥ २३ ॥

गुञ्जेति । मुकुन्दः । गुञ्जाकलापप्रतिनद्धकेशैः गुञ्जादानरूपेण विभू-
षणेन संयतकेशैः । 'कलापो भूषणे बह्वै तूणीरे संहतावपि' इत्यमरः ।
आगुल्फं गुल्फपर्यन्तम् । आलम्बितपिञ्छजालैः आलम्बितबह्वैस्तबकैः ।
निषङ्गिभिः तूणीरधरैः । चारुपृषत्कचापैः मञ्जुषारच्छापैः । गोपसुतैः । गुप्तो
बभौ परितः संवृतो भाति स्म ॥ २३ ॥

आक्रान्त्यकम्पेषु नगेषु धैर्यं

शौर्यक्रमं श्वापदविक्रमेषु ।

अशिक्षयत्क्षेमविदात्मभृत्या-

न्विहारगोपो मृगयापदेशात् ॥ २४ ॥

आक्रान्तीति । क्षेमवित् रक्षणीयानां रक्षणप्रकाराभिज्ञः । विहार-
गोपः कृष्णः । मृगयापदेशात् मृगयाव्याजात् । आत्मभृत्यान् स्वानुचरान् ।
आक्रान्त्यकम्पेषु स्वसेनाक्रमणेऽप्यकम्पमानेषु । नगेषु पर्वतेषु । धैर्यम् ।
श्वापदानां व्याघ्रचराहादिदुष्टसत्त्वानां विक्रमेषु । 'व्याघ्रादयो वनचराः
पशवः श्वापदा मताः' इति हलायुधः । शौर्यक्रमं शौर्यपरिपाटी च ।
अशिक्षयत् । परैराक्रमणे कृतेऽपि पर्वतवद्भैरवेण स्यात्तद्व्यम्, व्याघ्रादिम-

अतीवकर्मोऽवलम्बनीय इति शिक्षयामासेत्यर्थः । शिक्षाया विद्योपादान-
रूपताया बुद्धिविशेषत्वाद्वादिमुन्नेन द्विकर्मकता ॥ २४ ॥

आदाय लूनानि मुकुन्दबाणैः

शृङ्गाणि शीघ्रं वनकासराणाम् ।

शार्ङ्गममाणानि जनैरकार्षु-

स्तैरेव चारुणि धनुंषि वास्यः ॥ २५ ॥

आदायेति । आदाः गोपकुमाराः । मुकुन्दबाणैः । लूनानि । शार्ङ्ग-
प्रसङ्गानि शार्ङ्गं शृङ्गविकारभूतं धनुः तत्प्रमाणं येषां तानि, शार्ङ्गं कर्तुं
पर्याप्तानीति यावत् । वनकासराणां वनसहिषाणाम् । शृङ्गाणि । शीघ्रम् ।
आदाय अहमहमिकया त्वरितं गृहीत्वा । तैः शृङ्गैरेव । चारुणि धनुंषि ।
जनैः क्रमेण । अकार्षुः कुर्वन्ति स्म । शृङ्गाणां स्वीयत्वापादनाय तद्ग्रहणं
एव तेषां त्वरा आसीत्, न तु चायनिर्माणे इति भावः ॥ २५ ॥

मनुष्यमांसस्पृहया सरोधं

सुहान्तरादुत्पतितुं प्रवृत्तान् ।

शिलीमुखैः कीलितशैलकण्ठाः

नकुण्जस्तदा केसरिणश्चकार ॥ २६ ॥

मनुष्येति । तदा । कुण्जः । मनुष्यमांसस्पृहया । सरोधं यथा तथा ।
सुहान्तरात् सुहृत्कक्षात् । उत्पतितुं प्रवृत्तान् । केसरिणः सिंहान् ।
शिलीमुखैः बाणैः । कीलितशैलकण्ठान् कीलिताः शैला येषु ते, तस्यामूलाः
कण्ठा येषां तस्याभूतान् । चकार । सुहृदो अस्मिन्पतना अपि यथा मनुष्या-
णां परि नाकान्तिः, तथा सिंहैः शिलीमुखैः केसरिणश्चकारेतित्यर्थः ॥ २६ ॥

नवाहृतैर्नाथपरिष्क्रियाहो

गुञ्जास्रजं गोपकुमारवीराः ।

विभिन्नवन्यद्विपकुम्भमुक्तै-

मुक्ताफलैरन्तरयांबभूवुः ॥ २७ ॥

नवाहृतैरिति । गोपकुमारेषु वीराः श्रेष्ठाः । नवाहृतैः नवैरेवाहृतैः । विभिन्नवन्यद्विपकुम्भमुक्तैः विदलितवन्यगजकुम्भमुक्तैः । मुक्ताफलैः मौक्तिकैः । नाथपरिष्क्रियाहो कृष्णस्य प्रसाधनोचिताम् । गुञ्जास्रजं गुञ्जादामानम् । अन्तरयांबभूवुः तिरश्चक्रुः । गुञ्जादान्नामुपरि मौक्तिकमा-
रुभिः कृष्णं भूषणांबभूवुः ॥ २७ ॥

शराहतानां विपिने मृगाणा-

माद्राहृतैश्चर्मभिरासहर्षाः ।

अकल्पयन्मास्तरणानि गोपाः

संवेक्षयोग्यानि सहायिनीनाम् ॥ २८ ॥

शराहतानामिति । विपिने वने । शराहतानाम् । मृगवर्णा कृष्ण-
सारदीनाम् । आद्राहृतैः आद्रैरेवाहृतैः । चर्मभिः त्वग्भिः । आसहर्षाः ।
गोपाः । सहायिनीनां सहचारिणीनाम् । अयतेस्ताच्छीलिको णिनिः ।
संवेक्षयोग्यानि सहस्रयनयोग्यानि । आस्तरणानि कुशान् । अकल्पयन्
कल्पयामासुः । 'प्रवेण्यास्तरणं वर्जः परित्तोमः कुचः कुधा' इति
इत्याहुः ॥ २८ ॥

अभिज्ञपार्श्वेष्ववकाशसंवेदा-

न्निभस्थितीन्भीतिमपोहन् वत्तान् ।

निरस्तसिद्धेषु गुहागृहेषु

न्यवीविश्वभाषनियोगभाजः ॥ २९ ॥

अभिज्ञेति । नाथस्य कृष्णस्य वियोगभाजो भूत्याः । अभिज्ञपार्श्वेषु
अविदीर्णपार्श्वेषु, पार्श्वसैथिल्याभावाच्छिलादिपतनवाङ्कारहितेषु । निर-
स्तासिद्धेषु । गुहागृहेषु दरीरूपगृहेषु । अवकाशानां भेदात् अतिविपुलतया
भिभावकाद्यत्वात् । भिन्नस्थितीन् परस्परमसंसृष्टावस्थानान् समर्द्धदुःखसहि-
तान् । वत्सान् । भीति अपोष्य सिंहादिभीतिमपनीय । न्यवीविश्वन्
निवेद्यभाषासुः ॥ २९ ॥

अथातयामैरचिरप्रतापा-

त्सुमृष्टपाकैरभिश्लस्यभृङ्गम् ।

मांसैर्भृगाणां मधुनावासिक्तै-

र्नन्दस्य भूत्या विपिने ननन्दुः ॥ ३० ॥

अथातयामैरिति । नन्दस्य । भूत्याः कर्मकराः । विपिने वने ।
अभिश्लस्यभृङ्गं श्लस्यभृङ्गं शराग्रे । सुमृष्टपाकैः । अचिरप्रतापात् सद्यो
निष्टपनात् । अथातयामैः अमतरसैः । 'यातयामं गतरसम्' इत्यमरः ।
मधुना अवसिक्तैः क्षौद्रसिक्तैः । भृगाणां मांसैः । ननन्दुः नन्दन्ति स्म ॥

निवेद्यमानान्वनदेवताभिः

संसृष्टा वन्यान्नुपदाविशेषान् ।

समां सुहृद्व्यः सहसा विभजे

साम्राज्यरोधेन समासहायः ॥ ३१ ॥

विशेष्यमाणाति । रामासहायः कृष्णः । वनदेवताभिः । निवे-
द्यमानान् अर्घ्यमाणान् । अन्यान् वनमवान् । उपहाविशेषान् उपहारमे-
वान् । संयुक्तं गृहीत्वा । रामानुरोधेन रामस्यानुवर्तनेन, तदनुमतिं
लब्ध्वेति यावत् । 'अनुरोधोऽनुवर्तनम्' इत्यमरः । सहसा क्षीप्रम्, उप-
हारग्रहणानन्तरमेव । समं यथा तथा । सुहृन्माः । विभेजे ॥ ३१ ॥

प्राणं सतां दुष्कृतिनां विनाशं

तन्ववभीष्टं मृगयाच्छलेन ।

स्वच्छन्दचर्यानुगुणं गवां त-

क्षेत्रे वनं शान्तमृगावशेषम् ॥ ३२ ॥

प्राणमिति । मृगयाच्छलेन । अभीष्टं स्वाभिमतम् । सतां साधूनाम् ।
प्राणम् । दुष्कृतिनां पापिनाम् । विनाशं च । तन्वन् 'परिक्रणाय साधूनां
विनाशाय च दुष्कृताम्' इति स्वात्तारप्रयोजनं संपादयन् । देवः । शान्त-
मृगावशेषं हरिणादिसौम्यमृगमात्रावशेषम्, व्याघ्रादीनां हतत्वादिति
भावः । तत् वनम् । गवां । स्वच्छन्दचर्यानुगुणं स्वैरनर्थोत्कूलम् ।
क्षेत्रे ॥ ३२ ॥

निसर्गकारुण्यतरङ्गवृथा

निर्वैरतां नैगममोपहृष्टा ।

संग्रापिताः प्राप्पुरिवैकजात्वं

केचिद्गवां केसरिदन्तिहृत्पुण्याः ॥ ३३ ॥

निसर्गेति । कदम्बैः कन्दर्पैः । ननुर्वैरतां निर्वैरान्तां च । निसर्ग-
कारुण्यस्य स्वाम्यभिद्वन्द्वमभाः तद्वत्तद्वत्ताः तद्वत्तद्वत्ताः तद्वत्तद्वत्ताः तद्वत्तद्वत्ताः

स्वयम्भूतया । वैश्वदेवोऽदृष्टया वैश्वतो विप्रमत्तं वन्धी । युतिस्त्रिदो ओषः ।
 कृष्ण वैश्वमा ज्वनिषद्गताः । वैश्वमः स्वादुपनिषद्गिजोर्नपितेऽपि च ।
 इति विज्ञः । तस्मिन् गोप इति मध्यमपदलोपी समासः । तस्य कृष्णस्य
 रूपा । निर्वैरतां संप्रापिताः । केचित् केसरिदन्तिमुख्याः सिङ्घाजप्रभृत-
 यो हिंसाः । गवाम् । ऐकजात्यं प्रापुरिव । कटाक्षयातेन निर्वैरतां प्राप्य
 क्षीलार्थं विमुक्ताः केचन हिंसाः गोभिः सह तद्विशेषेण केसरित्यर्थः ॥

विधून्वता धूलिकदम्बरेण-

धाराकदम्बाङ्कुरकारणेन ।

निन्धुः श्रमं निर्झरकिन्दुभाजा

नमस्वता नन्दसुतानुयाताः ॥ ३४ ॥

विधून्वतेति । नन्दसुतं कृष्णं अनुयाताः गोपसुताः । धूलिकदम्बः
 कदम्बविशेषो यो वसन्ते समुत्सृजति, तस्य रेणून् तत्पुष्परागान् ग्री-
 ष्मोऽप्यनुवर्तमानान् । विधून्वता कम्पयता । धाराकदम्बाङ्कुरकारणेन नेद-
 यति वर्षाकाले भाविनां वृष्टिधारानिकुम्बाणामुदयस्य कारणेन 'वायुर्नै-
 वृष्ट्या ईक्षः' इति ध्रुतेः । निर्झरकिन्दुभाजा गिरिनिर्झराणां निन्धुर्भक्त-
 ताः नमस्वता वायुना । श्रमं निन्धुः श्रममस्ति इति ॥ ३४ ॥

अमर्त्यवक्षोभरवायवमाग्नौ-

रारामयोरेकमिवावतारम् ।

महामन्तधर्मातिशयं मवाधा-

हृन्दायनं नन्दसुतो पितेन ॥ ३५ ॥

अमर्त्यवक्षोभरवायवमाग्नौ । अमर्त्यवक्षोभरवायवमाग्नौः अमर्त्यवक्षो-

वक्ष्यामि च कमादीश्वराविन्दकुवेरौ, तयोर्धामनी अमरावलयके ते अक्ष-
तोः । आराम्योः नन्दनचैत्ररथयोः । एकम् अवतारमिदं स्थितम् ।
मृन्मयम् । प्रभावात् खमहिम्ना । प्रशान्तवर्मातिष्ठयम् । वितेने ॥ ३५ ॥

दिक्षं समाक्रम्य करैरुदीर्षी

देवे रवौ दक्षिणतः प्रवृत्ते ।

निदाघकलृप्त्या निगृहीतदेहां

वृष्टिं पुनः स्रष्टुमियेष शौरिः ॥ ३६ ॥

दिशामिति । देवे । रवौ सूर्ये । उदीर्षी विक्षम् । करैः किरणैः । समा-
क्रम्य । दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि । प्रवृत्ते, दक्षिणायनारम्भे सति ।
'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' इति सप्तम्यर्थे अतसुच् । निदाघकलृप्त्या घर्ष-
कालसृष्ट्या । निगृहीतदेहां उपसंहृत रूपाम्, घर्षकाले सर्वात्मना क्लृप्तम् ।
वृष्टिम् । पुनः स्रष्टुम् । शौरिः । इयेव । यथा देशो राजा परसीमोगप्रकर्षे
प्रस्थितः करग्रहणेन समन्तादाक्रम्य पादयति, तथा ग्रीष्मवशादस्त्रन्तं
शोतमानसया देवे सूर्ये किरणप्रचारेण उदीर्षी समाक्रम्य विमन्तरे
प्रस्थिते भयवन्ति तदुपपन्ननिवर्तनेन लोकरक्षार्थं तत्करमान्यात्मकवृष्टिं
स्रष्टुमियेषेति भावः प्रतीयते ॥ ३६ ॥

अथाविरासीदपसारयन्ती

तापं गवां चण्डकरप्रसूतम् ।

विचिलसस्योदयमेवकाङ्क्षी

मेधाविला माधवयोगविला ॥ ३७ ॥

अथेति । अथ अगवत्संश्रयानन्तरम् । मेधाविला मेधविलम् । चण्ड-

कप्रसूतं आदित्यसंभूतम् । गवां तापम् । अपसारयन्ती अपनयन्ती ।
विचित्राणां नानारूपाणां सस्यानां ओषधीनां उदयेन मेघकाशी इयामस्थ-
कारा । माधवस्य क्षीराब्धिवायिनो देवस्य योगमेला योगनिद्रासमयः ।
आविरासीत् ॥ ३७ ॥

महीभृतः संभृततीर्थतोयै-

रम्भोधरैराचरिताभिषेकाः ।

प्रयुक्तविशुद्धलयैः पुनस्तैः

प्रायेण नीराजनमन्वभूवन् ॥ ३८ ॥

महीभृत इति । संभृततीर्थतोयैः आहृतसमुद्राम्बुरूपपावनसालिलैः ।
'तीर्थं भन्म्राक्षुपाथ्यायशास्त्रेष्वम्भसि पावने' इति यादवः । अम्भोधरैः
मेघैः । राजाभिषेकाय गङ्गादितीर्थतोयं ये कुम्भैर्धारयन्ति तेऽप्यम्भोधरस्त-
व्येन योगतः प्रतीयन्ते । तैः, आचरिताभिषेकाः कृताभिषेकाः । महीभृतः
पर्वताः । राजान इत्यपि शब्दस्यैव प्रतीयते । पुनः प्रयुक्तविशुद्धलयैः ।
'पुनरप्रवने मेवे' इति विशुत्प्रयोगस्य द्वितीयक्रियाशेपकः पुनः शब्दः ।
तैः अम्भोधरैः । प्रायेण । नीराजनं आराक्षिकम् । अन्वभूवन् ।
'अन्तर्धौ वेनादर्शनम्' इति वदम्यमानार्थसद्भावात्तैरिति तृतीया, हेतुतृती-
या वा । कृच्छ्रचन्तरं विशुद्दयः अभिषेकानन्तरमाराक्षिकमङ्गलवज्जात
इत्यर्थः । अत्र महीभृत इत्यादिश्लेषानुप्राणितस्तद्धितां नीराजनतद्योत्त्रे-
शालङ्कारः ॥ ३८ ॥

धौतावदातैः ककचज्जदानां

ध्वैरविश्रान्तवहस्प्रिवादैः ।

व्यदारयत्पुष्पधरः प्रतूर्ण

मानग्रहं मानवतीजनानाम् ॥ ३९ ॥

धीतेति । पुष्पधरः कामः । धीतैः वृष्ट्या झालितैः अवदातैः शुभ्रैः ।
अविश्रान्तपद्मप्रिनादैः अपिरतमृज्जनादैः । ककचच्छदानां ककचाकाराः
करपत्राकाराः लता तेषां ते ककचच्छदाः केतकीवृक्षाः तेषाम् । पत्रैः ।
मानवतीजनानां मानः प्रियविषयरसवस्त्वविशेषः । 'अङ्कुरपङ्कवक-
लिकाकोरकफलमोगभागियं क्रमशः । प्रेमा मानः प्रणवः स्नेहो रागोऽनु-
राग इति ।' इति रतिं प्रस्तुत्य रसार्णववचनात् । तद्वत्यः प्रणयिन्यः तासा-
मेव जनानाम् । मानग्रहं 'लीलाभोर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि
प्रिये ।' इत्युक्तलक्षणकोपविशेषग्रहणम् । प्रतूर्णं अतिशीघ्रम् । व्यदारयत् ।
यथा धीतावदातैरुत्तेजिततया निर्मलैर्विदारणसमये शब्दावमानैः करप-
त्रैर्दोहसम्पन्नं विदारयन्ति तद्वदिति भावः । 'धीते निष्ठातं निश्चितं क्षुप्तं
तेजितमर्थवत्' 'अवदातः सिते पीते शुभ्रेऽपि' इति च
वैजयन्ती ॥ ३९ ॥

पयोमुचा सेकवतां स्थलानां

वीरुत्परोहा विविधा बभूवुः ।

समीक्षितानां मधुसूदनेन

श्रद्धादयाद्या इव सहुणौषाः ॥ ४० ॥

पयोमुचेति । पयोमुचा मेघेन हेतुना, सेकवतां मेघसिक्तावाम् । स्थल-
नाम् । विविधाः । वीरुत्परोहाः प्रतानिनीनां लतानामङ्कुराः । 'लता प्रतानि-
नी वीरु' इत्यमरः । मधुसूदनेन । समीक्षितानां कटाक्षितानां पुंलभम् ।

अज्ञादवासाः अस्तित्ववद्विकृताणान्तिभक्तिवैराग्यप्रमुखाः । सङ्गौघाः
उत्तमगुणनिवहा इव । अभ्युः जाता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

शितेन पद्मेषुशरेण भिक्षा-

द्वियोगिनीमानसतो विकीर्णाः ।

तदेन्द्रकोपत्तमिवाधिजग्मुः

शोणाः क्षितौ क्षोणितविन्दुभेदाः ॥ ४१ ॥

शितेनेति । तदा वर्षासमये । शितेन उत्तेजितेन । पद्मेषुशरेण
अभ्यभवाणेन । भिक्षात् विदारितात् । द्वियोगिनीमानसतः विरद्विणीनां
मानसात् । 'अपादाने चाहीयकहोः' इति पञ्चम्यास्तसिः । क्षितौ
विकीर्णाः विप्रसृताः । शोणाः रज्जवर्णाः । क्षोणितविन्दुभेदाः असङ्ख्यविशो-
षाः । इन्द्रकोपसमानाकृतिमत्स्वरूपमिवाधेन विन्दुषु भेदशब्दः । इन्द्रको-
पत्वं इन्द्रकोपकृमवर्षाप्रभवजन्तुविशेषत्वम् । अधिजग्मुः प्राप्पुरिव ।
तदा भूमी संचरन्तः शक्रकोपकृमयः उक्तरूपाः क्षोणितविन्दव इव रेजुरित्स्व-
र्वाः । अत्र शक्रकोपेषु उक्तरूपक्षोणितविन्दुत्वरूपसंभावनारूपोत्प्रेक्षा-
कृपः । यद्यप्यत्र शब्दगत्या क्षोणितविन्दुद्विन्द्रकोपत्वोत्प्रेक्षैव प्रतीयते,
तथापि यथा 'दध्रा जुहोति' इत्यत्राप्राप्तपक्षपाती विधिः शब्दगत्या
प्राप्तक्षोभानुरक्तत्वेन प्रतीयमानोऽप्यप्राप्ते दध्यैव संचार्यते ; एवमुत्प्रेक्षायां
सिद्धस्यविद्यमानत्वमसिद्धस्याभ्यवसेयत्वं च युक्तमित्यसिद्धपक्षपातिन्युत्प्रे-
क्षा सिद्धानुरक्त्या प्रतीयमानाप्यसिद्धे संचारणीयेति सिद्धशक्रकोपाधि-
कृत्या असिद्धक्षोणितविन्दुत्प्रेक्षैव प्राज्ञा । संभतव्यायमम्बरमीमांसकानां
अर्थः साहित्यमीमांसकानामपि । 'एन्द्रं बलुः पाण्डुरपक्षरेण शरह्वना-
ईवकाशयतामम्' । अत्राप्यसिद्धे शब्दगत्या सिद्धे शब्दव्यधिकं तत्ताव

इति सभासोक्त्युदाहरणे आर्त्तसम्पत्त्यर्थं यत्तु पापदुःखयोर्वरेण
दधानेति विशेषणानामप्रकृतनायिकाविशेषपरत्वमुपपादयतालंकारसर्वस्व-
कारेण “आर्त्तसंश्लक्षणाभिमित्तं स्थितमपि मुख्योपमानत्वमैन्द्रधनुषि
संचारणीयं ‘इन्द्रचापामं न संक्षतं दधाना’ इति, यथा ‘दध्ना कुंक्षो-
ति’ इत्यादौ दधि संचार्यते विधिः” इति सम्बन्धनादिति ॥ ४१ ॥

मधुदुतेरुल्बणदन्तवीणा

मेघानिले मेदुरविन्दुजाले ।

प्रभूतकम्पाः प्रथयांबभूवुः

शीतालुतां कण्टकिनः कदम्बाः ॥ ४२ ॥

मधुदुतेरिति । मेदुरं सान्द्रक्लिग्धं विन्दुजालं वृष्टिकणवृन्दं यस्मिन् ।
‘सान्द्रक्लिग्धसु मेदुरः’ इत्यमरः । तस्मिन् मेघानिले सति । मधुदुतेः
भकरन्दद्रवात् । उल्बणदन्तवीणाः शीतासहिष्णुतया कम्पमानदन्ताः
दन्तवीणाशब्देनोच्यन्ते । उल्बणाः प्रम्यक्षाः दन्तवीणा येषां ते तथोक्ताः ।
‘स्फुटं प्रम्यक्षमुल्बणम्’ इत्यमरः । इह वाताहतमकरन्दविन्दुचलनमेव
दन्तपङ्क्तिरुल्बणस्थाने जातमिति भावः । प्रभूतकम्पाः साक्षकम्पाः । कण्टकि-
नः तीक्ष्णाप्रादयवन्तः रोमाश्ववन्तश्च । ‘सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च
कण्टकः’ इत्यमरः । कदम्बाः नीपवृक्षाः । शीतालुतां शीतासहिष्णुत्वम् ।
‘शीतोष्णाम्यां तदसहने’ इत्यालुत्प्रत्ययः । प्रथयांबभूवुः प्रकाशयामासुः ।
अत्र कदम्बानां कण्टकित्वादितिमितोत्थापिता तादृशशीतालुत्वोत्प्रेक्षा-
वृत्त्येक्षा । सा च वाचकाप्रबोधाद्भ्येति गम्योत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४२ ॥

प्रतापदाशसविलासदीप्ता

वीरप्रभादा भुवचित्तचामा ।

कनकदलकाध्वजपङ्क्तिरत्नी-

त्कादम्बिनी कामचमूरपूर्वा ॥ ४३ ॥

शतह्रदेति । शतह्रदा विद्युत एव सन्नाभि सङ्गादीनि, तेषां विलम्बेन
चाश्रमरूपेण दीप्ता उज्ज्वला । धीरप्रणमदा मन्मथीरशब्दा । एकत्र गर्वि-
तरूपः शब्दः अन्यत्र हेवानुहितसिंहनादप्रविरूपः । भुवनित्रचापा भुतना-
भारूपचापा । एकत्रेन्द्रचापोऽन्यत्र प्रसिद्धः । कनकदलकाध्वजपङ्क्तिः
बलाकाः पक्षिविशेषा एव च्चञ्चाः । 'बलाका विसर्गपिठका' इत्यमरः ।
कनन्ती दीप्यमाना बलाकाध्वजानां पङ्क्तिर्यस्याम् । 'कन दीप्ती' इति
भाट्टः सप्रन्तः । सा कादम्बिनी मेघमाला । अपूर्वा कामचमूः आसीत् ।
चरित्रविभाषत्वात् । साधनधरूपकालङ्कारः ॥ ४३ ॥

भृदङ्गधीरस्तनितो विहायाः

सौदामिनीसंभृतचारुलास्यः ।

प्रभौ नवानां प्रभवो रसानां

रतिमियस्येव नटस्य रङ्गः ॥ ४४ ॥

भृदङ्गेति । भृदङ्गधीरस्तनितः मुरजध्वानगन्भीरगर्जितः । भृदङ्गध-
व्येन तद्दानो लक्ष्यते । सौदामिनीसंभृतचारुलास्यः तद्वित्संपादितचारु-
लस्यः । प्रभौ नूतनानां रसानां जलानाम् । प्रभौ नवसंख्याकानां शृङ्गात-
द्विरस्यमाय । प्रभवः उत्पत्तिभूः । विहायाः आकाशाः । 'विमद्विष्णुपदं वा
हं पुंशोऽकम्बविहायसी' इति पुल्लिङ्गता । रतिमियः कामः स एव नटः
तस्य । रङ्ग इव नृत्तस्यावमिह । प्रभौ । 'रङ्गे रणखले राये नृत्तस्यापि
प्रभुत्वमिति' इति विष्णुः । अत्र भृदङ्गधीरस्तनित इत्युपमा । की-
रतिमियः प्रभौ नवानां प्रभवो रसानां रतिमियस्येव नटस्य रङ्गः इति ।

सन्धेतिः । नवानां रसानां प्रभव इति श्लेषः । पृथक्सुप्राणितो
विहायसो रसस्तीक्ष्णसुगन्धुरस्रेक्षालङ्कारः ॥ ४४ ॥

अचिन्तितोपस्थितजीवनाना-

मासेदुषामभ्यधिकां समृद्धिम् ।

तोयाशयानां परिवाहजन्या

स्वश्रुतिरन्योपचयप्रदाभूत् ॥ ४५ ॥

अचिन्तितेति । अचिन्तितोपस्थितजीवनानां इदिति महापर्वदित-
र्कितोपनतजलानाम् । 'जीवनं वर्तने नीरे पुत्रजीवे तु जीवनः' इति विश्वः ।
अत एव अभ्यधिका अतिशयिनीम् । समृद्धिं पूर्णताम् । आसेदुषां प्रा-
प्तवताम् । तोयाशयानां तटाकानाम् । परिवाहजन्या परिवाहशब्देन
तटाकानामत्यन्तपूर्तां कूलनिर्भेदेन सर्वजलक्षयभिया क्वचित्क्षियमाणा
जलैकदेशनिर्गमनमार्गा विवक्षिताः । 'जलोच्छवासाः परीवाहाः' इत्य-
मरः । तैर्जन्या । स्वश्रुतिः आत्मरक्षा । अन्योपचयप्रदा अभूत् तटाकान्त-
राणामपि वृद्धिप्रदाभूत्, परिवाहजलानां तटाकान्तरेषु निपातादिति
भावः । अत्रान्यदपि ध्वन्यते । जीव्यतेऽनेनेति जीवनं धनम्, तत् अचि-
न्तितोपस्थितं येषां तेषां तेन धनेनाभ्यधिकां मनोरथप्रतिश्रयिनीं समृद्धिं
प्राप्तानाम् । तोयाशयानामित्यनेन सन्तः प्रतीयन्ते । तेषां परिवाहजन्या
स्वश्रुतिः । परिवाहशब्देन त्यागो गम्यते । तज्जन्या स्वानामर्थानां मुन्ती
रक्षा । 'स्वोऽक्षी धने त्रिषु स्वीय आत्मनि स्वधने तु ना' इति वैज-
यन्ती । 'स्वो ज्ञातावात्मनि श्वं त्रिधात्मीये स्वोऽक्षिया धने' इति
आमरः । अर्चानां नाशपहारप्रदिभिः कदा क्षणितक्षणाणां त्यागदेव हि
वस्तुपुण्यसंपादनेन रक्षा भवति । आ अभ्येषां पात्रभूतानामुपचयप्रदेति ।

तत्तत्प्रत्यक्षं कृत्वा र्षस्य अकृता र्षोपमान्तका प्रतीतिः सन्वत्सरिकमूलं कथं प्रो-
क्तुं शक्यमिति ॥ ४५ ॥

गुहासु गोवर्धनसंभवासु

प्रकामविस्तीर्णसमस्थलीषु ।

गुणाधिको विश्वसृजा प्रवर्षे

वासः समाधीयत वल्लवानाम् ॥ ४६ ॥

गुहास्त्विति । विश्वसृजा कृष्णेन । प्रवर्षे महावर्षे, महावृक्षा-
वः प्रदेशादानप्यवस्थातुमयोग्ये इति भावः । वल्लवानां गोपालानाम् ।
गोवर्धनसंभवासु गोवर्धनगिरौ विश्रमावासु । प्रकामविस्तीर्णसमस्थलीषु
भक्तिविशालसमभूतलासु । गुहासु । गुणाधिकः करोण्यत्वादिगुणोत्तमः ।
वासः । समाधीयत समातन्वतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

दरीषु गोप्यः प्रसमीक्ष्य कृष्णं

दिशसु जीमूतगणं मयूर्यः ।

अग्रे पतीनामधिगीतिनादं

चित्तेनिरे चारु विहारलास्यम् ॥ ४७ ॥

दरीस्त्विति । गोप्यः गोपमग्नयः । दरीषु कन्दरासु । कृष्णम् । मयूर्यः
जीमूतस्थितः । दिशसु । जीमूतगणं मेघवर्णं च । प्रसमीक्ष्य छुट् ।
पतीनां लभर्तृणाम् । अग्रे पुरतः । अधिको गीतिनादो यस्मिन्त्यतस्ती-
र्थम् । मयूर्यश्च केवलम् एव गीतिनादोऽभिप्रेतः । चारु सुन्दरम् ।
विहारलास्यं निद्रायाः स्थावरत्वेन लभ्यं सुखम् । मयूर्यवदे विहारेण
जीमूतं लभ्यम् । अग्रे, चित्तेनिरे चारु । अत्र जीमूतगणं लभ्यं लभ्यम्

मधुसूदनादितस्तस्य भगवन्परितोषार्थमन्तर्गततया बोधोपपत्तयस्तस्य च प्रकृतत्वात् प्रस्तुतयोरेकक्रियान्वयरूपस्तुल्ययोनितालङ्कारः । 'प्रस्तुतत्वां तथाभ्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं मन्यते यत्र सा मन्त्रा तुल्ययो-
मिता ।' औपम्यस्त्वमन्यत्वं तु प्रकृतत्वाविशेषेऽपि वैशदिकमुपमानोप-
मेवभावं कल्पयित्वा मधुसूदेन गोपिका अपि स्वपतीनामग्रत एवाधि-
भीतिनादं चारु लास्यं वितेनिर इति वर्णनीयम् । तेन सासामस्यन्तम-
दनपारवदयामिष्यस्तया भगवतो लोकोत्तरसौन्दर्यविभ्रमादिविर्बज्यते ॥

पयोदलक्ष्यप्रहिताग्रहस्तां

कृष्णः स्वनेत्रे इव चन्द्रसूर्यौ ।

तिरोदधानां प्रतिरोदुमैच्छ-

स्वैरी खलीलामिव जातलीलाम् ॥ ४८ ॥

पयोदेति । स्वैरी सतन्त्रः । कृष्णः । पयोदलक्ष्यप्रहिताग्रहस्तां
मेघव्याजेन प्रेषितहस्ताग्राम् । स्वनेत्रे इव चन्द्रसूर्यौ तिरोदधानाम् । अत
एव, जातलीलां संजातनवनपिधानक्रीडाम् । खलीलां खल्ल लीलाकरीं
देवीमिव स्थिताम् । प्राकृषमित्यौचित्याद्विशेष्यं लभ्यते । अत एव
गम्यमानत्वादप्रयोगः । प्रतिरोदुं निरोदुम् । ऐच्छत् । नववपिधान-
धीयाचामसानिति ज्ञातेऽपि तत्परितोषायाह्वानमभिनीय तत्करमपवारयन्ति
तद्वदिति भावः । अत्र पयोदे नेत्रकल्पचन्द्रसूर्यौच्छादकत्वेन हस्ताग्र-
त्परोपरपरम्पुतिरिति तदनुप्राणित उपमालङ्कारः । लीलाहेतुत्वस्यैव
लीलात्वान्मवसायः । लीलासव्याप्तकरोतिभ्यन्तात्पञ्चम्यपि लीलाकृष्ण
एव लीलाहेतुत्वान्नी वा । 'इन्द्रेन्द्रिवचनं प्रहेलाम्' इति अत्रार्थव्याख्या । तेन

नेने इवेति प्रकृतिभाषः ॥ ४८ ॥ ('स्वलीलामिव वर्षवेलां' इत्येकास्मिन्
तारुपप्रसुप्तके पाठो दृश्यते ।)

अथाञ्जनस्निग्धनभःप्रकाशाः

क्षणत्विषां कल्पितलास्यमङ्गाः ।

दिशामुखोल्लासनदृष्टदाक्ष्या

दीनाम्बुवाहा दिवसा बभूवुः ॥ ४९ ॥

अथेति । अथ भगवत्संकल्पान्तरम् । अञ्जनस्निग्धनभःप्रकाशाः
मेघकालुष्यापगमादञ्जनवत् स्निग्धो मसृणो नभसः प्रकाशः स्फुटीभावो
येषु ते । क्षणत्विषां क्लिप्ताम् । कल्पितलास्यमङ्गाः कृतस्फुरणमङ्गाः ।
दिशामुखाम्बुल्लासने निर्मलीकरणे दृष्टदाक्ष्याः दृष्टसामर्थ्याः । दीनाम्बु-
वाहाः भर्जिताटोपवैकल्येन कातरमेषाः । दिवसाः शारदाः । बभूवुः ॥ ४९ ॥

अलक्ष्यतीघ्रातपमन्तरिक्षं

सितासितैरम्बुधरैश्चकाशे ।

विवेकमासादयतामिवादौ

चित्तं चित्तैरनिवर्तमानैः ॥ ५० ॥

अलक्ष्येति । अलक्ष्यतीघ्रातपमन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षम् ।
सितासितैः प्राकृतकालमवग्रन्तयता अत्यन्तमबुच्छेदाद्बलमेवचक्रपैः ।
अम्बुधरैः । आदौ प्रथमम् । शास्त्रमन्वेगेन विवेकं कोमलकण्ठकायमा-
जयतामपरवाचनैश्चम् । आसादयतां प्राप्नुवताम् । चित्तं अन्तः-
कल्पम् । अनिवर्तमानैः स्थिरतपसस्वीरवशात्सर्वथा निवृत्तिरहितैः ।
चित्तैः संमतज्ज्ञानैः संवेदैरिव । चकाशे । अन्तःतपः अप्रौढविवे-

कलत्रिभ्यः, सितासिताश्च सेवास्तत्त्वात्त्वकोटिद्वयावगाहिवितर्कवन्ता
इति भावः ॥ ५० ॥

विहाय सद्यः कुटजाजुनादी-

न्विप्लावितान्कालविपर्ययेण ।

पुनर्वबन्धुः प्रणयं द्विरेफाः

कोशोपपद्येर्षु कुशेक्षयेषु ॥ ५१ ॥

विहायेति । द्विरेफाः । कालविपर्ययेण कालवैपरीत्येन, क्षयकाला-
गमनेनेति यावत् । विप्लावितान् अन्यथाकृतान् क्षीणीकृतान् । कुटजा-
जुनादीन् गिरिमलिकाककुभप्रभृतीन् । सद्यः । विहाय त्यक्त्वा । पुनः ।
कोशोपपद्येषु मुकुलयुक्तेषु । कुशेक्षयेषु तामरसेषु । प्रणयं परिचयं सौहृदं
वा । 'प्रणयः स्यात्परिचयो याच्ञायां सौहृदेऽपि च' इति वैजयन्ती ।
बन्धुः चक्रुरित्यर्थः । यथा सेवाकुशलाः पुरुषाः कालवशात्क्षीणान्प्रभृ-
न्विहाय पुनरपि समृद्धकोषानन्यान्प्रभूनाश्रयन्ते, तद्वदिति गम्यते ॥ ५१ ॥

तरङ्गलोलाम्बुजतालवृन्ता

वर्हातपत्रायितभृङ्गयूथाः ।

विधूतहंसावलिचामरौघा

नद्यः समातन्वत नाथसेवासम् ॥ ५२ ॥

तरङ्गेति । तरङ्गैर्लोलप्रति चलाभिः अम्बुजानि तालवृन्ताभिः व्यञ्जना-
नीव यासुः । वर्हातपत्रायितानि मयूरपिच्छातपत्रवदाचरितवन्ति भृङ्गयूथावि-
भ्रमरवृन्तानि चासुः । विधूताः कम्पिताः हंसावलो हंसपङ्क्तयः चामरौघा
हव आभिः । ताः नद्यः । नाथस्य कृष्णस्य सेवासम् । समातन्वतः । नद्यः

सायनसुखप्रतिभिः परिचारिकाः रात्रः सेवां कुर्वन्ति, तथेति भावः ॥ ५२ ॥

सायानुबन्धप्रशमाय पुंसां

शय्यार्थिना शार्ङ्गभृतापहृता ।

पयोदमालान्यपदेशदृश्या

मायस्तिरोऽधीयत योगनिद्रा ॥ ५३ ॥

तापेति । पुंसाम् । सायानुबन्धप्रशमाय सायानुवृत्तिप्रशान्तये । शय्यार्थिना शयनमर्थयमानेन । शार्ङ्गभृता हृष्येन । उपहृता । पुंसामन्तरात्मनो भगवतः शय्यया तेषां श्रमरूपतापः शान्त्यसीति भावः । पयोदमालान्यपदेशदृश्या मेघपङ्क्तिव्याजेन दम्भोचरीभृता । योगनिद्रा । प्राज्ञः नूनम् । तिरोऽधीयत तिरोहिताभूत । कर्मणि लङ् । शार्ङ्गस्रोतेति कर्तृरन्नाप्यन्वयः । यद्वा 'धीश्च आधाने' इति धातोर्देहाविकात्कर्तरि लङ् । मेघपङ्क्तिरोधानमेव शरत्कालोचितं भगवद्योगनिद्रातिरोधानमुत्प्रेक्ष्यते, पयोदमालान्यपदेशदृश्येत्पङ्क्त्युच्यते चेति सायनसुखोत्प्रेक्षा-लङ्कारः ॥ ५३ ॥

इतस्ततः प्रासन्नरद्विहारं

गोपीसखं द्रष्टुमतीव हर्षात् ।

अशोभि नैशैरिव कुम्भभाजैः

जीर्णैर्धरित्री शिखिना कलापैः ॥ ५४ ॥

इतस्तत इति । परितो । इतस्ततः नृन्दस्येन तत्र तत्र प्रवेक्षे । प्रासन्नर-द्विहारं प्रासन्नस्तकसुखयोगो विहारः कीदृशं येन समम् । गोपीसखं गोपीनां प्रसाधकम् । शिखिः सह जीर्णतपस् । तैर्द्रुम् । शिखिना कलापैः शिखिना कलापैः

तुकादिव । जृम्भमाणैः । नेत्रैरिव विस्तीर्णैः । शोणैः । सिन्धिरां समूराणाम् ।
कलापैः । अक्षोभि शोभ(भ्य)ते स्म । अत्र नेत्रैरिवेति मयूरकलापेषु नेत्रता-
दात्म्यसंभावनारूपा स्वरूपोत्प्रेक्षा एका । अतिहर्षादिवेति तादृजृम्भ-
णहेतुत्प्रेक्षान्वेति तद्वयव्यञ्जकतया प्रत्येकमिव शब्दः, यथा अनेकेषो-
पमादाग्रवयवेषु प्रत्येकमुपमाव्यञ्जकतया; ततो नाभिर्यममासङ्गनीयम् ॥

चराचरेष्वहितजीवनाना-

मनुज्झतां सत्पथमम्बुदानाम् ।

शुचित्वमन्तर्वहिरप्ययत्रा-

दभ्यागतैर्हंसगणैः शशंसे ॥ ५५ ॥

चराचरेति । चराचरेषु जगत्सु । 'चराचरं स्याज्जगति वाच्यद्वयज-
मेभ्योः' इति विश्वः । आहितजीवनानां अभिवृष्टजलानाम् । सत्पथं नक्षत्र-
पथं । अनुज्झतां अत्यज्झतां । अम्बुदानां । अन्तर्वहिश्व शुचित्वं धवलत्वं ।
अभ्यागतैः मार्गसात् सरसः समागतैः । हंसगणैः । अयन्नात् । शशंसे
अनावासाङ्गे । कर्मणि लिट् । हंसगमनेन शरत्कालनिश्चयात् मेघदर्श-
नयत्नं विनैव तेषां भावस्यमदसंशयमासीदित्यर्थः । अत्र विशेषणसाम्बात्
सत्पथवृत्तान्तोऽपि प्रतीयते । जगत्सु । आहितजीवनानां दत्तवृत्त्युपयो-
ग्यन्नपानादीनां सन्मार्गमत्यज्झताम् । अन्तर्वहिश्व शुचित्वं मनसि वाक्या-
योग्यं शुद्धस्वम् । अभ्यागतैः अतिभिभूतैः हंसगणैः योगिसङ्घैः अयन्नात्
शशंसे । विदितसकलवेषा योगिनः शुद्धेष्वेवातिथ्यं अङ्गीकुर्वन्तीति तदा-
तिथ्येन तेषां शुचित्वं स्पष्टीकृतमिति एवं चात्र समासीतिरलङ्कारः ।
'हन्तिः शुद्धेऽमुपहते शङ्करावाच्योः सिते ।' हंसो विद्वन्मेदे स्यादहं
विन्दो हन्तारो । योगिभ्यश्चात्मधरेषु परब्रह्मणि यत्नरे । इति च शेषः ॥

संस्कारभेदैः कलमादिकानां
क्रमेण लब्धोपचयस्थितीनाम् ।
समुपगतिः समतिहेतुरासी-
द्धमे निजं साधयितुं क्षमाणाम् ॥ ५६ ॥

संस्कारेति । संस्कारभेदैः उत्प्लावप्रतिरोपणपरस्परशेषशुष्क-
विशेषैः । क्रमेण । लब्धोपचयस्थितीनां लब्धाभिवृद्धिकावस्थानानाम् । अत
एव निजं धर्मं, कणिशोत्पादनादिरूपं ओषधिसम्भावम् । साधयितुं
संपादयितुम् । क्षमाणां क्षमाणाम् । कलमादिकानां कल्माः औषधिविशेषाः
तत्प्रभृतीनां सत्त्वानाम् । समुपगतिः समुपगमः । समतिहेतुः आसीत् फल-
कारेण भविष्यन्त्या भवन्तेः कारणमासीत् । यथा जातकर्मादिपुरुष-
संस्कारविशेषैः क्रमेण लब्धाभिवृद्धिकवैदिकमर्यादानाम्, अत एव
शेषोचितसंस्कारलाभात् निजवर्णाश्रमधर्मं अनुष्ठानं क्षमाणां योग्यानां
सत्त्वगुणाणां, समुपगतिर्विद्यावृत्तसंपन्नतारुणा महता समतिहेतुः प्रभवहेतुः ;
तद्वादिति भावः । अत्रापि विशेषणसाम्यात् अप्रसूतवृत्तान्तप्रतीतिः
समासोक्तिरलङ्कारः । 'स्थानमर्यादयोः स्थितिः' इति 'योग्यशक्त-
हिताः क्षमाः' इति च वाच्यः ॥ ५६ ॥

विहारगोपस्व मृणालवृणञ्चिः
सीताम्रया नीलपदैरुदारैः ।
चक्रसुरासादितयक्तिभेदाः

अप्योपश्रान्ता इव शालिमोष्यः ॥ ५७ ॥

विहारेति । विहारगोपस्व मृणालवृणञ्चिः । सीताम्रया नीलपदैरुदारैः । चक्रसुरासादितयक्तिभेदाः । अप्योपश्रान्ता इव शालिमोष्यः

स्तीति शालिगोप्यः सत्यरक्षिकाः स्त्रियः । सामोपधाक्षा इव सामवेदस्य शा-
खाप्रभेदा इव । आसादितभक्तिभेदाः प्राप्तभक्तिविशेषाः सत्यः । 'महनी-
यविषयिणी प्रीतिर्भक्तिः' इति कृष्णे तासां रागरूपा प्रीतिरिव भक्तिविशेषः ।
सामशास्त्रापक्षे प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपश्रवनिघनानि षष्ठ भक्तयः साक्षां
प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रादिगेषांशविभागाः । विहारेण गोपस्य कृष्णस्य । गुणान् ।
गुणद्विः स्तुवद्विः । उदारैः । गीतपदैः गानक्रियायुक्तैः पदैः । चक्रासुः
चक्राक्षिरे । 'चक्रासु दीप्तौ' इति भातार्त्तलक्ष् 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति
श्लोर्जुस् । अङ्गानामावस्त्वागमविधेरनित्यत्वात्समाधेयः । यथा साम-
शास्त्राः कृष्णगुणान् गुणद्विः पुष्पप्रतादिगीतपदैः प्रकाशन्ते, एवमुक्तस्यै-
र्लौकिकगीतपदैश्चक्राक्षिर इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

विकस्वरेन्द्रायुधबर्हदाम्नः

श्यामीकृतं कृष्णघनस्य धाम्ना ।

शरत्प्रसङ्गेऽपि तदा तदासी-

द्वन्दावनं बद्धमयूरलास्यम् ॥ ५८ ॥

विकस्वरेति । विकस्वरं विकसनशीलं इन्द्रायुधं इन्द्रधनुरिव बर्ह-
दाम यस्य तस्य । कृष्णघनस्य घनसदृशकृष्णस्य । धाम्ना त्विषा । श्यामी-
कृतम् । तदा पुन्दावनम् । तदा तस्मिन् । शरत्प्रसङ्गे शरत्प्रादुर्भावेऽपि ।
बद्धमयूरलास्यं संजातमयूरनृतम् । आसीत् । पिच्छमालालंकृते भयवति
सेन्द्रबापमेघधाम्न्येति भावः । तेन व्यञ्जमानो स्मरितमवलङ्कारः ।
उपमालङ्कारस्तु वाच्यः ॥ ५८ ॥

समग्रचन्द्रकरजःसमेतं

स्मेरातसीमेचक्रमन्तरिक्षम् ।

पीताम्बरेण प्रभुणा तदानी-

मयज्ञसंभूतमवाप साम्यम् ॥ ५९ ॥

समग्रेति । तदानीम् । समग्रैर्बहुलैः बन्धूकरजोभिर्बन्धुजीवपुष्पपरागैः
समेतं सहितम् । स्मेरातसीमिवकं विकस्वरक्षुमाकुसुमनीलम् । 'अतसी
काकुमा कुमा' इत्यमरः । अन्तरिक्षम् । पीतमम्बरं यस्य तेन । प्रभुणा
कृष्णेन । अयज्ञसंभूतं तत्सारूप्यार्थतपोवत्त्वं विनैव संपन्नम् । साम्यम् ।
अवाप । उपमालङ्कारः ॥ ५९ ॥

समग्रसप्तच्छदरेणुकीर्णैः

स्रोतोभिरुन्नीतमदप्रवाहः ।

स्वकानने स्वैरजुषा गजानां

गोवर्धनो यूथपतिर्वभूव ॥ ६० ॥

समग्रेति । समग्रैः सप्तच्छदरेणुभिः सप्तच्छदाक्ष्यतरुभिश्चेषुष्यधू-
लिभिः कीर्णैः । स्रोतोभिः निक्षैरैः । उन्नीतमदप्रवाहः । सप्तच्छदपरागा-
णां मदजलसगन्धत्वाशत्तपकोहितसौरभैर्निक्षैरैर्मदप्रवाहैरिव शोभमान
इत्यर्थः । इदंभूतो गोवर्धनमिति । स्वकानने । स्वैरजुषां स्वाच्छन्द्यं भज-
ताम् । गजानाम् । यूथपतिः प्रधानगजो वभूव । अत्र उन्नीतमदप्रवाह-
इत्युल्लेखानुप्राणितो योवर्धने यूथपतित्वारोपरूपो रूपकालङ्कारः ॥ ६० ॥

अपोमुत्तैश्च प्रतिविम्बरूपै-

रभ्युद्यतैरात्मभिरप्यशंसन् ।

त्रिविक्रमस्य स्थितमुत्तमं च

पदद्वयं वाचसि रक्तयन्त्रा ॥ ६१ ॥

अधोमुखैरिति । पाशसि उदके । रक्षयसाः कोकनदानि । ‘आ
 पुंसि पशं नलिनम्’ इति विकल्पनात्पुंलिङ्गता । अधोमुखैः जले अवा-
 ष्युस्तथा इत्यमानैः । प्रतिविम्बरूपैः प्रतिविम्बाकारैः । अभ्युसतैः
 ऊर्ध्वमुखैः । आत्मभिरपि स्वाकारैश्च । त्रिविक्रमस्य विक्रमत्रयेण त्रैलोक्य-
 माक्रममाणस्य भगवतः । स्थितम् उन्नतं च पदद्वयम्, एकं स्थित-
 भग्न्यदुत्क्षिप्तमित्येवं रूपं चरणद्वयम् । अशंसन् अनुकरणेनास्तुषन् । स्थितो-
 न्नतपदद्वयसमानाकारा जाता इत्यर्थः । अत एव उपमालङ्कारः ॥६१॥

पङ्कक्षये प्राक्तनवर्तनीनां

वक्त्रेतरा व्यक्तिरभूत्पृथिन्याम् ।

बहिर्मतप्रत्ययिनां व्यपोहे

वेदोदितानामिव सत्क्रियाणाम् ॥ ६२ ॥

पङ्केति । पृथिन्याम् । पङ्कक्षये सति । प्राक्तनवर्तनीनां प्राचीनमार्गा-
 णाम् । वक्त्रेतरा वृज्वी । व्यक्तिः प्रचारः । अभूत् । वर्षासमये पङ्कबाहु-
 ल्यादनृज्जुमार्गान्तरकल्पनेन छस्तप्रचाराणामृज्जुमार्गाणां करदि पङ्कशोथे
 पुनः प्रचारः प्रवृत्त इत्यर्थः । कथमिव । बहिर्मतप्रत्ययिनाम् ‘बहिर्भा
 परमो धर्मः’ इत्यादिपाषण्डमतेषु विश्वासवताम् । व्यपोहे निरासे सति ।
 वेदोदितानां सत्क्रियाणां ज्योतिष्टोमादिकानामिव । तांसां वृज्वी व्यक्ति-
 र्नेष्टा भवति तथेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

यद्ग्रभूतध्वनयो महोक्षा

शेषेविधेदोल्बणतुङ्गभृताः ।

दर्पस्य देहा इव योगसिद्धा

दन्तावलानन्तरयावभूतुः ॥ ६३ ॥

मदेति । मदेन प्रभूतश्चनयः । रीधसां नद्यादिकूलानां विभेदने उत्सव-
णानि तीव्राणि तुङ्गानि शृङ्गाणि येषां ते । दर्पस्य स्वतोऽमूर्तस्य । योग-
सिद्धाः योगप्रभावप्राप्ताः । देहा इव स्थिताः । महोक्षाः महानृपभाः ।
दन्तावलान् दन्तिनः । अन्तरयावभूतुः युद्धे तिरश्चकुरित्यर्थः ॥ ६३ ॥

सरोरुहां रक्तसितासितानां

श्रिया बभौ शारदवासरश्रीः ।

विहारभाजा गुणभेदयोगा-

द्व्यक्तीकृता विश्वसृजेव माया ॥ ६४ ॥

सरोरुहामिति । शारदस्य शरत्संवन्धिनो वासरस्य श्रीः बौभा ।
रक्तसितासितानां सरोरुहां कोकनदकुमुदेन्वीचराणाम् । श्रिया समृद्ध्या
हेतुना । विहारभाजा जगत्सृष्टिलक्षणां क्रीडां भजता । विश्वसृजा भगवता ।
व्यक्तीकृता सर्गादाहुन्मेघं प्रापिता । माया । गुणभेदयोगात् रजःसत्त्वत-
मसां लोभितशुक्रकृष्णानां गुणविशेषाणां योगादिव । बभौ ॥ ६४ ॥

आरक्तकल्हारविलोचनश्रीः

कान्ता भृशं स्खलमतिः स्खलन्ती ।

उज्जालनालीकमधूपभोगा-

न्यसेव मार्ताण्डसुता वशासे ॥ ६५ ॥

आरक्तेति । आरक्ता अत्यन्तशरणा अरुणाविलोचनस्य विलोच-

ननुल्यकल्हारस्य श्रीर्वसाः सा । क्लान्ता ग्लाना जलसंकोचात्कुशा ।
मृशम् । खेलगतिः खेला सविक्रमा भतिर्वस्त्रालयाभूता । स्खलन्ती पावा-
णादिप्रदेशेषु छठन्ती । मार्तोण्डसुता यमुना । उमालानां जलहासादुद्धत-
नाम्ननामत एव भारातिशयादवनतानां नास्तीकानां पद्मानां मधुतो मक-
रन्दीयैव मधस्य उपभोगाग्निषेवणात् । मतेव । वभासे । मधुमदभक्तानां
लोचनरागाद्यो भवन्तीति भावः । ' मधे पुष्परसे मधु ' इति विश्वः ॥

बलमलघोर्पिबलीविभङ्गा

काले यथास्थानगृहीतकाश्याम् ।

अरंस्त पश्यन्नघोऽनुरूपां

श्यामां सुदृष्टामपि सूर्यकन्याम् ॥ ६६ ॥

बलमेति । अनघः अपहतपाप्मा कृष्णः । बलमे मध्ये लम्बा ऊर्मय
एषू बलीविभङ्गा उदररेखाविभागा यस्यास्ताम् । काले शरदि । यथा-
स्थानगृहीतकाश्यां वर्षासमयात्प्राचीनस्य स्नाभाविकनिजप्रवाहस्थानस्या-
नतिक्रमणेनाङ्गीकृतकुशभावाम् । क्षीपक्षे यौवनकाले काश्यांचितमध्यस्थ-
नानतिक्रमणेन गृहीतकाश्याम् । अनुरूपां निजविहारोचिताम् । श्यामां
नीलवर्णाम् । यौवनमध्यगतामिहपि गम्यते । सूर्यकन्यां यमुनाम् ।
सुदृष्टां सम्भवबहुतो दृष्टमपि । आदरातिशयात् पश्यन् सन् । अरंस्त
रमते स्म ॥ ६६ ॥

शोणाकृतिं कोकनदैरुदारै-

रिन्दीवरैराकलितात्मकान्तिम् ।

सिताम्बुजैः सूचितजाह्नवीता-

मेकामनेकामिव ताममुद्ग ॥ ६७ ॥

शोणेति । उदारैः महद्भिः । कोकनदैः अरुणाम्बुजैः । शोणाकृतिं अरुणाकाराम् । शोणाख्यनदाकारामित्यपि गम्यते । इन्दीवरैः । आक-
लितात्मकान्तिं प्राप्तस्वकान्तिम् । सिताम्बुजैः । सूचितजाह्नवीतां सूचित-
यज्ञाभावाम् । तां यमुनाम् । एकामपि, अनेकामिव शोणायमुनाजाह्नवी-
रूपेण बह्वीमिव । अभुङ्क्त । एकस्यामपि यमुनायां सिताम्बुजादिसंज्ञा-
न्प्रदेशान्पश्यन्नाज्ञाद्यनेकपरिचयसौख्यं जगामेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

कुमुद्वतीं प्रेक्ष्य कलिन्दकन्यां

तारापरिष्कारवतीं त्रियामाम् ।

नभःस्थलीं च स्फुटहंसमालां

नाथस्त्रिधाभूतममन्यतैकम् ॥ ६८ ॥

कुमुद्वतीमिति । नाथः कृष्णः । कुमुद्वती कुमुदयुक्ताम् । 'कुमुदनड-
वेतसेभ्यो द्मत्तुप्' इति मत्वर्षीयो द्मत्तुप्प्रत्ययः । कलिन्दकन्यां यमुनाम् ।
ताराभिः परिष्कारवतीं अलंकारवतीम् । त्रियामां रात्रिम् । स्फुटहंसमालां
अम्यकहंसपरङ्क्तिम् । नभःस्थलीं च । प्रेक्ष्य । एकं वस्तु । त्रिधाभूतं
त्रिप्रकारं ज्ञातम् । अमन्यत । स्मृतः अतिनैत्येन संवलतरकुमुदादिवि-
वितत्वेन च कुमुदादीनामख्यन्तस्य सदृश्यादिति भावः ॥ ६८ ॥

बन्धुकजालैः परिवारणयोभा-

मिन्दीनैः सति यमविजयाम् ।

मुखभ्रियं तामरसैर्गुरारेः

संभृत्य लेभे शरदानुरूप्यम् ॥ ६९ ॥

बन्धूकजालैरिति । शरत् कर्ता । बन्धूकजालैः बन्धुजीमिषुष्यस-
मूहैः । गुरारेः भगवतः । परिधानक्षोभां पीताम्बरलोभाम् । इन्दीवरैः
नीलोत्पलैः । अप्रतिमां निःसमाम् । अभिरुचां तन्मूर्तिशोभाम् । एकत्र
श्लोके कथितपदस्य पुनःप्रयोगे दुष्टतया पर्यायान्तरप्रयोगः । तामरसैः
पक्षैः । मुखभ्रियं मुखलोभां च । संभृत्य संपाद्य । आनुरूप्यम् । लेभे
लब्धवती ॥ ६९ ॥

पयोधराणां पलितंकरण्या

दिवश्च तारुण्यमिवार्पयन्त्या ।

विचित्रभूम्ना शरदा स्वशक्तिं

विरूपापयामास विहारगोपः ॥ ७० ॥

पयोधराणांमिति । विहारगोपः कृष्णः । पयोधराणां भेषाणां ।
कर्मणि षष्ठी । पलितंकरण्या अपलिताः पलिताः क्रियन्तेऽनयेति पलितं-
करणी तथा । 'आव्यसुभग' इत्यादिना ख्युन् । 'अरुर्द्विषत्' इत्यादिना
मुम् । धवलतां कुर्वन्त्येति यावत् । दिवः आकाशस्य । तारुण्यमिव नैर्मे-
त्यम् । अर्पयन्त्या च । अत एव विचित्रभूम्ना भावानां क्षयादन्यथा-
भावनसार्वभौमत्वेन आचिन्त्यमहिम्ना । शरदा । स्वशक्तिं स्वकीयां
व्रजति कर्तुमकर्तुमन्यथा च कर्तुं शक्तिम् । विरूपापयामास प्रथयति स्म ॥

कुसुद्वतीकल्पितभृङ्गगीतः

संदर्शयन्दर्पणमिन्दुविम्बम्

सचामरश्चन्द्रिकया सिषेवे

तमीश्वरं तत्र शरत्प्रदोषः ॥ ७१ ॥

कुमुदतीति । तत्र कुन्दावने । कुमुदतीषु कुमुदश्रेणिषु कल्पिता
भृङ्गगीतिर्भ्रमरगीतिर्येन सः । तथा इन्दुबिम्बमेव दर्पणं सादर्शम् । संदर्श-
यन् । चन्द्रिकया ज्योत्स्नया । सचामरः चामरसहितः । शरत्प्रदोषः ।
ईश्वरं स्वामिमम् । तम् । सिषेवे । यथा राजानं सेवाकुशला गानदर्पणा-
शुषकारेण प्रीणयन्तः सेवन्ते, एवं शरत्प्रदोषोऽपि भगवन्तं सिषेवे इत्यर्थः ॥

सरोरुहां रक्तसितासितानां

स्थानेषु भृङ्गध्वनिभिः प्रतेने ।

जिगीषतः पञ्चशरस्य विश्वं

तूर्णं प्रवृत्तैरिव तूर्यघोषैः ॥ ७२ ॥

सरोरुहामिति । रक्तसितासितानां सरोरुहाम् अरविन्दकुमुदेन्दी-
चराणाम् । स्थानेषु । भृङ्गध्वनिभिः कर्तृभिः । विश्वं । जिगीषतः अस्तु-
विच्छतः । पञ्चशरस्य । तूर्णं प्रवृत्तैः अटिति युगपत्समुत्थितैः । तूर्यघोषैः
अस्त्रध्वनिभिरिव । प्रतेने प्रतप्रते स्म । प्रपद्येन प्रवृत्तमित्यर्थः । ततोतेः
कर्मकर्तरि माने क्तिट् । कर्मकर्तरि 'कर्मभक्तर्मना तुल्यकिञ्च' इति
आह्वयभावेतिवेत्यतः कर्मभक्त्यभावेऽपि साध्यमाकर्मकत्वंनिवृत्त्यनो भावे
सकरोरुहस्त्येषाहुः ॥ ७२ ॥

निर्मुक्तभोगीन्द्रनिषैः समोद-

र्जसम्भयणी कलासप्ततूर्णपाते ।

अनङ्गयोग्यैर्हरिनीलभूमि-

धौतप्रकीर्णैरिव चामरौघैः ॥ ७३ ॥

विमुक्तेति । निर्मुक्तमोगीन्द्रनिभैः मुक्तकञ्जुकसर्पराजतुल्यैः, तथा
मन्मथैः । पयोदैः । व्याप्ततनुः । नभःस्थली । अनङ्गयोग्यैः मन्मथौघ-
ैः । धौतप्रकीर्णैः क्षालितैस्ततो विस्तारितैश्च । चामरौघैः । व्याप्ततनुः
इत्यनुपपत्तेः संबध्यते । हरिनीलभूमिः इन्दुनीलस्थलीव । चकाशे ॥ ७३ ॥

विभाव्य बन्धूकविभातसंध्यां

कालोचितं कल्पयितुं विहारम् ।

द्विजैरुपाधावि निसर्गशृङ्गे-

रङ्गीकृतानाविलतीर्थतोयैः ॥ ७४ ॥

विभाव्येति । निसर्गशृङ्गैः स्वतःसितैः । द्विजैः हंसैः । स्वतः पवि-
त्रैर्वाङ्मणैरित्यपि गम्यते । बन्धूकानि बन्धुजीवपुष्पाण्येव विभातसं-
ध्यम्, आताम्रत्वादिति भावः । तां विभाव्य दृष्ट्वा । कालोचितं
विहारं बन्धूकसमृद्धवर्णतारत्वालोचितां सरसीषु क्रीडाम् । विहरण-
कालोचितमपि विहरणं च । कल्पयितुं कर्तुम् । अङ्गीकृतानाविलतीर्थतोयैः
एकत्र क्रीडार्थमप्यत्र ज्ञानार्थं चिन्तितनिर्मलतीर्थतोयैः साद्भिः । उपाधावि
उपधावितम् ॥ ७४ ॥

अनिन्दितां ग्लानिमिवोद्दहन्त्यो

वितेनिरे मन्दतरान्प्रचारान् ।

वर्षानिशीये दयितेन भुक्ताः

भ्रान्तिं प्रयास इव शैवलिङ्गम् ॥ ७५ ॥

अनिन्दितामिति । अनिन्दितां मनोहराम् । गलानिमित्त उद्ग्रहन्त्यः
कार्यं विभ्रलः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । शैवलिन्यः नयः । वर्षाश्लेष
निशब्दे रात्रौ । 'निशीथस्वर्धरात्रे स्वाभिशीथो रात्रिमात्रके' इति
विश्वः । दयितेन समुद्रेण । भुक्ताः सत्यः । धान्ति प्रयाताः । मन्द-
तरान् अतिशयेन मन्दान् । प्रचारान् । दितेनिरे वस्तुः । अत्र समुद्र-
कर्तृकभोगरूपतया वर्षासु नदीसमुद्रसङ्गममध्यवसाय्य तद्धेतुभ्रमभजनं
मन्दप्रचारे हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते इति हेतुत्प्रेक्षा, समुद्रकर्तृकभोगसंबन्धेऽपि
तत्संबन्धोक्त्या अतिशयोक्तिः, विशेषणस्य हेतुगर्भत्वात्कारण्यलङ्का-
वेति संकरः ॥ ७५ ॥

श्रिया समं भावितपद्मभूम्ना
घनागमादुल्लसितः पयोधेः ।
रराज नीले रविरन्तरिक्षे
मणीश्वरो माधववक्षसीव ॥ ७६ ॥

श्रियेति । भावित उत्पादितः पद्मानां भूमा विकासरूपो यथा तथा ।
श्रिया समं शोभया सह । कौस्तुभपक्ष स्वयमुपवेष्टेन भारणेन च उत्पा-
दितपद्मभूम्ना श्रिया लोकमात्रा सह । घनागमात् वर्षासमयात् पयोधेरिति
व्यस्तरूपकम् । उल्लसितः उदितः । रविः आदित्यः । नीले । अन्तरिक्षे ।
माधवस्य वक्षसि उरसि । मणीश्वरः कौस्तुभ इव । रराज । अत्र भावित-
पद्मभूमेत्यादि श्लेषमूलकान्तिस्तयोक्त्या रूपकेण बाहुप्रामाणित उपमा-
लङ्कारः ॥ ७६ ॥

अनाम्य संकोचवतीव भूयः

काञ्चावमादुन्मिषन्तो बभूवुः ।

विभागमाप्नुविदिशो दिशश्च

प्रजाः प्रसन्नादिव दिश्वधाजः ॥ ७७ ॥

स्रष्टान्येति । अतीव अत्यर्थम् । 'बलवत्सु किमुत खलतश्च न निर्भरे' इत्यमरः । संकोचम् अवाप्य मेघान्धकारिततया संकुचिताकार-
त्वमवाप्य । भूयः पुनरपि । कालागमात् । शरत्कालीपगमात् । उन्मिषतः
मेघापायेन विमलीभवतः । नभस्तः आकाशात् । दिशः विदिशश्च महा-
दिशश्च अवान्तरदिशश्च । विभागम् आपुः प्राच्यादिविभागं प्रापुः ।
मेघान्धकारिते गगने अविज्ञेयप्राच्यादिविभागा दिशस्तद्वैमल्ये सति विभा-
गेनावगता इत्येतावता ततो विभागमाप्नुवित्युक्तिः । प्रलयसमये योगनिद्रा-
संकोचमवाप्य पुनः सर्गकालागसादुन्मिषतः प्रजुज्यमानास्त एव प्रसन्ना-
द्विश्वधाजो जगन्निवासात् परमपुरुषात् प्रजा इव । यथा प्रलयोपसंहृता
देवमनुष्यादिविभागरहिताः प्रजाः पुनः सर्गादौ भगवता सृज्यमानास्ततो
विभागमाप्नुवन्ति तद्वदिति भावः ॥ ७७ ॥

समुद्यतस्तिग्मरुचो धनाब्धे-

रुमिद्रतां पूर्वमुपाजगाम ।

रथाङ्गपाणेरिव सिन्धुजन्मा

सरोजिनी चारुसरोजलक्ष्या ॥ ७८ ॥

समुद्यत इति । धनाब्धेः मेघसमुद्रात् । समुद्यतः आविर्भवतः ।
तिग्मरुचः उष्णकरात् । पूर्वमेव । चारुसरोजलक्ष्या चारुभिः सरोजैर्दृश्या ।
सरोजिनी । समुद्राद्योगद्यमनादुत्तिष्ठतः । रथाङ्गपाणेः भगवतः । पूर्वमेव ।
चारुसरोजलक्ष्या पद्महस्ता । सिन्धुजन्मा रुमिद्रतां उन्मे-

यम् । उपाजगाम । यथा पत्युः पूर्वमेव पतिवता लक्ष्मीरुपिद्रा भवति,
एवं सरदारम्भेऽप्यनुवर्तमानान्मेषजलनिधेरुद्रच्छतो दिनकरात्पूर्वमेव सर-
स्वकालवशात्पद्मिनी विकासमापेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

उत्सारयञ्जीर्णसिलिन्ध्रजालं

प्रायो मदैः पेचकिनां प्रसिञ्चन् ।

चकार सप्तच्छदरेणुजालैः

कालो महीं कामविहारयोग्याम् ॥ ७९ ॥

उत्सारयञ्चिति । जीर्णसिलिन्ध्रजालं वर्षासमयोत्पन्नजरत्कदलि-
पुष्पजालम् । उत्सारयन् अपसारयन् । "कदल्यां तु सिलिन्ध्रः स्यात्"
इति शब्दार्णवः । पेचकः करिपुच्छमूलोपान्तप्रदेशः । 'उल्लके करिणः
पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः' इत्यमरः । स एषामस्तीति पेचकिनो यजाः
तेषाम् । मदैः मदजलैः । प्रायः बाहुल्येन । 'प्रायो भूम्यद्रुते शनैः'
इत्यमरः । प्रसिञ्चन् प्रकर्षेण सिञ्चन् । कालः सरस्वकालः । सप्तच्छदरेणु-
जालैः सप्तपर्णकुसुमपरागनिवहैरितस्ततो विकीर्यमाणैः । महींम् । कामस्य
विहारे स्त्रीलासंचारे योग्यां चकार । यथा रक्षां संस्तरभूमिं तृणादिक-
व्यपसार्य जलैरासिच्य पुष्पादिनिक्षेपेण विहारयोग्यां कुर्वन्ति तद्वदिति
भावः ॥ ७९ ॥

कुतादयाः कुण्ठवलाहकेन

सोढोदहाः स्वैरविहारभाजः ।

अपायिव स्थानगन्तिमतीक्ष्णाः

स्वाभाविकीं स्वच्छदजामवापुः ॥ ८० ॥

कृतोदया इति । कृष्णबलाहकेन कालमेवेन । कृतोदयाः कृतजल-
सकृद्वयः । अत एव, स्वैरविहारभाजः उत्कूलप्रवाहादिस्वच्छन्दविहार-
भाजः । सोतोवहाः नद्यः । स्थानगतिप्रतीक्ष्याः शरत्समये जलसंको-
षावस्थापूर्वं स्वस्थानगत्या प्रतीक्ष्याः पूज्या रमणीयाः सख्यः । स्वाभाविकं
स्वभावसिद्धाम् । स्वच्छदशां निर्मलावस्थाम् । अपां लज्जामिव ।
अवापुः । यथा केनचिद्विनितावशीकरणविदग्धेन परपुरुषेण कृतविक्रिया
अतएवाभिसरणप्रवृत्ता अभिसारिका इव स्वच्छन्दविहारभाजः कुला-
भ्रान्ताः स्थानप्राप्तौ भ्रात्रादीनां पूज्याः सख्यः तत्पूजया स्वगौरव-
मालोच्य गौरवभञ्जकमनुचितं कृतमिति प्रसमयामुब्रुवन्ति तद्वदिति
भावः ॥ ८० ॥

सुखावगाहैः सुदशामतुष्य-

त्स्वादोत्तरैः शौरिरपेतपङ्क्तैः ।

प्रसन्नशीतैरनघैः पयोभिः

स्वभक्तवित्तैरिव यामुनीर्यैः ॥ ८१ ॥

सुखावगाहैरिति । शौरिः कृष्णः । सुदशां सुलोचनानां श्रीणाम् ।
सुखामगाहैः वर्षासमयवदगाधस्वाभावात्सुखेनावगाहं कथ्यैः । भक्तचित्त-
पक्षे सुदशां सुबुद्धीनामदुष्टचित्तानां सुखप्रवेशैः । भक्तचित्तानि सार्विकै-
रेव परिचयं सहन्ते नान्यैरिति भावः । स्वादोत्तरैः माधुर्येणाधिकैः । पक्षे
ब्रह्मानन्दास्वादेनाधिकैः । अपेतपङ्क्तैः व्यगत्कर्द्वमैः । पक्षे अपगतपापैः ।
'पङ्कोऽस्मी कर्द्वमैनसोः' इति वैजयन्ती । प्रसन्नशीतैः प्रसन्नाणि अभा-
गिज्जानि शीतानि चेति विमोक्षद्वयसम्पन्नैः । पक्षे प्रसादो रागद्वेषाद्व्य-
विकल्पं श्रैष्ठ्यं दमाच्छ्रमम् । कथ्यैः कथ्यैः । यामुनीर्यैः यमुनायाः अर्थे

प्रसन्नो यामुलः तत्र भवैः । पक्षे यामुनाचार्ये विष्णुभक्तप्रवरे भवैः ।
तद्यत्तचैरिति यावत् । उभयत्रापि 'वृद्धाच्छः' पयोभिः जलैः । स्वभक्त-
चितैरिव । अतुष्यत् अहृष्यत् ॥ ८१ ॥

अनुत्पणैरन्वहमूर्मिभेदैः

संपन्नरेखाः सरितामधोऽधः ।

श्रियो दधुः पद्मवनावतारे

सोपानतां सैकतसंनिवेशाः ॥ ८२ ॥

अनुत्पणैरिति । अनुत्पणैः जलहासादनुद्धतैः । ऊर्मिभेदैः उत्त-
रोत्तरं ह्रस्वैस्तरज्रविधेयैः । अन्वहं प्रत्यहम् । अधोऽधः पूर्वपूर्वरेखाया
अवस्तात्समीपे । 'उपर्यध्वधसः सामीप्ये' इति द्विर्भावः । सरिताम् ।
संपन्नरेखाः सञ्जातरेखाः । सैकतानां संनिवेशाः स्थानानि । श्रियः लक्ष्म्याः ।
पद्मवनावतारे सोपानताम् । दधुः धारयामासुः । अथ सैकतेषु सोपानत्वा-
रोपस्यावतरणरूपप्रस्तुतकार्योपयोगात्परिणामालङ्कारः ॥ ८२ ॥

प्रसादभाजा समयेन दत्ता-

ल्लौक्यलक्ष्म्यास्तरलस्वभावाः ।

पयोधरस्थानगता विरेजु-

र्हसिः प्रभूता इव हंसमालाः ॥ ८३ ॥

प्रसादइति । प्रसादप्रभावाः चककसमावाः भास्वररूपाश्च । 'तरलो
भास्वरे इमे चककैरपि' इति वैश्ववन्ती । पयोधरस्थानगताः मेघस्था-
नगताः, लक्ष्म्यास्तुल्यकाः । इत्यर्थः । प्रभूता इव हंसमालाः प्रसादभावाः सम-

येन नैर्मल्यभाजा शरत्कालेन, प्रसमेन केनचिन्नायकंन, च । वृत्ताः । प्रभूताः
बहवः । त्रैलोक्यलक्ष्म्याः त्रैलोक्यप्रियः । हारा ■ रेडुः । स्वरूपो-
त्प्रेक्षालंकारः ॥ ८३ ॥

जलातपत्यागसमागमाभ्यां

प्राचीपवक्रां प्रकृतिं भजन्त्यः ।

तदन्वयत्यागवशादवाप्तैः

पङ्कैरमुच्यन्त सूनैः पदव्यः ॥ ८४ ॥

जलातपेति । जलातपयोः त्यागसमागमाभ्यां जलत्यागेनातपसमा-
गमेन च । प्राचीं प्राप्स्यमीम् । अवक्राम् कृज्वीम् । प्रकृतिं स्वभावम् ।
भजन्त्यः । पदव्यः मार्गाः । तदन्वयत्यागवशात् तयोर्जलातपयोरन्वयस्या-
गायत्तत्वा, वर्षासु जलान्वयेनातपत्यागेन च अवाप्तैः प्राप्तिः । पङ्कैः । अमु-
च्यन्त । यथा कृजुप्रकृतयो जलजनसङ्गेन सत्सङ्गत्यागेन च कृतैरसः
पुनर्जलजनसङ्गत्यागेन सत्सङ्गेन च प्राचीं प्रकृतिं प्राप्तास्तैरेनोमिमुञ्चन्ते,
तद्वदिति भावः ॥ ८४ ॥

स्थाने विनिद्राः स्थलपद्मकोशाः

प्रायो गतिं पान्थजनस्य रोडुम् ।

अर्तुदानामुमुचुः परागा-

नाश्वानपङ्केषु महापथेषु ॥ ८५ ॥

स्थान इति । स्थाने विनिद्राः विवसिताः । स्थलपद्मकोशाः स्थल-
कमलमुकुलाः । प्रायः नूनम् । पान्थजनस्य निरादिष्टः पथिकस्य । गतिं
वमकं रोडुम् । आश्वानपङ्केषु र्वपङ्कुब्धकन्देषु । महापथेषु महामार्गेषु ।

अस्तुदान् समवेधिनः । 'अस्तुवस्तु समस्तृक्' इत्यमरः । पश्यान्
पुष्परजांसि । आमुमुषुः निक्षिपु रित्यर्थः ॥ ८५ ॥

पतत्रलीलाहतपुष्करान्तैः

पद्मालयानूपुरसौम्यनादैः ।

शुभैरभावि स्वपतस्त्रिधाम्नः

प्रत्यूषतूर्यैरिव राजहंसैः ॥ ८६ ॥

पतत्रेति । पतत्रलीलया पद्मकीडया आहतपुष्करान्तैः अभिहतप-
द्मप्रान्तैः । 'लीला कीडा विहारश्च' इति वैजयन्ती । पद्मालयानूपुरसौ-
म्यनादैः लक्ष्म्या मञ्जीरवन्मनोहरनिनदैः, पद्मवने संचरन्त्या लक्ष्म्या मञ्जी-
रनादैरिव स्विर्तैरित्यर्थः । 'सौम्यो विघ्ने सोमजेऽभ्ये द्युन्दरे सोमदैवते'
इति वैजयन्ती । राजहंसैः हंसविशेषैः । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरमैर्लोहितैः
सिताः' इत्यमरः । स्वपतः । त्रिधाम्नः त्रिणोः, अभिशायिनः शरदि
प्रत्यूषमानस्येति भावः । 'त्रिधामा केचवेऽनले' इति वैजयन्ती । शुभैः
मङ्गलैः प्रत्यूषतूर्यैः प्रभातवायैरिव । अभावि भूयते स्म । बाधपक्षे पतत्र-
लीलाहतपुष्करान्तैरित्यत्र बाधभाण्डमुखाहननप्रतीतिरनुसर्तव्या । 'पुष्करं
करिहस्ताग्ने बाधभाण्डमुखे जले' इत्यमरः ॥ ८६ ॥

कल्हारनिष्पादितकर्णपुरा

वितीर्णबन्धुकविशेषकम्भीः ।

आसुक्तपद्मोत्पलरेपुरासी-

त्सैरन्ध्रका कश्चि श्वरत्रिधाम्नः ॥ ८७ ॥

कल्हारेति । कल्हारेण सौम्यविशेषेण निष्पादितः कर्णपुरो यथा ।

वितीर्णा इता बन्धुविशेषकस्य बन्धुजीवकुसुमद्वयरूपस्य तिलकस्य श्रीः
श्लोकः यथा । 'समालम्ब्यतिष्ठकनिष्ठकाणि विशेषकम्' इत्यमरः । आ-
मुक्तः पद्मोत्पललोको रेणवः पराया यथा । सा शरत् । त्रिधातुः कृष्णस्य ।
कश्चि वैरनिष्ठका काचित्प्रसङ्गिका । आसीत् ॥ ८७ ॥

सरोजकोशान्मिषतः प्रभुमान्-

शालीन्विपाकानतपिञ्जराग्रान् ।

शुकांश्च तेष्वापततोऽनुमेने

सौरिः सयूध्यानिव शोणतुण्डान् ॥ ८८ ॥

सरोजेति । सौरिः कृष्णः । मिषतः विकसतः । प्रभुमान् उन्माल-
त्वाद्यमत्तान् । सरोजकोशान् कमलमुकुटान् । विपाकेन परिणामेन
आनतं पिञ्जरं पीतरक्तं अग्रं वेषाम् । "पिञ्जरः पीतरक्तः स्यात्" इति
हलायुधः । तान् शालीन्, कलमान् । तेषु शालिषु । भक्षणाय, आपततः ।
शोणतुण्डान् अरुणवक्त्रान् । शुकांश्च । सयूध्यान् समानयूये भवानिव
एकजातीयाविष । अनुमेने भक्षणायनतशिरस्कत्वेनातिसाहय्यादिति
भावः ॥ ८८ ॥

स्ववेगसंछन्नगभीरभावं

स्रोतस्विनीनामपहाय तोयम् ।

कालुष्यमायोधनकालयोमा-

हीराङ्गनानां हृदयं विवेक्ष ॥ ८९ ॥

स्ववेगेति । कालुष्यं अपवित्रत्वं कर्तुं । स्ववेगसंछन्नगभीरभावं
स्रोतस्विनीनामपहाय तोयम् । कालुष्यस्य वेगेन अतिस्वेन संछन्नः तिरस्कृतः मभीरभावः निम्नता

वर्षा कालोऽयम् । सरिषालायां निम्नतः स्वच्छदस्यवद्येन आम्बयेन काष्ठ-
 च्छदयान्यामिति भावः । स्रोतस्त्रिनीनां सरिताम् । तोषमपहाम् । अम्बो-
 यत्तद्वान्बोकात् शरदूपस्य युद्धकालस्य समागमत् । वीरपत्नीनां वीरप-
 त्नीनाम् हृदयम् । विवेक प्रविष्टम् । शरदि नदीजलं वर्षासमविलीभूत-
 मनाविलमभूत् । वीरपत्नीनां हृदयं तु पत्नीनां युद्धप्रस्थानसङ्ख्यां व्यवि-
 लमभूदित्यर्थः । स्ववेगसंछन्नगभीरभावमिति हृदयेऽपि योज्यम् । अरक-
 शब्दोऽस्त्वन्वेगेन गभीराणामपि हृदयानां स्फुटकातरत्वापाकनात् ॥ ८९ ॥

नवप्ररूढैर्नलिनीपलाशैः

क्षाराणि वेशन्तजलान्यवापुः ।

स्फुरत्कलङ्कस्य तुषारधान-

श्छायाभिरन्वाभिरिवाविशेषम् ॥ ९० ॥

अथेति । नवं यथा तथा प्ररूढैः अङ्कुरितैः । नलिनीपलाशैः पद्मिनीप-
 लैः । क्षाराणि विशाणि । वेशन्तानां क्षुद्रतरसां जलानि । स्फुरत्कलङ्क-
 स्य । तुषारधानः शीतद्वेः । अन्याभिः विम्बप्रादिदर्पणशुभाभिनिरपेक्ष-
 तया प्रसिद्धविलहशीभिः । 'अन्वौ विभिन्नसदृशौ' इति यादवः । छाया-
 भिः प्रतिबिम्बैः । अनिशेषम् अभेदम् । अवापुर्निः साक्षरप्रतिविम्बवद-
 न्मासन्त इत्यर्थः । अत एवोत्प्रेक्षाकलङ्कारः ॥ ९० ॥

वर्षावसीनमपि वशिजीवां

सौम्येन वर्षान्तरसायनेन ।

प्रायोदयन्दस्मितहार्यभ्रुः

मुक्तं विद्या मौल्यमभिरामसीत् ॥ ९१ ॥

वर्षीयस्तीक्ष्णमिति । वर्षीयस्तीक्ष्णः अतिवृद्धात्मकः । पद्मिनीनां
वर्षीयस्तीक्ष्णः । जीजातिविशेषाणाम् । सौम्येन मनोज्ञेन । रसायनपक्षे
अनुमेयः । प्रथमो रसायनानि चारदगन्धकादियोगोक्तुग्राणि भवन्ति,
अत्यन्तमूलेन । 'सौम्यो बुधे मनोज्ञे त्यादृशे श्रीमदैवते' इति
विश्वः । वर्षेन्द्रः सरदेव रसायनं जराव्याधिहरमौषधं तेन । 'रसायनं
विहृतेऽपि जराव्याधिहरौषधे' इति विश्वः । सामोदेन ससौरभेन मन्द-
स्मितेन दरविकासेन हार्वाः हर्तुं शक्याः भृङ्गाः अलिनो येन तत्तत्तत्तत्तम् ।
पक्षे सानन्दमन्दहासेन हार्या भृङ्गाः शिवा येन । 'भृङ्गो मधुपविहरोः' इति
रत्नमाला । त्रिया महालक्ष्म्या, पक्षे शोभया । युक्तम् । यौवनम् । आवि-
रासीत् । जीर्णानामपि कमलाकराणां शरत्कालवशात्पुनः एतत्पुष्पादिप्ररो-
हेण तारुण्यमभूदित्यर्थः । श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनो रूपकालंकारः ॥

शरद्विभूर्तिं कुमुदावदातां

संवीतनीलाम्बरदर्शनीयाम् ।

अमंस्त निर्धूतघनप्रलम्बां

मूर्तिं बलस्येव भूभां मुकुन्दः ॥ ९२ ॥

शरद्विति । मुकुन्दः । कुमुदैः अवदातां सिताम् । पक्षे कुमुदमिवाव-
दाताम् । संवीतेन समन्तात् विभिः पक्षिभिः वर्षात्ययासीदनिर्गतैः इतेन
प्राप्तेन स्त्रीतेन मेघापायात्प्रकाशस्वनैस्त्वेन अम्बरेणाकाशेन वर्षानीयां रम्याम्
पक्षे संवीतेन वेष्टितेन अस्मिताश्रुकेव दर्शनीयाम् । निर्धूतघनप्रलम्बां
निरस्तमेघलम्बनाम् । पक्षे विरस्तकठिनप्रलम्बासुराम् । 'कठिनाधिकशा-
ब्देऽप्यमप्यमनृतयोः । सुस्वामुद्रमेघेषु त्रिषु स्त्रीषु पुमान्बन्धनः' इति
रत्नमाला । भूभां मनोह्वाम् । शरद्विभूर्तिं शरत्प्रसङ्गम् । बलस्य बल-
देवस्य । मूर्तिनिधः । अमंस्तः । उपमालंकारः ॥ ९२ ॥

निद्रायितेव प्रथमं पयोदैः

प्रशान्तनिद्रैश्च शरत्पसादात् ।

जगत्प्रवी तद्वृत्तिनीव भजे

जातोद्यमं जागरणे मुकुन्दम् ॥ ९३ ॥

निद्रायितेति । प्रथमं वर्षासमये । पयोदैः देतुमिः । निद्रायितेव निद्रावती जातेव स्थिता । ततः, शरदः प्रसादात् नैर्मल्यात् । प्रशान्तनिद्रैश्च स्थिता । जगत्प्रवी । जागरणे जातोद्यमं मुकुन्दम् । तद्वृत्तिनीव तस्य मुकुन्दस्य कृतं नियमः तद्वृत्तिनीव तदनुष्ठितानुष्ठानेन प्रतिप्रसाधयेत् तदनुष्ठानपरिवेधः भजे सेवते स्म । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ९३ ॥

निद्रापदेष्टेन जगद्विभूतिं

विभावयन्नित्यविधूतनिद्रः ।

प्रबुध्यमानः ■ विश्वः प्रजानां

प्रादात्स्रभर्मानुगुणं प्रबोधम् ॥ ९४ ॥

निद्रेति । नित्यविधूतनिद्रः प्रकृत्या नित्यनिरस्तनिद्राजाव्यः । निद्राया अपदेष्टेन व्याजेन । जगतां विभूतिं संपदम् । विभावयन् चिन्तयन् । स विश्वः सार्वभौमः । प्रबुध्यमानः सन् । प्रजानां प्राणिनम् । संबन्धसामान्यविवक्षया च । सत्यमनुगुणं प्रबोधं प्रादात्, सत्यं प्रबोधेन प्राणिभ्यः प्रबोधमासक्त्यंस्तत्कर्त्तव्यत्वात् तदनुष्ठानेन । प्रबोधं वदन्ति । अवि मुक्ते अज्ञानात् जगत्सुखं भवेद्विदम् । उत्तिष्ठते चैष्टते सर्वेषु निद्रावृत्तिः सत्यं । अज्ञानात् जगत्सुखं भवेद्विदम् ॥ ९४ ॥

अध्यासं जलविषयनादुत्थितस्वात्मधामः

पत्युः पुण्यं प्रथममयनस्पन्दितं प्राप्नुकामा ।

नित्यापूर्वश्रुतिपरिमलं न्यस्तलीलारविन्दा

पादाम्भोजं सह वसुधया धारयामास पद्मा ॥

अध्यासकमिति । जलविषयनात् । उत्पितस्य । अस्मत्पद्मः । अस्मैव
साम स्थानं यस्य तस्य, वस्तुतः स्वमहिमप्रतिष्ठितस्य । पत्युः नाराय-
णस्य । अध्यासं प्राप्तिविधानान्तरस्पर्शाभावेन व्यासङ्गरहितम् । पुण्यं
श्रेयस्करम् । प्रथममयनस्पन्दितं आद्यदृष्टिपातम् । प्राप्नुकामा ।
पद्मा लक्ष्मीः । न्यस्तलीलारविन्दा सती । वसुधया धरणीदेव्या सह ।
नित्यापूर्वश्रुतिपरिमलं नित्यः अपूर्वः कमलान्तरेषु सर्वदैव अप्रसिद्धः श्रुति-
परिमलः भगवत्करणं सेवमाना श्रुतिरेव परिमलः यस्य तत् । पादाम्भोजं
भगवत्करणकमलम् । धारयामास कराभ्यां धारितवती । अङ्गं स्पृशस्तु प्रबु-
ध्यमानानां प्रथमदृष्टिपातो भवतीति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तमेतत् ॥

अनुचरितविधिज्ञैराहतां पूर्वपूर्वै-

र्महदिदमनपायं भङ्गलं मन्यमानाः ।

प्रचितविविधभोग्यां प्रारभन्त प्रतीतां

बलमयनसपर्यां बलुवा नन्दमुख्याः ॥ ९६ ॥

अनुचरितेति । नन्दमुख्याः नन्दप्रभृतयः । बलुवाः गोपाः । अनु-
चरितविधिज्ञैः कुलकमानुष्ठितविधानविद्धिः । पूर्वपूर्वैः पितृपितामह-
दिभिः । आनुपूर्व्यं द्विर्भावः । आहताम् आदरेणानुष्ठिताम् । प्रचितविवि-
धभोग्यां स्फीतनानाविधभोग्यवश्याम् । प्रतीतां प्रख्याताम् । बलमयन-

सर्प्याम् इन्द्रजन्मम् । सहायः । कर्मफलं भुञ्जते । सहायः भवेत् । सहायानाः
सन्तः । प्रारभन्तः । इन्द्रजन्मस्य सर्प्यापरत्वेऽपि सहायपेक्षया भुञ्जते-
कर्मम् ॥ ९६ ॥

वाहेषु गोषु द्विरदेषु चाभ्यां

तज्जन्यया जीविकयोपपन्नाः ।

सर्हसंभारवतीं सर्प्यां

क्षिप्तापदं क्षेमविदो वितेनुः ॥ ९७ ॥

वाहेष्विति । वाहेषु इवेषु । गोषु । द्विरदेषु गजेषु च स्वकीयेषु
निषयेषु । तज्जन्यया इन्द्रजन्मया । जीविकया वृष्टिसापेक्षतुगादिलक्षणेन
जीवनेत् । उपपन्नाः युक्ताः । क्षेमविदः लब्धसंरक्षणाभिहाः भन्दावचः ।
सर्हसंभारवतीं इन्द्रोचितपूजाग्रन्थसमग्राम् । अभ्यां भक्तिश्रद्धादियोगेन
भेष्टाम् । क्षिप्तापदं पूर्वपूर्ववत्सरेषु निरस्तगोकुलविपदम् । सर्प्याम् ।
वितेनुः श्वकुः ॥ ९७ ॥

आबालप्रेक्षणीयं प्रणतमनिमिषैरद्भुतानां प्रधानं

धृतत्रैलोक्यदोषं ध्वजममरपतेस्तूर्णमुत्थापयन्तः ।

पृष्ठीनामर्चनाभिः स्तुतिमुन्निकय्य गीतवृत्तोपहारै-

स्तेलमीतिस्रोत्रा विदधुरविकलैरुत्सवं गोपवृद्धाः ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
केशवताचार्यस्य कृतिषु यत्तद्वाम्युदये महाकाव्ये
पञ्चमः सर्गः ।

आवालेति । अमरलोपेक्षणीयं सर्वजनप्रेक्ष्यार्हम् । अभिलिखैः देवैः
मन्त्रे संचरद्भिः । प्रगतम् । अद्भुतं प्रशस्तम् आश्चर्याणां मुख्यमत्याश्चर्य-
भूतम् । धूतत्रैलोक्यदोषं विधूतत्रैलोक्यकिल्बिषम् । अमरपतेः स्वयं
इन्द्रध्वजम् । वर्णमुत्थापयन्तः । उद्देष्टव्यं कृमंरुषकं प्रीक्ष्य लोका इत-
स्ततः संभ्रमेण संचरन्तः । गोपवृद्धाः । वृद्धीतिम्, वृद्धयः सकृदप्रसूता
मायः । योमात्रोपलक्षणमेतत् । तासाम् । अर्चनाभिः । सुवीनां गुणनि-
कथा आवृत्त्या । अनिकलैः समग्रैः । गीतैः वृत्तैः उपहारैः उपायनैश्च । उत्सवं
विदधुः । स्वगंधारावृतमिदम् ॥ ९८ ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलजलचिकीत्सुभश्रीविश्वजिद्याश्रीरत्न-

राजाश्वरिचरसूनुना अप्यय्यदीक्षितेन निरचिते

यादवाभ्युदयव्याख्यामे

पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठः सर्गः ॥

समयता पुरुहूतमहोत्सवं

व्रजपतिः सह बल्लवयूथपैः ।

निभृतमञ्जुगिरा निजसूनुना

निजगदे जगदेककुटुम्बिना ॥ १ ॥

शमयतेति । व्रजपतिः गोकुलप्रधानभूतो नन्दः । बल्लवयूथपैः अप-
रैरपि गोपप्रमुखैः कर्मभिः सह । पुरुहूतमहोत्सवं प्रस्तुतम् । समयता
निश्चरजता । निभृतमञ्जुगिरा निभृता विनीता मञ्जुः निःसर्गमधुरा च भीः
यस्य तेन । 'निभृतविनीतप्रभिताः समाः' इत्यमरः । जगतामेकेन मुख्ये-
न कुटुम्बिना, सकलजगत्पालनधुरंधरेणेति यावत् । निजसूनुना स्वपु-
त्रेण कृष्णेन । निजगदे गदितः । कर्मणि लिट् । एकपादभागावृत्तिवमक-
मत्र धात्वन्विजम् । द्रुतचिलम्बितं दृत्तम् ॥ १ ॥

चिदितवानिव विज्ञपयाम्यहं

शृणुत मे शकुनेरिव भाषितम् ।

पृथुकबुद्धिरहं पृथुचेतसः

अवचतो भवतो नहि शिष्ये ॥ २ ॥

चिदितवानिति । अहम् । चिदितवानिव प्रबुद्ध इव । बल्लोऽहं
प्रबुद्ध इव, विज्ञपयामि कर्त्तव्यं शिष्येभ्यः । शकुनेः पक्षिणः बुद्धिदे-

स्थिः । ये भवन्ति । अतस्तमसीति भावः । सुशुत आकर्षयत । पृथुकबुद्धिः
बालबुद्धिः । अहम् । पृथुचेतसः यदस्मात् । भगवतः समर्थान् । भक्तः
कुमान् । नहि शिक्षये । बालोऽस्माद्विश्रयतीति तावन्तव्यम् । भक्ता-
स्थितिं यमं विज्ञापनं शुक्रमाश्रितवत्कौतुकमात्रेणादरणीयमित्यर्थः । नही-
त्यन्वयमव्ययं नमर्थे । 'ह्यभि' इति चौरादिकोत्पन्नोऽप्यभिव्यक्त-
तेर्ह्यपभातोर्हापनेऽर्थे विज्ञपयामीति प्रयोगः । मित्वाकृत्स्नः ॥ २ ॥

निगमदृष्टमिदं निखिलेन च

कचन विश्वतनौ पुरुषे स्थिते ।

य इह यामुपजीवति तत्तनुं

स हि तथा हितया भुवि नाथवान् ॥ ३ ॥

निगमेति । इदं मया वक्ष्यमाणम् । यः पुष्पाकम् । निखिलेन
कृत्स्नेन । प्रकारेणेति शेषः । निगमेषु पुराणादिषु दृष्टम् । बुद्ध्यर्थत्वाद्वर्त-
माने कप्रत्यय इति तद्योगात् यः इति वृत्तिः । किं तत् तत्राह—कचन कस्मि-
ञ्चित् अवाक्यनसगोबरमहिमाकरे । विश्वतनौ सर्वप्रपञ्चशरीरके । पुरुषे
स्थिते सति । ■ भुवि । यः पुमान् । याम् । तस्य पुरुषस्य तनुम् ।
उपजीवति उपाश्रित्य जीवति । स हि पुमान् । हितया हितहेतुभूतया
तत्संपादयित्वा । तथा तन्वा । भुवि नाथवान् सैव तत्सोपासनीया देव-
तेत्यर्थः । भगवत एव सर्वशेषित्वात्कथमन्यस्योपजीव्यस्यापि नाथत्वमुपपद्यत
इत्याशङ्क्य 'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धावर्धितुमिच्छति । तस्य
तस्यात्पत्तां श्रद्धां तामेव विदधान्यहम् । स तथा श्रद्धया युक्तस्तदाराधन-
मीहते । लभते च ततः कामान्मयैव दिहितान्दिहान्' इति गीतोक्तरी-
त्या तस्य तच्छरीरकस्य भगवत एव नाथत्वमुपासनाफलप्रदत्वं चेति तस्य
शरीरेऽपि नाथत्वोक्तिरिति तदुपपत्तिं सूचयितुं तत्तनुमित्युक्तम् । देव-

तन्मन्त्रस्य तत्तत्पुत्रमेव कथमित्यादिप्रमाणैर्वाच्यमिति शेषः । भगवतः
सर्वान्तर्यामिण्या सर्वव्यापीरत्वं दर्शितं विवृतमिति ॥ ३ ॥

अतियजेत निजां यदि देवता-

धुभयतश्च्यवते जुषतेऽप्यघम् ।

क्षितिभृतैश्च सदैवतका वयं

वनवतानवता किमहिमुहा ॥ ४ ॥

अतियजेतेति । यदि । निजां आत्मीयाभू । देवताम् । अतियजेत
अतिक्रम्य देवताभ्यं यजेत । 'अतिरतिक्रमणे च' इति कर्मप्रवचनीय-
संज्ञया तद्योगे द्वितीया । उभयतः । च्यवते । तदेति शेषः । आत्मीया
देवता स्वातिक्रम्यजति । इष्टमाना स्वाभिप्रीहात्यजतीत्युभयभ्रष्टौ भव-
तीत्यर्थः । अथ पापमपि । जुषते भजति च । स्वदेवतातिक्रमादिति
समः । एतेन 'नो वै स्वां देवतामतियजेत प्रस्त्रायै देवतायै च्यवते न
परो प्राप्नोति पापीयाम्भवति' इति श्रुत्यर्थोऽस्मिन्निहितः । ततः किमित्यत
अह—क्षितिभृतेति । वनवता काननवता निर्झरादिजलवता च । क्षिति-
भृता पर्वतेनैव । वयं गोचनाः । सदैवतकाः, गोसमुज्ज्वलं वनवतस्तस्यो-
पजीवनन्तः । अनवता अस्यान्तरक्षता । अहिमुहा इमारिणा । किम्, न
किंचित्साध्यमित्यर्थः । अतः पर्वतातिक्रमोऽस्माकं प्रत्यवायस्य स्यादिति
भावः । सम्प्रमानसाधनक्रियेक्षणया कर्तृत्वमहिमुहेति तृतीया । 'अहि-
रैश्चान्तरे स्म' इत्यन्तरः ॥ ४ ॥

वनवतेति संक्षिप्तमुपजीव्यत्वं प्रपञ्चयति—

वनमन्त्रादलकाननसंपदा

वनवतीरवनिर्जनसुखिनी ।

पञ्चपञ्चः पञ्चपालकस्तति

महिभृता हि भृता न मरुतता ॥ ५ ॥

अथवेति । बहवः पञ्चो मरुताः साः । पञ्चपालकानां संततिः । अनुष्ण-
स्म्यं सादृशा सादेस्तुमैयुक्ता काननसंपत् वनसमृद्धिर्यस्य तेन । 'नक्षत्रा-
दाद्भुजम्' इति सादृशन्दान्मत्त्वर्थांशो वृक्षप्रत्ययः । नक्षत्रदीहृदनिर्भर-
शालिना नक्षः सरस्वान्, नक्षसहिता उद्यो नक्षनक्ष इति आकषार्थिवादि-
वत्समासः । अन्यथा सरूपत्वादेकशेषः स्यात् । हृदाः अगाधजलाश्रयः
निर्भरा गिरिजलप्रसवाः । तान् शलति गच्छति प्राप्नोतीति तथोक्तस्तेन ।
'शल गतौ' इति धातोर्णिनिः । महिभृता पर्वतेन । हि । भृता पोषिता । न
मरुतता नेन्द्रेण । पञ्चसमृद्धपुपयोगिन्या तृणवनजलसमृद्धा गिरिरेव
गोफान्निर्भरि, नेन्द्र इत्यर्थः ॥ ५ ॥

यत एवमुपजीव्यतयास्माकं गिरिरेव देवतेति तदतिक्रमे प्रत्यवायः,
ततस्तमेव शक्यमस्माय संभृतेर्द्वयैः पूजयतेत्याह—

**अचलमर्चत किं विबुधैश्चलैः
भुभवनं भवनं च दिवौकसाम् ।
क्षमयनेन वने परिरक्षिते
न हरिणा हरिणानपि बाधितुम् ॥ ६ ॥**

अचलमिति । भुभवनं मनोऽङ्गकाननम् । 'भुभो भम्भुप्रशस्तयोः'
इति यादवः । दिवौकसां देवानाम् । भवनं विहारस्थानभूतं च । अचलम् ।
अर्चत । चलैः जङ्गमैः । विबुधैः । किम्, च किञ्चित्ताप्यमित्यर्थः ।
स्थिर एवोपासनीयो नास्थिर इति । अचलमननमन्त्राः । भुतिनिन्दे व्य-

ज्वेते । सङ्गमसाय संभृतिर्द्वैतव्यं गिरिरिज्यते चेत्तु प्रकुञ्चं विभिवदकुञ्चं
 कुर्व्यात्तत्राह—क्षममिति । अनेन गिरिणा । परिरक्षिते । वने अस्मदावा-
 सञ्चलने । हरिणा शक्रेण । हरिणान् एषानपि, अस्तिफलमूलपीति
 भावः । बाधियुम् । न क्षमं न शक्यम् । द्वितीयसङ्गमपादकोस्तत्तत्परिष्कार-
 मङ्गीकृत्यसकमिति यमकद्वयसंज्ञादिः ॥ ६ ॥

गिरिषु विष्णुविभूतिषु युज्यते
 निखिलदेवमयीषु च गोषु नः ।
 तदुभयाश्रितवृत्त्युपजीविनां
 गुरु चिरं रुचिरं च समर्चनम् ॥ ७ ॥

गिरिष्विति । विष्णुविभूतिषु महाधरणक्षमतया 'यथाद्विभूति-
 मस्तत्त्वम्' इत्यादिश्लोकोक्तरीत्या भगवत्कलारूपेषु गिरिषु । निखिलदेव-
 मयीषु 'शङ्खयोर्हरिधातारौ शुद्धमध्ये स्थितः शिवः' इत्यादिस्मरणान्न
 सकलवेषतान्वासरीराद्यु । गोषु च । तदुभयाश्रितवृत्त्युपजीविनाम्, गायो
 भिरवद्य ते । तेषामुभयं तदुभयम् । तदाश्रिता तदधीना कृतिः घृतक्षीर-
 कन्दमूलादिलपा तदुपजीविनाम् । नः । भिरम् । गुरु महत् । रुचिरं मनोहरं
 च । समर्चनम् । युज्यते ॥ ७ ॥

अभिमतं गिरयः कृतसत्क्रिया
 ददति दर्शितदैवतभूमिकाः ।
 हरितरधुमुखैरपि चित्रदै-
 रदितपादितममविषयैः ॥ ८ ॥

अभिमतमिति । कृतसत्क्रियाः कृतसत्क्रियाः । गिरयः । दर्शितदै-

कलाभूमिकाः दक्षिणदेवतामूर्तयः सन्तः । 'भूमिका रचनायां स्थानमूर्त्यन्त-
रपरिग्रहे' इति विश्वः । अभिमतम् इष्टम् । ददति आसन्नकायं प्रयच्छ-
न्ति । आहितमानविपर्ययाः कृतानमानाः । त एव गिरयः । हरितरक्षुमुलैः
सिद्धम्याग्रजमुलैः । विग्रहैः शरीरैः । अहितं विपदमपि । ददति । अतः कृते
कलावश्यभावात्, अकृते च दण्डापादनाच्च विरिपूजनमवश्यं कर्तव्यमिति
भावः ॥ ८ ॥

पशुभिरद्विचरैरुपकल्पिते

व्रजनये जनयेम न विप्लवम् ।

क्षितिभृदेष समीहितसिद्धये

जनमितं न मितंपचतां नयेत् ॥ ९ ॥

पशुभिरिति । अद्विचरैः अद्वौ चरद्भिः । पशुभिः गोमहिभ्यादि-
भिः । उपकल्पिते संपादिते । व्रजनये व्रजस्य नीतौ क्षेमे इति शाक्यः ।
विप्लवं शाक्यम् । न जनयेम न संपादयेम । गोधनानां क्षेमं पशुधीनम्,
पशवणादिमुपजीवन्ति, अतोऽदेरवमाने पशूनां जीवजहान्या गोधनानामेव
बाधः स्यात् ; ■ मा भूवित्यर्थः । एषः क्षितिभृत् । समीहितसिद्धये इष्ट-
काभावात् । इतं प्राप्तम् । जनम् । मितंपचतां क्षुद्रताम् । न नयेत् । उत्कर्ष-
मेव प्रापयेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

अपि च साधु मत्तामभिवर्धना-

दधृतशानिजया निजयाख्यया ।

भजति गोपगणैरभिराध्यतां

वत्सल्यं नययन्कलसंघातः ॥ १० ॥

वर्धिमस्तेन । गिरिणा । अङ्कुरतम् । सत् सखात् । रतैः मञ्जुसाम्नादिभिः
सत् सत्तद्गुलम् । आकृतं संपादितम् । हविः । इह अस्मिन्नेव गिरौ ।
सततम् । अप्येताम् । अस्मदाहूतानां हविषामुपकारकेऽस्मिन्नेव सदा
संपर्प्यं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

समरुता मरुतापजितामुना

नदवता दधतान्तिदवीयसा ।

श्रमहता महता कृतविभ्रमा

वयमितो यमितोल्बणशाकराः ॥ १३ ॥

समरुतेति । समरुता मरुत्सहितेन । मरुतापजिता निर्बलप्रदेशकृतं
तथैव जयता । तल्ल निमित्तम्, नदवता नदवहुलेन । भूम्नि मत्तुप् । दधौ
कनमिस्तेन तान्तिः रत्नानिः तस्या दवीयसा दूरस्थितेन, तदहितेनेति वा-
क्यम् । महता । अमुना गिरिणा । श्रमहताः आन्त्यभिभूताः । वयम् । कृत-
विभ्रमाः कृतश्रमापनयनाः । इतः इहैव गिरौ । यमिताः दमिताः उल्ब-
णाः उद्धताः शाकराः पुंगवा यैस्तथाभूताश्च । 'शाकरो वृषभे च्छन्दोभि-
षेवे शाकरं मतम्' इति विश्वः । पुंगवदमनादिकमप्यस्माभिरिममेव
गिरिमुपजीव्य स्थितैः कियत् इत्यर्थः । अतः सर्वप्रकारेणाप्ययमुपजीव्य
इति भावः । एतदाश्रयणात्सुखेनास्माकं सकलफलसिद्धिरित्येतद्वचनमेव
युक्तमिति फलितोऽर्थः । अत्र चतुर्थेऽपि पादेषु तत्तत्पादभगाशुचिबन्ध-
नमिति बन्धवत्पुष्ट्यन्तर्गच्छति ॥ १३ ॥

महमतो वदुजा दधते धृति

महमतोऽवयमवधृति सत्ताम् ।

गिरिशतोन्नतिमानधिको हसौ

गिरिशतोपकृतोऽपि महीभृतः ॥ १४ ॥

बहुमिति । मनुजाः मनुष्याः । अतः अस्मात्पर्यन्ताद्देशतोः । बहु-
अधिकम् । 'वोतो गुणवचनात्' इति विकल्पनान्धीयभावः । धृतिः सौ-
हृदम् । दधते । 'धृतिः सौख्येऽपि धारणे' इति व्यादयः । एतदाश्रमात्सु-
खेन वसन्तीत्यर्थः । अनन्यधृतिः न विद्यतेऽन्य आश्रयत्वेन यस्याः सा
अनन्वा अनितरसाधारणी धृतिर्धैर्यं यच्च ॥ तथोक्तः । अयं गिरिः । सताम् ।
बहुमतः पूजितैः । पूजार्थत्वाद्वर्तमाने च इति तद्योगात्पट्टी । हि यस्मात् ।
गिरीणां शतंस्तथा उन्नतिसद्धान् । असौ । गिरिशतोपकृतः पार्वतीप्रदानेन
संभोः संतोषकृतः । महीभृतः हिमालयादपि । अधिकः । अतः सतां पूज्य
इति । अतोऽपि हेतोरयमस्माभिः पूजनीय इति भावः । अत्र पूर्वोत्तरा-
धेयोः पादद्वयादियमकमिति यमकद्वयसंज्ञाः ॥ १४ ॥

सनगरा नमराजिमतामुना

कुहरिणा हरिणा समसंपदा ।

सततमाततमानमहीयसी

वसुमती सुमतीश्वर धार्यते ॥ १५ ॥

सज्जगतेति । हे सुमतीश्वर प्रीयतां श्रेष्ठेति स्वभिन्नुः संकोचनम् ।
तस्यैव प्राधान्येन श्रावणीयतमोपक्रमः । आततेन विस्तृतेन मानेन परि-
भागेन महीयसी महत्तरा । सनगरा नमरैरुपनिन्द्यादिभिः सहिता । वसुमती
शुभिः । नमराजिमता बहुवचनमता । कुहरिणा गह्वरवता । हरिणा इन्द्रेण ।
समसंपदा तुल्यरजावैश्वर्येण । अथवा विष्णुना तुल्यभूषणशक्त्या समसंपदा ।
अमुना गिरिणा । सततं धार्यते । यमकवस्तुद्वयसंज्ञाः ॥ १५ ॥

सुरसगन्धविभूतिनिधे हितं

परिगृहाण निजे पशुपालने ।

सुरसगन्धविभूति निधेहि तं

हरिपथेऽपि गिरिं हविस्तमम् ॥ १६ ॥

सुरेति । हे सुरसगन्धविभूतिनिधे समानो गन्धो बान्धवो यस्याः सा सगन्धा । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशो संबन्धिगर्ववोः' इति विश्वः । 'स्निग्धगन्धलोहित' इत्यादिवक्ष्य्यात्समानस्य समावः । सुराणां सगन्धस्य विभूतेरैश्वर्यस्य निधे । सुराणामेतद्विभूतेष्व समानबन्धुत्वेन सुराणां विभूतिरेकाव्यवसिता । सुराणां तदीयत्वसंबन्धात् एतद्विभूतेः सादृश्यसंबन्धात् । तथा च सुरविभूतिनिधानभूतेत्यर्थः । निजे आत्मीये । पशुपालने । हितं परिगृहाण । किं हितं तत्राह—सुरसगन्धविभूति शोभनानां रसानां गन्धानां च समृद्धिर्यस्य सत् । उत्तमं हविः कर्म । गिरिम् । तं प्रसिद्धम् । हरिम् । अथेत्य विनित्य । निधेहि तस्मै समर्पयेत्यर्थः । इदं प्रथमरूपावपादयोरेकस्यात्संदर्भनामकं पूर्णवचनम् । अथादेऽर्थे क्व भवति उत्तमवचनम् । ततोऽन्वयसम्बन्धवचनम् ॥ १६ ॥

विभूदतोयौघपरीतपार्श्वे

शुद्धाश्रयाः श्वेत इवान्तरीषे ।

गिराशिषो नित्यमिहाश्रयन्ते

नैऋत्यसं सत नित्यसिधर्मम् ॥ १७ ॥

विभूदेति । हे ततः । विभूदतोयौघपरीतपार्श्वे विभूदतोयौघसमग्रस्य परिदृश्यार्थे । इह पर्वते । श्वेतं नित्यमिहाश्रयन्ते । नैऋत्यसं । 'श्वेतोऽ-

स्त्रियामन्तरां न वन्तर्वाणिनाम् । इत्यमरः । श्वेतद्वीपे नमः क्षीरोद-
मध्यवर्ती द्वीपविशेषः 'शाकद्वीपं समाश्रित्य क्षीरोदः सागरः स्थितः ।
श्वेतद्वीपश्च तन्मध्ये नारायणपरायणः' इत्यादिना पुराणेषु प्रसिद्धः । तत्र
विष्णुस्तोत्रेति विशेषणम्, क्षीरोदस्य क्षीरक्षयीदकामिप्रसिधेयं श्वेतद्वीपम् ।
अन्यत्समानम् । कुङ्कुमिष्यः कुङ्कुमः कण्ठः । निराश्रितः शीतस्थः ।
'आशीरुगदंष्ट्रायां ह्रस्वाक्याभितादयोः' इति यावत् । नैऋत्यसं-
शोधान्वयिनम् । निःश्रेयसश्चन्दान् 'तत्त्वेदम्' इत्यन्वयः । विवृतिचर्मं
संसारविरोधिनं विवृतिरूपं धर्मम् । आश्रयन्तो नित्यं सेवन्ते इत्यर्थः ॥

इह वासमही समहीनगुणे

स्थिरकुञ्जगृहे जगृहे विजुघैः ।

अयमानमतां न मतां न तनुं

सितिभृज्जते भज केच धृतिः ॥ १७ ॥

इहेति । विजुघैः देवैः । समहीनगुणे समन्तात् अहीनगुणे कङ्कशुणे ।
स्थिरकुञ्जगृहे स्थिरा वृक्षाः कुञ्जगृहाः सताग्रहाः यस्मिंस्तस्मिन् । इह पर्वते ।
वासमही निवासभूमिः । जगृहे । जगं सितिभृज् । आनमतां नित्यं प्रहृ-
भ्यताम् । मतां इष्टाम् । तनुम् । न न भजते भजत एव, नमतां तत्तदभि-
मतारूपपरिग्रहेण प्रसीदत्येवेत्यर्थः । स्थावरत्वेन शीलस्य ऐवतारूपपरिग्रहा-
संभावनामिवैवाय न श्रेयम् । समान्यनिधयनिवर्तनाय द्वौ प्रतिपद्यौ' इति
वसन्तः । तौ फलावशभावेन हेतुवा । धृतिं गितिवृत्तं च नित्यमिह ।
यथै । 'तुतिधृतिवृत्तः' इति अथर्वः । तत्र कुञ्जगृहमिव ॥ १८ ॥

इत्यग्निरसौ जगति भिदिवं

पवनः समस्तानामनमज्जतः ।

इह देवगणैरनिताञ्जुषिता

युतकोकनदायुतकोकनदा ॥ १९ ॥

तदभूमिरिति । इह पर्वते । यवनानामस्ततापवनानि तता यवनैः वा-
मुना अगस्ततापस्य अगस्ततापस्य वायुसंचारस्थलीतलस्य वनस्य अगैः
पृथ्वीः तता व्याप्ता । युतकोकनदा संयुक्तरकोत्पत्ता । अयुतकोकनदा
अयुतकोकाः अनेकसहस्रचक्रवाकाः नदाः सरस्वन्तो यस्यां सा । देवगणैः ।
अनिताम् अञ्जुषिता । असौ । तदभूमिः । त्रिविधम् । जयति । ततोऽप्य-
तिरिच्यत इत्यर्थः । पाषाणोद्यतिरूपममकृत्यसंसृष्टिः ॥ १९ ॥

प्रकृष्टवंशोदयमाननीयः

प्रभूततोयप्रयितानुरूप्याः ।

प्रवालमुक्तामणिचित्रिताङ्गीः

पत्नीरयं प्रापयते पयोधिम् ॥ २० ॥

प्रकृष्टेति । प्रकृष्टानां महापरिमाणानां वंशानां देवतां जगन्नेन मान-
वीजः पूजनीयः सुन्दरः । अयं गिरिः । पयोधिं समुद्रम् । प्रभूततोवेन
प्रयितानुरूप्याः प्रसिद्धसमुद्रानुरूप्याः । प्रवालमुक्तामणिचित्रिताङ्गीः । पत्नीः
नदीः । प्रापयते समवति । सत्यर्थत्वादिकर्मकता । यथा महाकुलीजः
पुष्पे मोमस्य वराय स्वप्नरूपं कन्यामलंकृत्य दत्त्वा तद्वत् प्रस्थापयति
तद्वति चित्पदार्थे । तदीयमपि विदुर्ममौजकोत्पत्तिः कविसम-
सिद्धः । अत एव प्रतिप्रमाणसर्वेऽपि गङ्गावर्णिने दृश्यते 'सरित्सहस्रैर-
मितास्वमाभ्यः शिकीर्ष्यैस्तारिता वधाति' । प्रवालमुक्तामण्युक्ताः प्रकृष्टाः
पत्नीः पयोधेरित्यादिरूपम् । इति ।

नन्द नीतिधन सर्वनन्दनी

तत्त्वयात्तमतिभूष तत्त्वया ।

साधुना सितिसृजो रसाधुना

सेव्यतामिह गतेन सेव्यताम् ॥ २१ ॥

नन्देति । नन्द, नीतिधन, तत्त्वयात्तमतिभूष, इति च संबोधनाभि ।
नीतिः धनं यस्येति स तथोक्तः । तत्त्वं अनेनधितमर्थं याता विषयीकृतवती
मतिः भूषा अलंक्रिया यस्येति तथोक्तः । तत् तस्यात् प्राग्वर्णिताद्विरेगौर-
वादेतोः । साधुना सज्जनेन । अत एव, इह भुवि । सेव्यतां गतेन त्वया ।
सर्वनन्दनी सर्वेषामानन्दकरणी । करणार्थं त्सुद । वित्त्वन्धीप् । सिति-
सृजः पर्वतस्य । रसा भूमिः । साधुना इदानीम् । सेव्यताम् । कर्मणि
स्नेह । पादाद्यन्तभागावृत्तिरूपयमकालां संछतिः । रथोद्धता इत्यम् ॥

नम्यतेह नियता विभूतये

भूतयेश्वरतया विराजते ।

राजतेह्यतटीमहीपसे

हीपसे न यदि नाम नम्यते ॥ २२ ॥

नम्यतेति । ॥ पठति । भूतया सत्यया यत्कर्त्तव्यम् । 'भूतं न्याये
सुखे प्राप्ते यत्कर्त्तव्यमित्येवम्' इति साम्प्रतम् । ईश्वरतया फलप्रदानसाम-
र्थ्येन । विभूतये संपदे । नम्यताम् । नमोऽर्पयति । विभूतः काकाभ्युदय-
विभूतिः । विराजते । अत्र विभूतिर्भूतयेश्वरतया सत्यतयाः कस्यभ्युदय-
कथायि न भवतीत्यर्थः । अथ ना, राजतेह्यतटीमहीपसे राजतीतिः स्व-
तन्त्रायाः इत्येवम् । अतएव नम्यते । अतएव नम्यते । अतएव नम्यते ।

पर्वतं सामीप्यादाश्रयतः निशाकरस्य । सुजातरूपं जगद्विभक्तं विभा ।
स्फटिकेषु अधिकं सिता स्फटिकतटसंपर्के तत्प्रभाभिप्रणादत्यन्तं सुजा-
रती । किं च, रविप्रभा । सुजातरूपाश्रयतः उत्तमसुवर्णाश्रयणात् । 'सा-
मीकरं जातरूपम्' इत्यमरः । विभासिता दीप्ता सती । सर्वाङ्गं स्पृष्टसीव
संज्ञावामिवाश्रयते हलार्धः । द्वितीयचतुर्थपादयोरेककल्याणं संदष्टकं नाम
यमकम् । चंशस्थवृत्तम् ॥ २४ ॥

न दन्तिनोऽस्मिन्मुद्रिता नदन्ति नो

वनस्थलीलास्त्वह देवनस्थली

व्रजविषाधोद्यतितीव्रजाधिपा

प्रभातताम्राश्मगणप्रभातता ॥ २५ ॥

येति । अस्मिन् पर्वते । दन्तिनः यमकः । मुद्रितकः सन्तः । न
नो नदन्ति नदन्त्यमेव । हे व्रजाधिप योक्तुप्रभो । नू पर्वते । भयोक्तिली-
व्रजाधिप अधोधतिः पापोमतिरेव तीव्रं मुखोष्णम् । 'तीव्रः कटुभरोष्णः'
इति राजमार्गः । तन्नो जातं भवति यमकतापं विधत्ति ह्रस्तीति तयोक्ता
विद्यते । 'अतोऽष्टुपस्ये कः । प्रभातताम्राश्मगणप्रभातता प्रभातताम्राभिः
उत्पन्नरूपकिन्नाभितवेत्यारूपाभिः अश्मगणप्रभाभिः मणिगणश्रुतिभिः तता
आता । देवनस्थली प्रत्यादिरूपा विहारश्रुतिः । वनस्थलीला अस्तु वन-
स्थालमस्तमकं लीलाकर्म मयह । वनस्था यमकमेव विहरेमेत्यर्थः ।
लीलासम्पत्तस्तत्करोति प्यस्तास्पद्यन्ति निरूपे च लीलासम्पत्तस्तत्क-
विद्यते साधुः । सर्वेण पदेधापन्तमात्राङ्गीकृतमवाचां समस्तः ॥ २५ ॥

व्रजविषाधोद्यतितीव्रजाधिपा

प्रभातताम्राश्मगणप्रभातता

रसौपरम्यैरपि निर्झरैस्सौ

चकास्त्यमुष्पिन्ववसैश्च मेचका ॥ २६ ॥

महीयसीति । अमुष्पिन् पर्वते । महीकसी महत्तरा । गोपगवीः
अतिभित्तः उपजीवितः । तत्र निमिषम्—फलानां पुष्पणां च भावैः
उत्पादकैः । वनैः । उपेता । रसौभेन जलवेगेन रम्यैः । 'ओषो कन्देऽम्भसां
रवे' इत्यमरः । निर्झरैः प्रलनणाम्भःप्रवाहैरपि, उपेतैस्तनुवद्भ्यः ।
मवसैः तृणैः । मेचका श्यामला च । असौ मही । चकास्ति क्षोभते । पूर्वश्लो-
कप्रथमकृतसृष्टिः ॥ २६ ॥

सद्योभवाय प्रणमत्यमुष्मै

सतां कनिष्ठा प्रथमाङ्गनिष्ठा ।

निश्चायवाहिन्सरितश्च रज-

प्रभासमानाः प्रतिभासमानाः ॥ २७ ॥

सद्येति । सताम् अभिज्ञानाम् । कनिष्ठा कनिष्ठिकाङ्गुलिः । प्रथमाङ्ग-
निष्ठा उन्नतवस्तुपरिगणनप्रसङ्गे प्रथमसंख्याने स्थिता सती । उन्नताय ।
अमुष्मै पर्वताय । सदा प्रणमति, अमिष्ठाः उन्नतवस्तुपरिगणनप्रसङ्गी
कनिष्ठिकाङ्गुल्यवसर्गमेव प्रथमममुमेव सर्वोत्कृष्टं सदा परिगणयन्तीति ।
'अङ्गो नाटकविशेषे संख्यायां दुषि भूषणे । सन्दीपे रूपके स्थाने सन्ता-
प्यङ्गप्रतिद्वयोः' इति रत्नमाला । किं च, अस्मिन् पर्वते । प्रतिभासमाना-
प्रभासमानाः सरिताः । रजप्रभासमानाः । वैद्यकेन रजनिर्भवतुल्यता । निश्चा-
यकृतं सदा ॥ २७ ॥

■ वंशलताविलम्बकः

मियन्वाला नतकंधराध्वनयः ।

शबरीकवरीनिरीक्षणैव

त्रपमाणा इव निधला भवन्ति ॥ २८ ॥

इहेति । इह गिरौ । वंशलतासु वंशाद्यानासु । 'सास्त्रावलीप्रियङ्गुषु । मला कस्तुरिकायां च' इति विश्वः । विलम्बवालाः सफलान्गुलाः । प्रिय-
वालाः प्रेमास्पदीभूतलान्गुलाः । अत एव नतकंधराः बालभोजनाय तिर्य-
ग्विबलितकंधराः । नमयैः । शबरीणां किरातीनां कवयोः केसवन्धविशे-
षस्य निरीक्षणेन । 'तद्वन्धविशेषाः स्तुर्वैष्णवमिश्रकुन्तलकवयैः' इति
हज्जयुधः । त्रपमाणा इव लम्बाकुला ■ । निधलाः भवन्ति । औपच्छ-
न्धसिकं इतिम् ॥ २८ ॥

हरिनीलवशा लसत्तमिस्रो

दिवसेऽपि स्फुरदोषधिप्रदीपः ।

निक्षि चैव तपोधनाद्दीप्त्या

दिनमोहादविमक्तकोकयुग्मः ॥ २९ ॥

हरिनीलेति । एव गिरिः । हरिनीलवशा इन्दुनीलप्रसरणः । लसत्तमि-
शः लसद्गन्धारः कन् । दिवसेऽपि स्फुरदोषधिप्रदीपः, इन्दुनीलजभास्य-
कलिलज्वरेणैव दिवापि शक्तिवदोषधिलता दीपकस्फुरन्तीत्यर्थः । किं च,
निक्षि शब्दोऽपि लघोःप्रत्ययस्य लपसिकस्य वेदलोभना । विमक्तोऽस्य
विमक्तमात्राः । अविमक्तोऽस्युक्तः । लपसिकस्य लपसिकस्य ।

एवं दिवा रात्रिर्धर्मप्रवर्तनस्तु, रात्रौ दिवसधर्मप्रवर्तनात्प्राप्तत्वाधर्मम-
हिसंज्ञायतीति भाषः ॥ २९ ॥

व्रजवैरवतीषु बलवानां

वृष सेनासु सदानवासु देवः ।

अचलाकृतिराभु नैव गोप्ता

वृषसेनासु सदा न वासुदेवः ॥ ३० ॥

अजोति । बलवानां वृष गोपश्रेष्ठ । 'वृषो धर्मोऽपुंमेधरेतःशक्राक्षय-
विष्टु । रात्रौ रात्र्यां बले ना स्तान्मूर्धकश्रेष्ठयोऽपि' इति राजमात्र ।
वृषसेनासु वृष्णा इन्द्रेण सेनासु सनाथासु । 'इतः सूर्ये प्रभावपि' इत्यम-
रः । सेनासु । सदानवासु अश्वरैः सहितासु । व्रजवैरवतीषु बोज्ज्वलवैव-
तीषु वतीषु । अचलाकृतिः पर्वतमूर्तिः । एष देवः वासुदेवः । तस्या
आशु । न न गोप्ता गोप्तैव । इन्द्रो गिरिपूजया प्रकुपितो दम्भैः संघात
तैरपि सह स्वसेनां बल्लेषु प्रहिणोतु । यदा यदा प्रहिणोति, तदा
कर्षदाप्यस्माकमयमेव यत्तत्कृत्यधारी भगवान्प्रकृत इति सति न भेतव्य-
मिच्छार्थः ॥ ३० ॥

मधुना सविभव सन्तं

मदनधनं यं वदन्ति शुभदिवसं तम् ।

नियतमिहैव वसन्तं

निष्कलविद्योऽपि विविशन्ति वसन्तम् ॥ ३१ ॥

अजोति । हे सविभव देवस्यसन्तः । मधुना सन्तं पुनरुपमन्त-
तुल्यमन्तं मदनधनं यं वदन्ति शुभदिवसं तम् । नियतमिहैव वसन्तं
निष्कलविद्योऽपि विविशन्ति वसन्तम् ॥ ३१ ॥

अनुष्णासीनस्तत्र इन्द्रोः इषाः विषयाः आस्येति । सुपरिवृतम् । विवर्त-
सदा । इत्येव वसन्तम्, सर्वकालबाधोऽत्रैवेत्येवकारार्थः । वसन्तं वसन्त-
सम्पत् । निष्कामधियोऽपि । निर्विघ्नंति अमुज्जते । स्वयम् निमग्नसक्ति-
ना स्वयम् अत्रैव स्थित्वोपशोकस्वमिति भावः । पादवत्पुष्पमन्तवधकम् ।
वदन्तवत्तेभ्यार्यागीतिरियम् ॥ ३१ ॥

काननं दधदसौ सदोषय-

त्काञ्चनारककुम्भं सदृशकः ।

मन्दरस्य महता स्ववर्ष्मणा

कां च नार ककुम्भं सदृशकः ॥ ३२ ॥

काञ्चनमिति । सदा उभयमन्तः संवर्धमानाः काञ्चनाराः कोविदाराः
ककुम्भाः अर्जुनाश्च वृक्षविशेषाः यस्मिन्नात् । काननम् । दधत् । सन्ति विषमा-
कानि ककुम्भानि नक्षत्राणि यस्मिन्निति । सदृशकः मङ्गलपथपर्यन्तमुत्ततः ।
'शेषादिभावा' इति कप् । अत एव, मन्दरस्य सदृशकः । असौ निरिः ।
महता । स्ववर्ष्मणा स्वसरीरेण । 'सरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः । कां च
ककुम्भं कां वा दिशम् । न आर न प्राप । 'न गती' इत्यस्य सिद्धि-
रूपम् । अत्रोपेव सर्वापि दिशं व्याप्तवानिति भावः ॥ ३२ ॥

अनेकसा हविरुपैति नेह सा

न मन्दरस्यस्य दिशस्तत्र दूरं

अप्यस्य वा भीतिमसामुपास्यतां

सदा नम्र भूमिरीरे सदृशका ॥ ३३ ॥

अनेकसा इति । अनेकसा अनेकान् इति । अति, अत्र कोन्य स्थितान्

कालक्रमेणावश्यं हासिरायति । इह सा न, इह स्थितानां कदापि हासिर्न
भवति । तित्वां संवेदं कर्तुं इत्यर्थः । अन्तरस्थस्य एतद्वीर्यस्य । दरः
भयम् । अहं दुःखम् । न दिशति न प्रपद्यति । 'अहं पापे च दुःखे
च' इति चिन्तः । भवामात्मात्तत्कृतं दुःखमपि मास्तीत्यर्थः । तां भीतिम् ।
अपात्य । असौ गिरिः । उपास्यताम् । इन्द्रोपहारस्यान्वत्र दाने स यत्किं-
चित्कुर्वातश्चाह—सदा नवा सर्वदा रमणीया । भूमिः पर्वतभूमिः ।
सदानवा असुरसहिता । तथा च यदीन्द्रः किञ्चित्कुर्वातदा अत्रत्या दानना
एव तद्विरोधिनस्तस्य शिक्षां करिष्यन्तीति भावः ॥ ३३ ॥

समिन्धतेऽस्मिन्नजहत्समाधिकाः

समाधिकातीतधियः स्थिराशयाः ।

स्थिराशयाश्च ब्रतिनः सदारसाः

सदारसाध्येषु तपःस्ववस्थिताः ॥ ३४ ॥

समिन्धते इति । अस्मिन् गिरौ । स्थिराशयाः स्थिरपुरुषार्थमोक्ष-
क्षिप्तया । अजहत्समाधिकाः अजहत् अत्यजन् समाधिः ध्यानं येषां ते
तपोकाः, सदा सभाविस्था इति यावत् । सममधिकं चातीता धीः येषां-
मिति समाधिकातीतधियः, समाम्यधिकरहितबुद्धय इत्यर्थः । ते समि-
न्धते दीप्यन्ते । किञ्च, सदा रसो विवेकाभिज्ञासौ येषां ते सदारसाः ।
स्थिराशयाः हठभावाः । अस्ति च विदमन्तश्च । सदारसाध्येषु दारसहितैः
कर्तव्येषु नमिहीनादिषु । तपःषु ज्ञानमप्यादिषु । अवस्थिताः प्रवृत्ताः ॥

असदादुष्पिन्धतेऽस्मिन् अजहत्समाधिकाः

विशति अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन्

विचित्रका मही व वेस्तसः

विभाति भस्वतिलकालिकानना ॥ ३५ ॥

वसतीति । नमुभिन् गिरौ । अरुता भाव्यभूता । विभक्तिमास्वतिल-
कालिकानना विभक्त्य प्रभया अतिमास्वान् भास्वन्द्रमतिक्रान्तः तिलको
राननिर्मितो मस्तिष्वादेश्च अलिक ललाटे यस्य तत् ध्यानं यस्या इति बहु-
व्रीहिद्वयगर्भबहुव्रीहिः । तथाभूता, वनदेवता वसति । किञ्च, विचित्रस्ता ।
मही । भास्वतिलकालिकानना मास्वती प्राच्यमाना तिलकार्वा धुरकृष्टा-
ना आलिः पङ्क्तिः यस्मिन् तत् काननं यस्याः सा । मेकला तटभूमिः
विभाति ॥ ३५ ॥

तपस्विन्मात्मविदा निवर्तते

समानभूतवसमानभूतम् ।

इहादवी काश्चनकर्णिकारः

परागताभ्याप्यपरागताभ्या ॥ ३६ ॥

तपस्विनामिति । तप एवामर्शयति तपस्विनः । 'तपःसहस्राभ्या
विजयीः' इति विनिप्रत्ययः । तेषाम्, आत्मविदा ब्रह्मज्ञानं व्यासादीनाम् ।
निवर्ततेः आत्मैः । समानभूतो दुर्न्यवस्थितो तद्वत्त्ववित्रे । इह गिरौ ।
समानभूता अत्राप्यमविश्व । काश्चनकर्णिकारपरामर्शकाश्चनः, चम्प-
काः । 'काश्चनः कर्णिकारे स्यान्मण्डके जायतेत्ये' इति विश्वः । कर्णिकार-
स्य कर्मोदयनप्रकारं वृक्षाः तेषां परागैः समानम् । अपरामर्शका अपराम-
र्शः समपमर्शः आभ्याः वृत्तव्याः यस्याः सा तद्वत्का । परामर्शका
अपरामर्शना इति केनमुक्तिरिति धर्मार्थकोशकोऽपि विवक्षितम् । अदवी
काश्चनः ॥ ३६ ॥

सरःसु जातैर्नलिनीः सुजातैः
 र्पा तरङ्गैश्च सुधान्तरङ्गैः ।
 इहासमेऽतिव्रततौ समेति
 भ्रमरपुषारः भ्रमरपुषारः ॥ ३७ ॥

सरःस्थितिः । सरःसु काशारेषु । जातैः । सुजातैः उत्तमैः । नलिनैः ।
 सुधान्ताः अमृतस्य अन्तरङ्गैः आतैः तत्सुत्वरसैः । अपां तरङ्गैः जलोर्मिभिश्च ।
 असमे सर्वातिशायिनि । अतिव्रततौ अत्यन्तं व्रततमो बल्लवो यस्मि-
 न् । ‘बली तु व्रततिलेता’ इत्यमरः । तस्मिन्निह पर्वते । भ्रमरपुषारः
 भ्रमरपुष्पः भ्रान्तिरोपनिः पुषाराः शीकरा यस्मिन् । पुषारः शीतलः । मरु-
 तः । समेति आयाति । ‘पुषारे हिममेदेऽपि शीकरे शिशिरेऽपि च’
 इति विश्वः ॥ ३७ ॥

वमभिप्लुतमम्बुधरैरभितः

सरसा सरसांस रसा सरसा ।

स्थिरधर्म तया गिरिराद्रियते

स यथा समयसम या समय ॥ ३८ ॥

वमिति । हे स्थिरधर्म इत्येतत् । अम्बुधरैः मेघैः । अभिप्लुतं लीलितः
 सिक्कम् । यं गोकर्णिकम् । अभितः सर्वतः । ‘अभितः परितः’ इत्यादिनां
 द्विवचनं । रसां यमिः । सरसा सरसां सर्वैः सरोभिः । योऽस्यां द्विवचनं ।
 सरसां यमिः । आस यमिः । अस्तेति यम्यार्थे तिङन्तप्रतिपत्त्यर्थं
 यम्यमिति आहटोमन् । ‘असं यमिः यम्यार्थे’ इति आहटोमन्
 यम्यार्थे । अस्तेति यम्यार्थे यम्यमन् । अन्त्यसरोति यम्यार्थे यम्यमन्

तुमापुत्रावतलस्यः सदितेदि भूमिनिबोधम् ॥ ३८ ॥ इत्यः सारसेत-
भूता स्य पर्यन्तभूमिः मेघसिद्धिदृष्टिस्तज्जलप्रवाहपतनात्तत्र तत्र निष्पत्तिः
सत्तेभिर्जलभूमिश्च बभूवेत्यर्थः । स गिरिः । तथा रससा हेतुना । यथा
आह्वयते, तुण्जलसमृद्धा भूमिर्नोवनानामपेक्षितेति तदेव मयाद्रियत
इत्यर्थः । हे समवास्य समयेषु काञ्चेष्वाचारेषु वा अनुष्मे । या रसां ।
समसा अस्माकं निकटे स्थिता आद्रियत इति पूर्वेषु संबन्धः । दिव्ये
तावत्तु भूमिरत्यन्तमुपयोगिनीति भावः । 'समसानिकषाशब्दौ सन्धये
त्वन्मये मतौ' 'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरामयोः । शृङ्गारादौ
स्वे वीरे देहधात्वन्मुपारेदे' इति च विश्वः ॥ ३८ ॥

प्रथमं तन्निमग्नचलममर-

महितमहितमहितमहित ।

मजममलघु विफलमिह न

सदयसदय सदय सदय ॥ ३९ ॥

प्रथमेति । अमरमहितम् अमरैः पूजितम् । भूते च इति
दृष्टान्तात्सम्यक् । तमिमं पूर्वोक्तगुणविशिष्टं संग्रहितम् । अचलम् । प्रथम
प्रकर्षेण न्यासस्तु । महितमहितमहितेति संबोधनम् । तमेवेति मल-
यतीति शब्दः । 'वसु मलयौ' इति । मलयेर्जलमलयाक्षम् । 'येरमेति'
इति मिलनेन । मलैः मलमलस्य शब्दः मलः एक इति । मतिर्हिन्वा
मलमलस्य । 'हि मलौ' इति मलमेति हिममलौ इति मलौ । 'संज्ञा-
वैश्वेति' इति तुमापुत्रः । कसेरत्नमलस्य । तस्य हित इति वक्ष्यते
तिक्तादौ विषरामयोः । मलमलमलमलम् । मलमलमलम् । मलमलमलम् ।
मलमलमलम् । मलमलमलम् । मलमलमलम् । मलमलमलम् । मलमलमलम् ।

वेति त्रीणि संबोधनानि द्वितीयसंबोधनान्तरीणि । अवसतः कथितम्भूतस्य
अवः यत्नं विना स्वत एव संपद्यमानः दृग्भावनो विधिः । सन् विद्यमा-
नः अवसद्यः यस्येति तत्त्वोक्तः, अयत्नसद्व्यभक्त्यशालिमिति प्रथमसंबो-
धनार्थः । सती तत्पुण्यापत्तौ अत्र अभियन्तः । अवतैः पञ्चवन् । तद्व-
त्सेवापरेति द्वितीयसंबोधनार्थः । दयासहितेति तृतीयसंबोधनार्थः । अत्र
यमकस्य हस्तसिस्वररूपचित्रालंकारस्य च संसृष्टिः । 'स्वरवर्णस्थानकम्भ-
गदीता विमलसुधा । प्रहेलिका च्युतं गूढमेतच्चित्रं निमद्यते' इत्यष्टविधवि-
प्रसङ्गश्च उक्तः ॥ ३९ ॥

रत्नोपसंघटितशृङ्गफणासहस्रः

स्फारोदितस्फटिकरश्मिविशुद्धकायः ।

नित्यं बहभिजबलेन महीमहीनः

पुण्यत्यसौ मधुरिपोरपि भोगयोगम् ॥ ४० ॥

रत्नेति । शृङ्गाणि फणा इव शृङ्गाण्येव फणा इति वा । रत्नैः उपसंघटि-
तं संघट्टं शृङ्गफणानां सहस्रं यस्य तथोक्तः । सदस्यचन्दोऽत्र बाहुल्यपरः ।
स्फारैःभूरिभिः धरितैः स्फटिकरश्मिभिः विशुद्धकायः शुभदेहः । बिजबलेन
मही नित्यं बहन् । महीने न भवतीत्यमीनः । असौ विरिः । मधुरिपोरपि
भोगयोगं स्वयं भूधारहरणेन तस्य वैचिन्त्यपादनादुपभोगप्रवणम् । पुण्यति
संपन्नमस्ति । इतोऽर्जुनस्यसपि । अतीयते । रत्नोपसंघटितशृङ्गं रत्नोप-
संघटितं फणानां सहस्रं सहस्रसंख्या यस्य । स्फारोदितस्फटिकरश्मिरिव
विशुद्धकायः । बिजबलेन मही बहन् । महीना इतः प्रसुः शेषः मधुरिपोरपि
भोगेन स्वकायेन अकथीयरणेन योग्यं पुण्यतीति । ततश्च शब्दसम्बन्ध-
प्रतीकभावेनाप्रसङ्गार्थेन प्रसङ्गार्थः । उपसंघटितशृङ्गफणासहस्रं
रत्नोपसंघटितशृङ्गफणासहस्रं ।

महद्गणसमाश्रितो मध्वरत्ननीलधुति-

विभाति वनमालया विततनित्यतुङ्गाकृतिः ।

कनत्यभिगतः श्रिया कनकरश्मिपीताम्बरः

करोति विधृतिं भुवः कथमसौ न विश्वभरः ॥

महद्गणेति । महद्गणैः देवगणैः । समाश्रितः, विहारभूमित्वात् । मध्वरत्ननीलधुतिः इन्द्रनीलरुचिभिः श्यामरुचिः । विततनित्यतुङ्गाकृतिः वितता विस्तृता नित्यतुङ्गा लघोऽन्ता व्याकृतिर्मन्त्रेति तद्योक्तः । तुङ्गानां हि तुङ्गत्वं तदपेक्षया तुङ्गान्तरप्रालम्बमधिकम्, इह तु इत्यपेक्षया तुङ्गस्या कदाप्यमावाभित्यतुङ्गेति भावः । अक्षौ गिरिः । अक्षवित्येदस्य प्रधानवाक्यस्थितस्य सर्वेष्वपवादेषु संबन्धः । वनमालया काननपङ्क्त्या । विभाति । किञ्च, कनकरश्मिभिः स्वर्णरुचिभिः पीताम्बरः अस्ताम्बराः । अत एव, श्रिया सौमयाः । अभिगतः । कनति दिप्यते । किञ्च, भुवः भूमेः । विधृतिं धारणं करोति । अक्षौ इत्यभूतो गिरिः । कथं न विश्वभरः, विश्वभरो विष्णुरेवेत्यर्थः । विष्णुरपि देवगणैः समाश्रितः, इन्द्रनील इव श्यामलधुतिः, विततसाधततुङ्गाकृतिः, वनमाला वैजयन्त्या विभाति । कनकरश्मिभित्ति पीताम्बरीनांशुकेन युक्तः, श्रिया कमलया अभिगतः कनति । भुवश्च, पार्थिव्यमा विधृतिं भुवः करोति । 'धृतिः धीर्येऽपि वारणे' इति वादवः । अत्र महद्गणसमाश्रितत्वादिसाधनेन कनितस्य विष्णुरूपत्वं साधितमिति नृसिंहकौर्णोऽनुमन्तालङ्कारः ॥ ४३ ॥

सुरवर्णीरलोऽपि भजतीह शुभा मलय-

नितमस्ति भूरिज्ञानवसुधे कनितां सरसा ।

सपदि विहाय मानमियमृच्छति तं प्रति सा

हितमतिभूरिता नवसुधेव नितान्तरसा ॥ ४२ ॥

मुहुरिति । अतिभूरितानवसुधे अतिभूरिः बहुसुवर्णः तानो विस्तारो यस्याः सा वसुधा यस्य तस्मिन् । 'भूरि प्राज्यसुवर्णयोः' इति विश्वः । इह गिरौ । मुहुः अवधीरितोऽपि पुनःपुनर्निरस्तोऽपि । युवा । हितं गण-
यन् तस्य संगमेन स्वस्य हितमाकलयन् । तरसा नेयेन क्षीघ्रम् ।
बनितां भजति अनुनयेन सेवते । प्रतिसंहितमतिभूरिता सद्य एव
यूनः स्वयमनुनयेन उपगताया मतेस्तादिच्छाया भूरिता नाहुत्वं यया,
उपगततदनुरागातिशयेति यावत् । 'मतिरिच्छाभिषणयोः' इति रत्न-
माला । नवसुधेव प्रत्यग्रसुधेव । नितान्तरसा अतिशयितास्वादा । इमं
बनिता । सपदि मानं विहाय । तं युवानम् । ऋच्छति प्राप्नोति ।
जहीपनविभावबहुलेऽस्मिन् युवानौ मानादिता क्षणमपि विप्रयोगं न
सहेते इत्यर्थः । नत्कुटकमिदं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

इह मरुतो वहन्ति सुरसिन्धुसगन्धसरि-

द्विकसितहेमकोकनदसौरभसारभृतः ।

मधुकरमौलिदघ्नमददन्तुरदन्तिघटा-

करटकटाहवाहिधनक्षीकरशीभरिताः ॥ ४३ ॥

इहैति । इह गिरौ । सुरसिन्धोः रेवगन्धाद्वाः समन्थासु समात्तामो-
दासु, उच्छ्रणया सहशीघ्र, सरित्सु विकसितानां हेमकोकनदानां सौर-
भसारं उत्कृष्टगन्धं विप्रसीति तत्कोष्ठाः । 'सारो बले स्थिराणोऽर्थे युक्ता-
मन्त्राद्ये बरे सिधु' इति रत्नमाला । सारारभैमिकं पदम् । मधुकराणां
मौलिदघ्नेन योनिप्रभावेन । 'मरुतो हनयन्' इत्यसिन्धुः सगन्धसगन्धः ।

मदेन दम्बरा व्रजतोषायाद्वाहकः । ये कन्तिपद्मानाः । करितमूषासं करटक-
टाहः । करटा श्रृङ्गाः कदाहा भाजनविशेषा इत्युपमितसमासः । 'कावे-
समम्बौ करटौ' इत्यमरः । तेभ्यो बहन्तः निबन्धतः ये वनाः सान्नाः
शीकराः अम्बुकणाः शैः शीघ्ररिताः स्फारीकृताः । वेरुतः । वेहन्ति
वाहन्ति । 'शीघ्र कश्चन' इति धातोरीणादिकेऽरण्यत्यये शीघ्रकब्धः पर्व-
चतुर्वैयुक्तः । 'शीघ्रः स्फाररम्ययोः' इति कोशकाराः । आम्बुविशेषणेन
महता सौरभ्यं द्वितीयेन शैल्यैर्त्तमैश्च बलघटाभिषातक्षैतनेन मान्यं च
प्रतिपादितम् । वृत्थानुप्रासः शब्दालंकारः ॥ ४३ ॥

मनःप्रियमिह प्रभो यधुरसादरं सादरं

विधस्त्व हविरर्पयन्प्रतप्तधुमावनां भावनाम् ।

कुरुष्व च कुरुष्व चक्षपणदक्षिणां दक्षिणां

प्रयच्छति तवेप्सितं प्रणयपर्वतः पर्वतः ॥ ४४ ॥

मनःप्रियमिति । हे प्रभो । यधुरसादपि । मत्तसः प्रियम् । हविः
ब्रह्मणम् । अरं क्षीप्रम् । इह पर्वते । सादरम् । अर्पयन्सन् । व्रतकुमा-
रकम् । कुम्भं अवनं रक्षणं यथा सा शुभावना । व्रतस्य पर्वतपूजालक्षणस्य
कुमावनाम् । भावनां पर्वते भक्तिम् । विधस्तु कुरुष्व । भक्तिः पूजा-
साङ्गुष्वाश्रयेण रक्षतीति भावः । किञ्च, शुरुषु पूजादिप्रकारोपदेष्टु
श्रियादिषु । अक्षयपणदक्षिणां पापनिरस्तनसमर्थाम् । दक्षिणां कुरुष्व ।
वेभ्यो दक्षिणां देहीव्रतैः । एवं कृते कोऽर्थः स्वाद्यन्नाह—पर्वतः । प्रणय-
पर्वतः पूजाभरित्यवकाशः । पर्वतश्चात्तसिः । 'प्रणयः स्वात्परिकमे वा-
च्यतां सौहृदेष्टुमि च' इति वैजयन्ती । प्रयच्छति प्रयच्छति विदरति ।
कुरुष्वचक्षपणदक्षिणां ॥ ४४ ॥

गिरिभजनोदितप्रियविकासमये समये

जनितनभः प्रचारजलपत्रिदशैस्त्रिदशैः ।

सह यदि नः समेति हरिरप्रतिघप्रतिघः

प्रतिहतिमेतु दुष्टवधदोहलिना हलिना ॥ ४५ ॥

एवं कृते यदीन्द्रः प्रकृषितो इन्दुमाप्यच्छेत्तदा कलस्य निर्यन्ता
तत्राह—

गिरीति । गिरिभजनेन उदितस्य प्रियस्य प्रीतिविकासः समृद्धिः
तन्मये तत्प्रचुरे समये, गिरिपूजानन्तरकाले । हरिः इन्द्रः । अप्रतिघ-
प्रतिघः अप्रतिघातकोपः विषयविवेकं विना अस्मात्स्वपि सुलभकोपः सन् ।
'प्रतिघौ रुद्रप्रतीघातौ' इति यादवः । जनितनभःप्रचारजलपत्रिदशैः
जनितनभःप्रचाराः इवप्रथमतया संपन्नगगनप्रचाराः ये जलपत्रिणः शैश-
वादिभ्यः पत्रिणः तेषां दशैव दशा येषां तैः, शकुन्तशिशुवद्गगनचारमा-
त्रेण विलक्षणीः वस्तुतो बललेशहीनैरिति भावः । त्रिदशैः देवैः सह । नः
अस्मान् । यदि समेति । तदा । दुष्टवधदोहलिना दुष्टवधेष्वभिलाषवता ।
'दोहलं दौहदं छन्दः' इतिच्छापर्यायेष्वमरशेषः । हलिना बलदेवेन ।
प्रतिहतिमेतु ॥ ४५ ॥

प्रत्यक्षं गोधमासन्नं किमनाहत्य गोधनैः ।

अदृश्यो गोप्रभित्कश्चिद्गतः स्वर्गं गवेष्यते ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षमिति । गोधनैः गोपालैः कर्तुमिः । प्रत्यक्षं आलेखं प्रत्यक्ष-
लेख्यमृशमम् । गोत्रं वर्षकम् । अनाहत्य । अदृश्यः परोक्षः । स्वर्गं गताः
सर्वकर्म देवैर्देवैः कृतः । कश्चित् अप्रसिद्धः । गोप्रभित्कश्चिद् । यद्वि-

गवेण्यते मिति मिति पूजार्थमन्विष्यते । संनिष्ठो परिदृश्यमाने च पूज्ये
स्थिते तस्मिन्तिष्ठत्य अतादृशस्य कदाचिदप्रसिद्धस्य पूजार्थं गवेधनमयुक्त-
मिति भावः । गोत्रे स्वकुले पूज्ये स्थिते तमनादस्य गोत्रमित्तद्विरोधी
गवेण्यते इत्ययुक्तमिति गोत्रभेदप्रमित्यदान्धा गम्यते ॥ ४६ ॥

अहार्यो विविधैर्भोगैराकर्षण्विबुधाभपि ।

अपरिच्छिन्नमूलोऽसौ संसारः सर्वदुःखकृत् ॥ ४७ ॥

अहार्य इति । विविधैः भोगैः । विबुधानपि सर्वे मत्स्यभोगयुक्ता-
न्देवानपि आकर्षन् । स्वर्गादप्यधिकभोगयुक्त इति भावः । अपरिच्छिन्नं
मूलं भूतलान्तःप्रविष्टो मागो यस्य सः । सारभूतैः रक्षादिभिः सहितः ।
अहार्यः पर्वतः । सर्वदुःखकृत् सर्वदुःखं कृन्तति च्छिन्नतीति तथोक्तः ।
कृती छेदक इति कृत् । एतदुपजीविनां किमपि दुःखं न भवतीत्यर्थः ।
संसार इक्षेत्र संसार इति विन्दुयोगेनार्थान्तरं प्रतीयते । विविधै-
र्भोगैराहार्यः भोगनिषेवनेऽपि 'न जातु कामः कामानाम्—' इति
न्यायेन रागस्वैवाभिप्रेक्ष्यैः तैरप्यनुच्छेदनीयः । विबुधान्प्राप्तानप्याकर्षन् ।
अनादित्वादपरिच्छिन्नमूलः संसारः सर्वदुःखं करोतीति एवं प्रकृतार्थावुप-
युक्तविन्दुयोगेन पाठादिह विन्दुमती शब्दालंकारः । इदं विन्दुच्युतकं
केचिद्वचनहन्ति ॥ ४७ ॥

अथ गोत्रमभौ धर्मव्रज बुद्धार्थं सद्गतिम् ।

अथ सामेव बुद्धादि तत्र त्राणे रतिं गत्वाम् ॥ ४८ ॥

अथेति । अत्र गोत्रमभौ । धर्मैः । अथ बुद्धादि । अथ । बुद्धः प्राज्ञादिभि-
रिति । अथ सामेव बुद्धादि । अथः । गोत्रमभौ । तत्रः । बुद्धादिभिः ।

सः' इति वाक्यः । सद्गतिम् उच्यते शस्त्रम् । अथ । सा सद्गतिस्तत्राह—
अपेति । अग्निमेव तां सद्गतिं बुद्ध्वा भज । गवां क्षणे । रतिम् अभिरतिम् ।
तद्गुं कुरु । गवां प्राणं च गिरिप्रसादलभ्यमिति भावः । अत्र मन्त्रगोपेति
प्रज्वल्येति च एकस्त्वोद्योतपरतया भजतामिति सान्प्रततया तद्गुक्षणेति
कवचपरतया च झटिति प्रतीतिः किवाचतुष्टयवर्षिका प्रहेलिका । कुर्वि-
ज्ञाभार्या प्रहेलिका नाम ॥ ४८ ॥

नानाफलवनालीके नालीकेद्वामितोदके ।

तोदके च सुधामत्र धाम त्रस्तहितं विदुः ॥ ४९ ॥

नानेति । नानाफला द्राक्षाखमूराचनेकविधफला वनानां आदौ पक्षिर्नास्मिन् । 'वधृतय' इति कप्प्रत्ययः । नालीकैः पद्मैः इक्षुं ससेभमनम् अमृतं उदकं वस्मिन् । 'विहन्वी दीप्तौ' इति धातोः 'गीतः कः' इति वर्तमाने कः । अत एव, क्षुधां तोदके नाशके । अत्र गिरौः धाम स्थानमावासम् । अस्तदितं अस्तानां भीतानां हितं पथ्यम् । विदुः जगच्छन्ति । वृद्धा इति शेषः । 'विदो लटो क' इति लटो श्लेषादेशः ॥४१॥

सहसा सह सार्धैर्मा तरसेतरसेवनम् ।

तनु तात जुताद्वर्जं न गतो न गतोऽर्च्यताम् ॥ ५० ॥

सहसेति । हे वात । सायैः सधैः बन्धुकुलैः सह । तरसा भोग
 बलेन वा । 'तरसा बलरहसौ' इति यादवः । सहधा अतर्कितम् ।
 इतरसेनैव वा कष्टम् । इतरविचार्य न बन्धुतिरिक्ता पूर्वा या कुर्वित्तयेः । नवी
 इति । इतरात् नवा । इतरात् । नवाः । परितस्तु इतरसेनम् । नवीनाम् ।
 नवीनाम् । नवीनाम् । नवीनाम् । नवीनाम् । नवीनाम् । नवीनाम् । नवीनाम् । नवीनाम् ।

जुषतामिह भीः सूर्यसमा हि तव सुन्दरीम् ।

रक्षार्थमिह यत्नेन समाहितवसुं दरीम् ॥ ५१ ॥

जुषतामिति । इह जगति । सूर्यसमा सूर्यवदखिलार्थप्रकाशनस-
मर्था । तव भीः । इह गिरौ । सुन्दरीं मनोहराम् । गौरादित्वान्कीर्-
तयेन कुबेरेण । रक्षार्थं समाहितवसुम् इदमतिशुसंस्थलमिति निश्चित-
नाम् । दरीं गुहाम् । जुषतां सेवताम् । अत्र वासाय तव चित्तं स्तब्धत्वि-
त्यर्थः । सूर्यसमा ह्रीलक्ष्मिर्दिव्यवक्त्रनिर्वाहार्थं प्रयुक्तः अस्तिद्विपरत्वेन लोक-
नीयः ॥ ५१ ॥

समाजनं वेदाम्बेतद्रूप्यैः सरसभाजनम् ।

समाजनं मिरेरर्ध्वं स्वदृष्ट्युल्लासभाजनम् ॥ ५२ ॥

समाजनमिति । समाजो स्थितं जनम् । एतत् वक्ष्यमाणम् ।
वदामि । रूपाणि दक्षिणीरादिभिः । सरसानि स्रवणानि भाजनानि भाण्डा-
नि यस्मिन्नाद्योक्तम् । स्वदृष्टेर्योगक्षेमरूपाया उल्लासस्य अभिवृद्धेः भाज-
नम् प्रापकम् । मिरेः समाजनं प्रणिनम् । अर्ध्वं नन्दं प्रति प्रार्थनी-
यम् ॥ ५२ ॥

भवता भवतापन्ने भाविते भावितेजसा ।

सुतरा सुतरामस्मिन्सुरभीः सुरभीश्वर ॥ ५३ ॥

भवतेति । हे सुरभीषा भवामीश्वर । भार्या गौरीदेवी सुरभिर्महिला
य सौरभेयी च इति हलाजुषः । भवतस्त्वयो पुण्यक्षेत्रत्वात्संसारतन्निहरे ।
'नमस्तुभ्यं' इति अङ्गः । 'यमस्तुभ्यं' इत्यादिना उक्त्यालोपः ।
'हे भवते' इति उक्तम् । अस्मिन्सुरभीः । अस्मात् । सुतरां भाविते पूजिते

सति । भाविना तत्प्रसादाद्भविष्यता तेजसा प्रभावेण पराक्रमेण वा ।
‘तेजो धाम्नि पराक्रमे’ इति विश्वः । दुराविन्नादभीः । सुतरा सुप्तेन
तत्पितुं शक्या ॥ ५३ ॥

बहुविद्मयः समग्राहि समग्रा हि मतिस्त्वया ।

अतोऽन्यजनसंदिग्धे न संदिग्धे हिताहिते ॥ ५४ ॥

बहुविद्मय इति । त्वया । बहुविद्मयः बहुभुतेभ्यः । समग्रा । मतिः ।
समग्राहि । सम्पूर्णाङ्गदेः कर्मणि छब् । हिताकार्यप्रसिद्धियुक्तकः । जतः
कारणात् । अन्यजनेन मन्दबुद्धिना इतरजनेन संदिग्धे संशयिते ।
हिताहिते इष्टानिष्टे । द्वौकषद्भावे समग्री । न संदिग्धे तव मतिः संदेहं न
मजति । मत्स्येन सम्यगमुमयमालोचयेति भावः ॥ ५४ ॥

गोवर्धनप्रकाशिन्या गोवर्धनसमाख्यया ।

समक्षेऽपि गिरेरस्य समक्षेऽपि क्षमा स्तुतिः ॥ ५५ ॥

गोवर्धनेति । गोवर्धनप्रकाशिन्या गर्वा संवर्धनं, तत्प्रकाशिन्या ।
ताच्छैलिको गिनिः । गोवर्धनसमाख्यया गोवर्धन इति संज्ञया । अस्थ
गिरेः । समक्षेऽपि क्षमा देशस्वरूपत्वात्प्रत्यक्षेऽपि कर्तुमुचिता । स्तुतिः
अस्माकमयं रक्षक इति श्रुणुष्या । समक्षेऽपि संक्षेपेण दर्शिता । सम्पूर्णा-
स्थितेः कर्मणि छब् ॥ ५५ ॥

कथं धेनुव्रतैः सार्धमत्रासंकटकान्वयाः ।

अन्वभूम निरावाधमत्रासं कटकान्वयाः ॥ ५६ ॥

कथमिति । कथम् । अत्र मितौ । कटकान्वयाः कटके निरस्तित्वे
अन्वयः सम्बन्धो वाचस्वो येषां तेषामन्वयः । वासंकटकान्वयाः संकटर-

‘रौध इति’ अत्रावासात्तारकः शिखरस्युत्पन्नक्षत्रः । असी । आवा पर्वतः ।
‘प्रसवणी मूवरोपसी’ इति यावद्वः । रोधोरोधोऽश्वितैः कूलप्रतिगन्धर-
हितैः कूलकैः । उत्तैकतैः उद्गतैकतैः । एतैः । उत्तैः प्रसवणजलैः ।
‘उत्सः प्रसवणं वारि’ इत्यमरः । मही भुवम् । अहीमां संपूर्णम् । तज्जले ॥

धिषणातीत धिषणा लोकनीत्यास्तु लोकनी ॥ ६० ॥

सुधरेऽस्मिन्वसुधरे तात तेजस्वितातते ॥ ६० ॥

धिषणातीतेति । हे धिषणातीत दुःखा वृद्धस्यसि मतिः कन्त तात
जन्तः । वसुधरे धनानां धारके । तेजस्विताया प्रभावताया तते विस्तीर्णैः ।
अस्मिन् सुधरे उत्तमपर्वते विषये । धिषणा तव बुद्धिः । लोकनीत्या
लोकन्वायेन । लोकनी लोकनकरणी । अस्तु । इमं लोकोत्तरादिद्वया
लोकनेत्यर्थः ॥ ६० ॥

पादपादभ्रपर्यन्ता दीनादीनामसौ मतिः ।

गोप गोपनयोग्यास्मिन्कान्ता कान्तारभूरपि ॥ ६१ ॥

पादयेति । हे गोप । अस्मिन्गिरौ । पादपादभ्रपर्यन्ता वृक्षबहुलपरि-
सरा । दीनादीनाम् अनाद्यप्रसूतीनामनुकम्प्यानाम् । मतिः करण्यभूता ।
कल्पवृक्षादिना तेषां पोषणात् । कान्ता मनोहरा । असी । कान्तारभूरपि
वनभूरपि । ‘कान्तारमुपसर्वाद्दी वने दुर्यमवर्त्यनि’ इति विश्वः । गोप-
नोभ्या अस्माकं रक्षणे समर्थेभ्यः ॥ ६१ ॥

इह पुष्पौघनिष्पन्नप्रजामोदे वने हिते ।

भृशभृत्सवसेत्तेषां प्रजामो देवनेहिते ॥ ६२ ॥

इति । पुष्पौघनिष्पन्नप्रजामोदे वने हिते । भृशभृत्सवसेत्तेषां प्रजामो देवनेहिते ॥ ६२ ॥

हेतुनाथ श्रीकन्याः ईहिते, श्रीकार्यमीषिते इत्यर्थः । हिते श्रीसंवर्धना-
विना अस्मदनुकूले । इह कने । मृशम् । उत्सवस्तोचं गिरिपूजोत्सवानन्दम् ।
मृशामः प्राप्तुमः इति हेतोरिह स्थित्वा गिरिपूजं करिष्याम इत्यर्थः ।
वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ ६२ ॥

प्रयतस्व गिरेरस्य व्रजदेव सभाजने ।

खपुष्पकल्पे मा भक्तिं व्रज देवसभाजने ॥ ६३ ॥

प्रयतस्वेति । हे व्रजदेव गोकुलराज । 'देवो रात्रि क्षुरेऽम्बुदे' इति
राजमात्मा । अस्य गिरेः । सभाजने प्रीजने । प्रयतस्व प्रवर्तस्व । खपुष्प-
कल्पे मगनकुसुमपुल्ये अकिञ्चित्करतया तमिर्विशेषे । देवसभाजने सुरस-
भास्थिते इन्द्रादिजने । भक्तिं मा व्रज मा माः । विषेक्षार्थकः गोकुलमा-
सम्बोध्यमिति तत्त्वमेव लोड्वपतिः ॥ ६३ ॥

देवस्थानमिवैन्धानं परायणमवारितम् ।

गोवर्धनमवेष्टेनं नारायणमिवागतम् ॥ ६४ ॥

देवस्थानमिति । देवस्थानं स्वर्गमिव । इन्धानं दीप्यमानम् । अवा-
रितं परायणं परार्थिनामनिवारितमाश्रयम् । 'त्रिषु स्वात्तस्यरेऽभीष्टेऽ-
प्याश्रयेऽपि परायणम्' इति कोशकाराः । एतं गोवर्धनम् । अतस्तं
पूज्यमइदम् । स्वस्वपस्थितम् । नारायणमिव । कवेहि आनीहि । अत्र
बन्धविशेषे गोमूत्रिकावन्धः । 'वर्णानामेककण्ठं यथेकान्तकार्थयोः ।
गोमूत्रिकेति तां प्राहुर्बुधैः तद्विदो यथा' इति दण्डी । अस्यायं रचना-
कर्म । श्लोकस्य द्वे अर्थे पञ्चद्वये विलस्य प्रथमाध्याख्यर द्वितीयाध्व-
तीयाध्वरमित्यादिक्रमेण प्रथमाध्व अयुग्माध्वराणि द्वितीयाध्व युग्माध्वराणि
तृतीयाध्व त्रयाध्वराणि चतुर्थीयाध्व चतुर्थाध्वराणि प्रथमाध्वद्वितीयाध्व

मिथ्यादिक्लेशेन द्वितीयार्थे अनुसमाहराणि प्रथमार्थे युष्मत्क्षराणि च
 गृहीत्वा द्वितीयार्थे वाचयेत् । एवं सति प्रथमार्थरूपतया द्वितीयार्थरूप-
 तया च वाच्यमानलिपिविन्यासो गोमूत्ररेखावदमृजुरूप एव भवति ।
 अतोऽयं गोमूत्रिकाबन्धः । अत्र बन्धानुरोधादवेहीति शुण्शुक्तः पाठः ।
 न च 'एत्येचत्सूट्' इति वृद्धिप्रसक्तिः । अनेजादित्वात् । न चाहुयस्ते-
 ष्वेण एजादित्वेऽपि वृद्धिः । तदा 'ओम्नामेव' इति पररूपत्वस्यैव प्राप्तेः ।
 अतो वृद्धियुक्तः पाठः प्रामादिकः । उक्तं च वामनेन 'अवेहीति वृद्धिर-
 नशा' इति ॥ ६४ ॥

मोघाशो मघचान्देवः स्यादत्रत्यस्य सादने ।

मेघानामपि वा भावः सादमेत्यद्रिसादने ॥ ६५ ॥

मोघाश इति । मघचान् देवः इन्द्रः । अत्रत्यस्य अत्र वसतो
 जनस्य । 'अव्ययात्सप' इत्यत्रशब्दान्चौषिकस्यप्रत्ययः । सादने हिं-
 सने मारणे । 'मारणे मृतसंस्कारे गतौ इत्येऽयंशापने । निर्वर्तनोपकरणा-
 शुभज्यास्तु च सादनम्' इत्यमरः । मोघाशः स्वात् निष्फलाशो भवेत् ।
 ननु मेघानां प्रेरणेन महावृष्ट्या गोकुलं चाधेत्यत आह— मेघाना-
 मिति । मेघानां भावः उदयोऽपि । अद्रिसादने अस्माकमग्निसातौ
 संत्वाम् । सादम् एति अवसादं प्राप्नोति । वाकारोऽत्र विकल्पे । यदीन्द्रो
 ह्यनुनागच्छेद्यदि वा मेघाः प्रादुर्भवेयुः ; उभयमपि व्यर्थभिषेदिसर्गः ।
 अत्रत्ये गोमूत्रिकाबन्धः ॥ ६५ ॥

अवशलाकसंचाकथलाचलधनाततः ।

अवलः कस्य नाकस्यः साध्यानन्दस्य सिद्धिकृत् ॥

अवशलाकसिद्धिः । अवशलाकः सिद्धिः । अशलाकः । अशलाकः । अशलाकः ।

अङ्कः किञ्च यच्च स तथोक्तः । शिरसि विसर्पणशीलधूमवान् धूमध्वज इति वादन् । एतावता पापदुःस्वेषनाभिरिति गात्रकस्य विशेषणं प्राप्तम् । पश्मिन् गात्रके गङ्गासंनिधिनि जले अवन्ति विहरन्तीत्ययाः । 'अग कल्याणविहारयोः' इति धातोः पञ्चम्यश्च । ते च ते खगाश्च तेषां अङ्गकः प्राप्ता 'अभि गतौ' इति धातोर्षुच् । आकाशगङ्गायां विहरमाणान् पक्षिणः प्राप्त इत्यर्थः । एवं विशेषणद्वयेनापि पर्वतस्यात्वौघस्यसुखम् । एवं कविन्मूलकोण एव व्याख्यानं दृष्टम् । अस्य श्लोकस्य पाठश्चूदेरत्सन्तदुर्निश्चयतया श्रोतृणामनुग्रहाय प्रायः कविनैव व्याख्यातम् । तत्र 'अग कल्याणविहारयोः' इति धातुः प्रसिद्धधातुपाठतद्भूत्यादिषु न दृष्टः । तथापि शिष्टम्यवहारादादरणीयः । विधान्तरेणापि विशेषणद्वयं वयं व्याचक्ष्महे । खगङ्गाके आकाशगङ्गाजले गङ्गकानां देवानाम् अङ्गम् अन्तिकम् अङ्गते मच्छतीत्यङ्गाङ्गम् । 'अङ्गं गात्रान्तिकोपायप्रतीकेष्वप्रधानके । देशभेदे तु पुंसि स्यादङ्गेत्यामङ्गणेऽव्ययम्' इति राममाला । 'अकि गतौ' इति धातोः कर्मण्यण् । तथाभूतं नं गानं येषाम् । गायतेर्वचर्थे कः । तथाभूताः अगाः वृक्षाः यस्मिन्स तथोक्तः । समासान्तः कप्, स्वार्थे क्विति वा । अनेन कल्पवृक्षप्रचुरे मन्दाकिनीतटेऽपि एतन्निरिक्तरूपां सौमग्नयं सायन्तीति कल्पवृक्षेभ्योऽप्येषामतिशयो व्यज्यते । अथस्य श्लोकः प्रवाह एव अगस्य पर्वतस्य अङ्गमेकदेश इति वा अर्गा वृक्षा अङ्ग-अङ्गेति वा अवाङ्गं वनम्, तस्य कागाङ्कः के वायौ अगति कुविलं संश्लिष्टं इति कागः । 'मास्तौ वेधसि ब्रह्मे पुंसि कः कं धिरोऽभ्युनोः' इत्यमरः । 'अभ कुटिलार्था गतौ' इति धातोः पञ्चम्यश्च । तथाभूतः अङ्कः किञ्च वक्ष्येति तथोक्तः वायुसाहित्यात्कुटिलविसर्पिधूमो धूमध्वज इत्यर्थः । एतावता पापकेशववन्द्यस्य वायुसहितो वहिरिति विशेषणं प्राप्तम् । तथाभूता गङ्गा इति । 'वेदरूपको जगद् ईश्वरत्वा मद्यप्यङ्गिकावर्ति । जगत्

अस्याङ्गु गावावि महापातकधाभ्यपि' इति स्मरणम् । ना इति गयस्तेः
 संपदादिक्लिप् । यद्यपि तस्य गाने प्रसिद्धिः, तथापि 'गै सन्दे' इति स-
 मान्येनानुशासनात् 'संभवेतिहायुक्तानि तानि पौराणिका जयुः' 'शीत-
 श्वायमर्थोऽङ्गिरसा' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् उक्तिसामान्यमपि तदर्थः । 'गं
 गीते गा व गावायां गो गन्धर्वगणेशयोः' इति रत्नमाला । सा अङ्गं
 गार्तं यस्य सः क्षयीतनुः सूर्यः तस्य के शिरसि आगच्छतीति कामः
 सगः वायुः ज्वोतिषकं प्रमदन्सप्तमस्कन्धः प्रवहामिहः । 'पक्ष्यकैव्यनिलाः
 सगाः' इति यादवः । तस्य अङ्गकः प्राप्ता तावत्पर्यन्तमुन्नत इत्यर्थः ।
 अथवा विधान्तरेण ऋको व्याख्यायते । अहहाङ्गस्य अं विष्णुं जिहृते
 प्रपद्यन्ते ये तान्नन्ति ये तेषामङ्गं शिरःप्रश्रुतिं स्वायतिं हिनस्तीति
 नन्दसंबोधनम् । 'ओद्वाह् गतौ' 'आतोऽनुपसर्गे कः ।' इन्तिधातोः
 क्लिप् । 'सै कदने' इति धातोरपि कः । कदनं हिंसा । गङ्गाया आकस्य
 प्रवाहस्य गां गतिम् । 'गाह् गतौ' इति धातोः संपदादिक्लिप् । जिहृते
 प्रपद्यत इति गङ्गाकमाहम् । तथाभूतं काङ्गं शिरोरूपमङ्गं शिखरम्, तदे-
 दोहः चिह्नं गच्छति भजतीति अङ्गुगः, तादृक् अगो हिमवान्, तं
 किरति क्षिपति माहात्म्येन तिरस्करोतीति तथोक्तः । किरतेर्बिम्बि गुणे
 च रेफान्तम् । इदं पर्वतविशेषणम् । अघाकागाङ्गकेत्यपि संबोधनम् ।
 अघस्य अकामः अकरणम् । 'कमे नोच्यते' इति धातोः घञ् नञ्स-
 मासः । नोच्यते अकाममर्थ इति न कथ्यते, क्रियासामान्यमर्थ इति
 व्याख्यातम् । तस्मिन् अङ्गमुपभवं कायति नन्दतीति । 'गै सन्दे' इति
 धातोः कः । अगाङ्गमाङ्गस्यैवमपि संबोधनम् । अगाः गतिरहिताः
 पापिनः, तत्त्वप्यह्वयति यतिं प्रारयतीत्यगोहः गाः जानमुक्तिर्वा यस्य
 तस्य भगवतः अङ्गमन्तिकमिवाङ्गकमामध्वतीति तथोक्तः, भगवत्सिवा-
 वरेत्यर्थः । अगाङ्गकः अगमप्रविष्टमङ्गकस्येति तथोक्तः । इदमपि पर्वत-

विशेषणम् । व्याख्यात्रकेण पर्वतविशेषणानामुत्तरश्लोकेन संबन्धः ।
अयमेकस्मान्श्लोकः कण्ठयमानारम्भः ॥ ६८ ॥

रजतगैरिकरत्नगणैरयं

कनति कान्तलताञ्जितकाननः ।

त्रिजगदेकनिधानतयाधिक-

स्त्रिदशराजधराधरतल्लजात् ॥ ६९ ॥

रजतेति । कान्ताभिः लताभिः अञ्जितं पूजितं काननं यस्य सः ।
त्रिजगदेकनिधानतया जगत्त्रयस्याप्येकावासभूमितया । त्रिदशराजधरा-
धरतल्लजात् इन्द्रायधिष्ठितात्पर्वतश्रेष्ठात्सुमेरोरपि । अधिकः । सुलोकजन-
मात्रनिवासाज्जगत्त्रयनिवासोऽतिरिच्यत इति भावः । 'मसन्निका मन्त्र-
निका प्रकाण्डमुद्रतल्लजौ । प्रष्टस्तत्त्वान्कान्यमूनि' इत्यमरः । अयं गिरिः
रजतगैरिकरत्नगणैः रूप्यसुवर्णमणिनिकरैः । 'सुवर्णेऽपि च गैरिकम्'
इत्यमरः । कनति दीप्यते । निरोद्धयोऽयं श्लोकः शोष्ठ्यं विना स्थानवत्तु-
ष्ट्यप्रभववर्णारम्भः ॥ ६९ ॥

सहेतु पर्वतोऽयं वो गोप्तुं कचन कन्दरे ।

अदरिद्रा वसामोऽत्र सर्वहेतोरिवोदरे ॥ ७० ॥

सहेतेति । अयं पर्वतः । कचन कन्दरे यत्र काप्येकस्यामेव मुद्राकम् ।
वः सर्वानपि वृष्णात् । गोप्तुं रक्षितुम् । सहेतु शक्नो भवेदित्यर्थः ।
अत्र एकः सर्वहेतोः जगत्त्रयकस्य महापुरुषस्य । अत्र इव अत्र पर्वते ।
अदरिद्राः अन्नकाकादिषु अदरिद्राहिताः । वसामः । अत्र चतुर्षुपादाक्षराणां
पादलोपेऽपि सत्र तत्र अनेकादृक्चतुर्वी सत्र तत्र त्रिवीकेषु त्रयाक्षराणां

घनाघना घनाघनाद्भुतेह शाखिसंततिः ।

वनावनावनावनानुरूपसत्फलावृत्ता ॥ ७१ ॥

घनेति । इह पर्वते । वनावनौ काननभूमौ । घना निरन्तरा ।
अथवा काठिन्यरहिता कोमला । घनाघनाद्भुता वर्षुकाम्बुदवदाश्चर्यभूता ।
तद्वच्चन्द्रामला । शाखिसंततिः वृक्षपङ्क्तिः । अनावनानुरूपसत्फलान्विता
अनानां प्राणिनामवने रक्षणे अनुरूपैः सरफलैः उत्तमफलैः आवृता सर्वत्र
परीता । ‘ घनाः कठिनसंघातमेधकाठिन्यमुद्राः ’ ‘ घनाघनौ मत्सगजे
वासवे वर्षुकाम्बुदे ’ इति च बाधघः । प्रमाणिकावृत्तमिदम् ॥ ७१ ॥

हृतेह भाति हेमभूर्नमेषणा समन्ततः ।

प्रतीहि नैनमद्भुतं न मेरुणा समं ततः ॥ ७२ ॥

सुतेति । इह पर्वते । समस्ततः परितः । मेरुणा वृक्षविशेषेण ।
 कृता । 'अयातर्जमेरुः स्यात्' इति शब्दार्णवः । हेमभूः काञ्चनभूमिः ।
 भाति । ततः काञ्चनमयत्वाद्धेतोः । अद्भुतम् । एनं पर्वतम् । मेरुणा सम-
 म् । न न प्रतीहि जानीहि वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

इह प्रभूतवाहिनीवने वने वने वने ।

कलेन भूयते स्वयं भवेत् तेन तेन ते ॥ ७३ ॥

इहोति । इह पर्वति । प्रभूतवाहिनीर्धरे प्रभुरमदीजले । इमे इज्ज-
 र्धरे । "वनं वाचने च" इति पाठः, "कक्षरत्प्रकृतदीप्त्यर्धोऽयम् ।
 एतः कक्षरत्नम् । एते इमे कक्षरत्नं वाचने चोत्पन्नं द्विर्भावः । ते तव । तेन
 तेन कक्षरत्नं च । एतेन । एतं नतेन । एतं मुपगतं । भूयते प्रतिपन्नं
 एतं चोत्पन्नं । एतं चोत्पन्नं । एतं चोत्पन्नं । एतं चोत्पन्नं । ॥ ७३ ॥

अहार्यमेतिचेतनासितासितानराज ते ।

अहार्यमेति चेतना सितासिता न राजते ॥ ७४ ॥

अहार्येति । अहार्या हर्तुमशक्या मा लक्ष्मोर्यस्येति नन्दसंशोधनम् । इतिचेतनासितासितानराजेत्यपि संशोधनम् । चेतनो धीमान् । चेतन-
शब्दस्य प्रसिद्धिः इतिचेतनम् । 'अव्ययं निमग्नं' इत्यादिना शब्दप्रादु-
र्भावे अव्ययीभावः । तत्तासितुं स्वातुं शीलमेषामिति तथोक्ताः चेतनश-
ब्दप्रसिद्धिज्ञातिनः, तेषां भावः इतिचेतनासिता । तथा असिताः निरा-
सिताः । 'अस गतिदास्यादानेषु' इति धातोर्दाप्प्रत्यये कर्तरि क्तः । अनाः
प्राणिनः तेषां राजा श्रेष्ठः तस्य संशोधनम्, धीमत्त्वेन प्रसिद्धानां जनानां
प्रशस्तेत्यर्थः । ते तव । चेतना बुद्धिः । सिता च असिता च सितासिता ।
'दर्शो वर्णेन' इति समासः । अत्र सितासितेत्युपचारात्कोटिद्वयावलम्बन-
तयोभयरूपा संदिहानोच्यते । तथाभूता सती । अहार्यं पर्वतम् । एति प्रा-
प्नोति । पर्वतः पूजनीयो न वेति संदेहेन तं गोचरयति न तु पूजनीय एवेति
निश्चयेनेत्यर्थः । अत एव न राजते तव बुद्धिमत्ताप्रसिद्ध्यनुगुणेन पूज्ये पूज्य-
त्वनिश्चयेन रहिततया त्वद्बुद्धिर्न शोभत इत्यर्थः । अर्धयोरैकरूप्यादर्ध-
वमकम् ॥ ७४ ॥

समग्रगुणभूमासौ सानुमानागमानितः ।

समाहितधियां सेव्यः सानुमानागमानितः ॥ ७५ ॥

समग्रेति । समग्रगुणभूमा पुष्कलस्यैर्बौद्ध्यादिगुणप्रवयः । सानुमा-
नागमानितः सानवः पर्वतानां समभागाः, 'सानुः समा गिरेः क्वितिः'
इति कोशकाराः । सानुप्रमाणाः सानुसमानविस्तारयुक्ताः अग्रा इत्याः
तैर्दुर्गभिः मानितः पूजितः । यद्वा सानवः शृङ्गाणि तत्प्रमाणाः तद्बुद्धयैः
अमैर्मानितः । 'सानुः शृङ्गे सौलमार्ये' इति विश्वः । समाहितधियां सेव्यः

योगाभ्यासाभाश्रयणीयः । असौ सामुमान् गिरिः । आगमान् पुराणादीन् । इतः प्राप्तः, पुराणप्रसिद्धोऽयं महानहिमा गिरिरिच्छर्यः । अत्र विशेषणसाम्नाद्विरेर्भगवद्रूपत्वं प्रतीयते । समग्रगुणभूमा पूर्णषाड्गुण्यशाली । अनुमानसहितेन आगमेन अनितः अप्राप्तः अनुमानागमाभ्यां परिच्छेत्तुमशक्यः । समाहितभिर्वां सेव्यः उपरस्यः, आगमानितः आगते प्रपन्नन्त इत्यागाः प्रपन्नाः । आहपूर्वात् 'गाह्यतौ' इति धातोः 'आतब्धोपसर्गे' इति कः । तैर्यथावन्मानितः ज्ञापितः उपदिष्टः । 'मान ज्ञाने' इति धातोर्निष्ठा । एवं विशेषणानामप्रस्तुतकाम्यात्समासोक्तिरलेकारः ॥

याचले जरसानेता ताने सारजले चया ।

कालिमानवसायामा माया सा वनमालिका ॥ ७६ ॥

येति । ताने उपकारके । 'तनु अदोपकरणयोः' इति चौरादिका-
दातोः पधाद्यच् । सारजले उत्तमजलशालिनि । अचले । या । जरसा
जरसा । अनेता अप्राप्ता । चया उपायवती । चयस्यन्दादर्शभाद्यच् ।
कलिलान् तरुनीरन्त्रताप्रयुक्तमोनीलिन्ना अनवसायः अवसायरहितः
अविज्ञेयः कामः मार्गः अस्माभिति तथोक्त्य । अम्यते गम्यतेऽस्मिभि-
स्यामो मार्गः । 'वम गत्यादिषु' इति धातोरधिकरणे यच् । एवंभूता
सा वनमालिका वनराजिः । माया मायावदाख्यभूता । इतोऽर्थान्तरमपि
प्रतीयते । अचले स्थिरे न तु प्रतिभम्बन्तरभिनेन्द्रादिवदस्थिरे । तान-
मिति विस्तारमिति प्रपन्नमिति ताने जयत्कर्तारि । सारजले भैरवाभि-
मन्वन्तादयैः सहितं सारं चक्रम्, सारं जलं तत्त्वं सङ्गम् । सारपदं
सन्नेर्भाषात् इष्टञ्चम् । 'न्याय्ये च कीरे च धने च सारम्' इति विश्वः ।
तदुभयं कालादत्त इति सारजले निष्पत्तिः । 'सा आदाने' इति धातोः कः ।
सा अचक्र अनेकमिति । चयतेर्लक्ष्यार्थपधाद्यच् । चयसमासः । जरसा

अनेतां सित्या अम्लानां च । कालिमानवसायाम् काः शब्दायमानाः,
 'कै गै शब्दे' कर्तरि क्तिप् । अलयो भ्रमराः तेषां मानः स्तब्धता कालि-
 मानः । तस्य वसः स्तम्भकः आयासो वैपुल्यमया इति तथोक्तः ।
 'वसु स्तम्भे' पचाधच् । पुष्पञ्जलं सधु पीत्वा तृप्या तेभ्य उत्पत्त्य शङ्कु-
 र्वतां भ्रमराणां पुष्पान्तरेष्वनादरलक्षणां स्तब्धतां दौरभातिक्षयेन अपनीय
 स्वस्मिन्नावर्जयिता परिणाहोऽस्या इत्यर्थः । तथाभूता सा कन्धमालिका
 वैचयन्ती । माया भगवन्मायारूपा, 'स्वां मायां वनमालारूपां चाना-
 गुणमयीं दधत्' इति पुराणवचनादिति । एवं प्रतीयमानाप्रस्तुतार्थेन
 प्रस्तुतार्थस्यैवम्यकल्पनाच्छन्दश्चामूलोऽलंकारश्च निः । इदं पादानुलो-
 मप्रतिलोमं गतिचित्राख्यचित्रालंकारमेव । अर्धद्वयेऽपि प्रथमपाद-
 स्वानुलोमवर्णानां द्वितीयपादे प्रातिलोम्येन निवेष्टात् ॥ ७६ ॥

अभ्रान्तमतिशयेह विराजिततमागमे ।

निशामयालीनघनं सालौघमतिनन्दनम् ॥ ७७ ॥

अभ्रान्तमति शयेहविराजि ततमागमे ।

निशामयालीनघनं सारौघमतिनन्दनम् ॥ ७७ ॥

अभ्रान्तमिति । अभ्रान्तम् अभ्रसमीपम् । 'अन्तोऽन्यवस्थिते मूलौ
 स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके' इति यादवः । अतिशय्य अतिक्रम्य । विराजित-
 तमाः अतिशयेन विराजिताः अगमाः वृक्षाः यस्मिन्, अञ्जकवृक्षधुम्बे ।
 इह पर्वते । आलीनघनं संलग्नमेवम् । अतिनन्दनं नन्दनातिशयिनम् ।
 सालानां वृक्षविशेषाणाम् ओघं वृन्दम् । निशामय परम् । किं च । हे
 तस्य स्पर्शतत्त्वमीक । शयेहविराजि शय्यामीकृते निशामयीक्याभिधा-
 मिच्छन्तीति शयेहाः । कर्षयिष्य । तथाभूतैः विभिः पक्षिभिः राक्षसैः

तथोक्तः । राजतेः कर्तरि क्तिप् । तस्मिन्, अगमे पर्वते । अलीनघनम्
अलीनाः भ्रमरधेष्टाः तैः कमलादिलुब्धैः धान्त्रम् । अतिनन्दनम् अत्यर्च-
नोषणम् । सालीषं रलयोरभेदात् साराणां जलानां प्रवाहम् । अत्रान्तमति
अचञ्चलमति एकाग्रचित्तं यथा तथा । निशमय । इतीयमेकक्रियाम्बित-
श्लोकप्रवृत्तिः । कियत्पदव्यतिरेकेण श्लोकस्यार्थान्तरसिद्ध्यर्थमावर्तनात् ॥

चारुचीरीरुचा रोची रुचिरैरचर्चहः ।

चिरोच्चरोचिरचरो रुचिरो रुचिराचरः ॥ ७८ ॥

चार्चयति । चारुणां मनोहानां चीरीणां झल्लिकास्थानां पक्षिविशे-
षाणां रुचा कान्त्या । रोची रोचमानः । आवश्यकार्ये णिनिः । रुचिरैः
रुचो मृगविशेषाः । 'रुर्महान्कृष्णसारः' इति यादवः । तेषां संचा-
रैरुपलक्षितः । अचर्चहः न निवृत्ते चर्चभ्यो हिंसेभ्यो रुः भयं यस्मिन् स
तथोक्तः । 'चर्च परिमाणमहिंसादानेषु' इति धातोः पचाद्यच् । 'रुः
हृद्वे ना भये बुद्धे' इति रुक्माला । चिरोच्चरोचिः चिरं सदा उष्माचि
रोचीधि रजस्विपो यस्मिन्स तथोक्तः । अचरः अचल इति विशेष्यनि-
र्देशः । रलयोरभेदात् । रुचिरः सुन्दरः । रुचिराचरः रुचि कान्तिं रान्ति
वदतीति रुचिराः आश्रयस्य शोभाकराः अचराः स्थावराः वृक्षादयो
यस्मिन् । 'रा दाने' इति धातोः कः । एवंभूतोऽयमचल इत्यर्थः ।
द्वयत्तरोऽयं वर्णचित्रभेदः । अवन्त्यस्थानचित्रभेदश्च ॥ ७८ ॥

नीतिनेत्र नत्तानन्त नितान्तोन्नततानतः ।

वातेतोऽतनुतोऽनीतं न नुत्तैनोनुतान्ततः ॥ ७९ ॥

नीतिसिद्धिः । नीतिनेत्र, नत्तानन्त, ताठ, इति संबोधनानि । नीतिः
नीतिस्वातंत्र्यं नेत्रमस्येति, नत्तो नमस्कृतोऽनन्तो विष्णुरनेनेति च तथोक्तः ।

नितान्तोन्नततमः नितान्तमख्यर्थमुन्नतः तानो विस्तरः सानुप्रदेशो यस्य
तस्मात् । अतनुतः महतः । नुतैनोन्नतान्ततः नुतैनोभिः निरस्तपारैः
महद्भिः नुताः स्तुताः महर्षयः तैरान्ततः गतात् प्राप्तादित्यर्थः । 'अम
गस्यादिषु' इति धातोः कर्मणि के 'कृष्यमत्वरसंघुषास्त्रनाम्' इति विकल्पा-
दिङागमाभावे 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः' इति दीर्घे सति 'आन्त' इति
रूपम् । इतः अस्मादन्तत्वात् । अनीतं न अप्राप्तं नास्ति । 'ई अतौ'
इति धातुः । अस्माभिरित एव सर्वमपेक्षितं प्राप्तमित्यर्थः । अनीतमित्यत्र ।
अतीतमिति पाठे अख्यर्थम् ई कान्तिः । 'ई गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसन-
खादनेषु' इति धातुः । संपदादिष्विषप् । तथा इतं प्राप्तं नास्ति । इतोऽ-
धिकं शोभाकुपं वस्तु नास्तीत्यर्थः । सर्वत्र त्र्यक्षरेऽस्मिन् 'नीतिनेत्र' इति
रेफोऽपि दृश्यते । अतः 'नीतिनेतृनत' इति ऋकारयुक्तः पाठो युक्तः ।
तथा नीतिनेतृनतेत्येकं संबोधनम् । नीतेर्नेतारः तत्प्रमेयनिश्चायकाः ।
'ज्ञानमृतिविगणनव्ययेषु नियः' इत्यात्मनेपदविधानाभयतेर्ज्ञानार्थता ।
तैः नत नमस्कृतेत्यर्थः । अनन्तनितान्तोन्नततानतः इत्येकं पदम् । तत्र
आनन्त्यमवसानराहित्यमतिविशालत्वं तानख्य विशेषणम् ॥ ७९ ॥

सराससारसासारैः सूरौससरुसारसैः ।

रससूः सरससंसैः सरःसाररसैरसौ ॥ ८० ॥

सरासोति । अद्यौ गिरिः । सराससारसासारैः सरासः रासेन सन्धेन
सहितः सारसानां पक्षिविशेषाणाम् आसारः प्रसरणं येषां तैः । सूरौसस-
रुसारसैः सूरौसैः सूर्यकिरणैर्हेतुभिः सरुः दर्पो निकासरूपः येषां तथाभू-
तानि सारसानि पद्मानि येषु । 'सरुर्दन्ते हरे दर्पो' इति विश्वः । अथवा
सूरौसैर्हेतुभिः सरुणि स्रग्वाद्यानि विकसनात्समृद्धनादाणि सारसानि
येष्विति व्याख्येयम् । सरससंसैः माधुर्यस्वन्दसहितैः । सरःसासरसैः

सरःश्रेष्ठजलैः । रससूः रागजनकः, जनानां रच्युत्पादक इत्यर्थः ॥ ८० ॥

धीर धीरधुराधारी धाराधरधरोऽधरे ।

रोधोधरारोधरोधिधाराधारो धराधरः ॥ ८१ ॥

धीरेति । हे धीर वितृब्धन । धीरधुराधारी धीराणां कुङ्कुमवृक्षाणां
धुरं धारं धारयतीति तयोक्तः । 'धैर्यवत्स्वरिविद्वत्सु धीरः क्लीबं तु कुङ्कुमे'
इति वृद्धः । धूरशब्दादप्रत्ययः समासान्तः । अधरे अधःप्रदेशे नितम्ब-
भागे । धाराधरधरः मेघानां धारकः तथोक्तः । रोधोधरारोधरोधिधारा-
धारः रोधोधराधाः कूलभूमेः अरोधरोधिनी निर्निमित्तं कूलभूमिसाक्षा-
मन्ती या धारा निर्झरजलसंततिः तस्या आधारः । एवंभूतो धराधरः
पर्वतः ॥ ८१ ॥

भूभृन्निभेभभानेनानेन भूनाभिनेनभ ।

भानुभानुभभाभिधं नुभं नूनं न नो नभः ॥ ८२ ॥

भूभृदिति । हे इनभ सूर्यप्रभासदृशप्रभ । भूभृन्निभेभभानेन भूभृ-
न्निभानां पर्वतसदृशानाम् इभानां गजानां प्रकृतस्थानेन । सातेरधिकर-
णार्थं त्वुद् । भूनाभिना भुवि प्रभानभूतेन । 'नाभिः प्रघने कस्तूरिमदे
न कचिद्विरितः' इति विश्वः । अनेन गिरिणा कर्णः । भानुभानुभभ-
भिधं भानुभानुभिः आदित्यकिरणैः भभाभिः नक्षत्रभाभिधं भिधं संपृक्तम्
'भिधमन्यार्थवचने संपृक्ते दारिते स्फुटे' इति विश्वः । नभः आकाशम् ।
नूनम् असंशयम् । न नो नुभं नुभमेव । अत्रंकोऽयमित्यर्थः । 'तर्कभि-
न्धयेन्नूनम्' इति आहुषः ॥ ८२ ॥

तत्र तत्रातितारेऽत्र तारातीततरुचरे ।

त्रेतातारतीत्रेतातरे तारति त्रे रतिः ॥ ८३ ॥

तत्र तत्रेति । हे तात वन्द्य । तत्र तत्र प्रदेशे । अतितारे अत्यर्थः
तारः सिंहायुधस्वरः शुद्धमौक्तिकं वा यस्मिंस्तस्मिन् । 'तारोऽयुधस्वरे
मुष्णाश्रुद्वौ निर्मलमौक्तिके' इति रत्नमाला । तारातीततरुतरे नक्षत्रा-
तीतास्तद्विश्रेष्ठा यस्मिंस्तस्मिन् । 'उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्' इत्य-
मरः । एतास्तते एतैः सरणार्थितया समगतैः आतते व्यासे । आतरि ।
अत्र गिरौ । ते तव । रतिः इच्छा । अरतीः अस्वरसान् । तरेत् अभि-
भवेत् । 'तु तारेऽभिभवेऽपि स्यात्' इति कविकल्पद्रुमकारः । एवंभू-
तोऽयं पर्वत इति सर्वविधापि तव विधिकित्सा गच्छत्वित्यर्थः ॥ ८३ ॥

विततीतावृतिवृते वीतातीतावृतावृतौ ।

वातावातातिवृत्तेऽति वातोऽतीवाततेऽवति ॥ ८४ ॥

विततीति । हे तात । विततीतावृतिवृते, विततिः पक्षिपङ्क्तिः तथा
इता प्राप्ता आवृतिः परितः स्थिता वृक्षवाटिका तथा वृते परीते । वीता-
तीतौ वीताः संगताः प्राप्ताः आतयः पक्षिविशेषाः यामिस्तः वीतातयः ।
वीधातुरवादिषु गत्यर्थः । 'सरणिरातिराटिष' इत्यमरः । तयभूताः
ईतयः प्रवाहाः अस्मिन्निति तथोक्तः । 'ईतिः प्रवाहे सिंहे च' इति
विश्वः । अवातातिवृत्ते, वातयन्तीति वाता विषयाः । 'वात सुखसेवनवो'
इति धातुः । तानतन्ति सततं गच्छन्तीति वातातिनो विषयपराः । 'अत
सातत्यगमने' इति धातुः । ततोऽन्ये अवातातिनो वीतरागाः तैर्वृत्ते
आवासत्वेन स्वीकृते । 'वृत्त सरणे' इति धातुः । अतीन अत्यर्थम् ।
आतते विस्तृते । एवंभूतेऽस्मिन्पर्वते इति शेषः । अतावृत्तौ सर्वेष्वपि
अतुषु । वातः । अति अत्यर्थम् । अवति रक्षति । सर्वेष्वपि अतुषु
प्राणिनां हित एवात्र वायुः । 'असक्तवायुः कदापि नास्तीत्यर्थः । 'वैजय-
न्तुहु किमुत खस्यतीति न निर्भरे' इत्यमरः ॥ ८४ ॥

नुन्नैनासां निनंसूनां सानूनासनसानुना ।

सानसां नः ससेनानां सानेनासन्नसूः सनिः ॥८५॥

नुन्नैनासामिति । नुन्नैनासां निरस्तपापानाम् । निनंसूनां नन्तुं गिरिं प्रपन्नुमिच्छूनाम् । सानसाम् अनोभिः शकटैः सहितानाम् । ससेनानां सेनासहितानाम् । नः अस्माकम् । सा, सनिः सा प्रार्थना, या इन्द्रं पूजयित्वा तस्मिन्कर्तुं प्रसक्तैति भावः । 'सनिस्त्वध्येषणा यास्वराभिस्तिर्याचनार्चना' इत्यमरः । केनिस्सनिरध्येषणेत्युभयं देवतायुर्बाह्यादाराध्ये सत्कारपूर्वमर्थनेति व्याचक्षते । तथा वा योज्यम् । सानूनासनसानुना अनूनैः समग्रैः असनैः वृक्षविशेषैः सहिताः सानवः प्रस्था यस्य तेन । अनेन गिरिणा हेतुना । आसन्नसूः आसन्नप्रसूः । इन्द्रं संपूज्य तस्मिन्व्यः प्रार्थनां कर्तुमिष्यते सा गिरिं संपूज्य तस्मिन्क्रियते चेत्ततोऽपि स्त्रीत्रं फलतीत्यर्थः । वृक्षक्षरोऽयममूर्धन्यश्च ॥ ८५ ॥

कल्लोलोल्लीलकीलाले केकाकलकलाकुले ।

कालिकाकलिलालोके काले काले किलैककुः ॥८६॥

कल्लोलेति । कल्लोलैः महातरङ्गैः उल्लोलम् उच्चलितं कीलालं जलं यस्मिन् । केकाकलकलैः मयूरध्वनिकोलाहलैः आकुले । कालिका कालमेघः । 'कालिका तु नवाभ्युदः' इति वैजयन्ती । तथा कलिलो गहनो मन्दीभूतः बालोको यस्मिन् तादृशि । काले काले प्रतिवर्षासमयम् । एककुः मुख्यभूमिः किल । वर्षपरित्राणार्थमयमुत्तमाश्रय इत्यर्थः । अयमपि पूर्ववदमूर्धन्यश्च ॥ ८६ ॥

पतता पततोपेतः पतितोत्पत्तिसातपः ।

पाता पीतोपतापोऽपि तपःपूतपते पितः ॥ ८७ ॥

पततेति । पतता इत्यतः तो निष्पतता । पतता पक्षिणा । जातावे-
कवचनम् । 'पतत्यातुकपक्षिणोः' इति विश्वः । उपेतः सहितः, विहर-
त्यक्षिजात इत्यर्थः । पतितोत्पतितस्तपः उपत्यकास्तु पतितः पूर्वमण्ड-
लादप्युभतास्तु अभिष्यकास्तु उत्पतितश्च आतपो यस्मिन् । पर्वत इति
शेषः । पाता फलमूलादिभिरस्माकं रक्षिताः । पीतोपतापोऽपि आनावाहु-
स्यादपद्रुतसंतापश्च । तपःपूतपते तपसा परिपूतेषु श्रेष्ठ । पितः इति
संबोधनम् । अयमप्यमूर्धन्यश्च ॥ ८७ ॥

भूतभूते भूतभृतो भीतताभीतिभूतिभूः ।

भातीतो भूभृतो भाभृद्भाता भाता तु भूतितः ॥ ८८ ॥

भूतभूत इति । हे भूतभूते भूता संपन्ना भूतिः मक्ष्मीप्राप्तिः भस्मेति
तथोक्तः, समृद्धेत्यर्थः । भीतताभीतिभूतिभूः भित्ता ततानाम् अभीतोः
भूतिभूः उत्पत्तिस्थानम्, भीतानामभयदाता अवकाशप्रदानेनेत्यर्थः ।
भातीतः औन्नत्येन नक्षत्राभ्यतीतः । भूतितः ऐश्वर्येण । भूतभृतो भूभृतः
शंकरस्य गिरेः कैलासस्य । भाभृत् शोभां विभ्रत् । अयं पर्वत इति
शेषः । भाता भाता अभीक्ष्णं भाता । भातेस्तृन् । आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः ।
तुभारोऽवधारणे । 'तुः पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे' इति विश्वः ॥

मरुमुर्गुरमर्मारिं मारमारेऽमरामरे ।

रमारामे मुरारौ रुरामेमगुरुमेरुमम् ॥ ८९ ॥

मर्षिति । मारमारे मन्मथमन्मथे मन्मथादपि सुन्दरे । अमरामरे
दैवतानामपि दैवते । रमारामे लक्ष्म्या मनोहरे । 'रामः पञ्चविंशेवे स्या-
ज्जामदग्न्ये हलायुधे । राधये चासिते श्वेते मनोज्ञेऽपि च वाष्पवद्' इति
विश्वः । मुरारौ विष्णौ । रुः शब्दः प्रसिद्धिरूपः । मरुमुर्गुरमर्मारिम् मरुः

निर्बलप्रदेश एव सुर्भुरः दुष्प्राप्तिः तस्मै सर्मांरि प्राणस्थानवेष्टिनं शत्रुम्,
सर्वत्र जलसमुद्धतया मरुसंतापहारिणम् । उरुमेघमम् उरुः महती मेरुमा
मेरुलक्ष्मीः यस्य तम् । इमं गिरिम् । आगम जगाम । 'अगम गत्यादिषु'
इति घातोर्लिङ् । विष्णौ यादवस्य प्रपन्नरक्षामतिलादिप्रसिद्धित्वाद्यप्रसि-
द्धिरिममपि गिरिं प्राप्तवर्तित्यर्थः । अयमदन्त्यश्च ॥ ८९ ॥

रवीरेरावरावारोऽवर वैरिविरावर ।

विवराराविविवरो वीर वरे वरैरुः ॥ ९० ॥

रवीति । द्वितीयपादादावकारप्रक्षेपेण अवरति वैरिविरावरेति वीरेति च
संबोधनानि । अस्य विष्णोः वर भक्त । 'वृह् संभक्तौ' इति धातुः । वैरिणां
विरावर शौकमीत्यादिप्रयुक्ताकन्दप्रद । 'रा दाने' इति धातुः । रवीरेरा-
वरावारः रविं सूर्यम् ईरयन्ति क्षिपन्ति वा इरावराः उत्तमभूमयः तासाम्
अवो शुतिः । 'अव रक्षणगतिकान्ति' इत्यादिधातुः । तमृच्छति प्राप्नोतीति
तबोधः । 'अ गतौ' इति धातोः कर्मण्यण् । रविमण्डलसृग्गूर्ध्वभूमिक
इत्यर्थः । विवराराविविवरः विवरेषु कोटरेषु आराविणः शब्दायमानाः
विवराः पक्षिश्रेष्ठाः बलित्रिति तर्थाक्तः । उरुः महान् अयं पर्वतः । वरैः
कुङ्कुमवृक्षैः नवे वृतः । सर्वत्र कुङ्कुमवृक्षव्याप्त इत्यर्थः । 'श्रेष्ठेऽन्वयत्परि-
वृत्तौ वरः काश्मीरजे वरम्' इति विश्वः ॥ ९० ॥

मानयानन्यनियमो मन्त्रमन्त्रमनामयः ।

यमिनां नाम नम्योऽयममेयो मौनमानिनाम् ॥ ९१ ॥

मानयेति । मानं पूजम् । एवम् । अनन्यनियमः नियमान्तररहितः
सन् । मन्त्रमन्त्रमनामयः मन्त्रमन्त्रमनामयः । अयं विरिः । यमिनां
समस्तनामयः । नम्यो मान । नामेति प्रसिद्धौ । मौने मुनिभावे अग्नि-

नामहंकारवताम् । अमेयः अपरिच्छेद्यः । किंतु महर्षीणांमेव परिच्छेद्य
इत्यर्थः ॥ ९१ ॥

निःसमानेन मानेन सुमनोमानसैः समः ।

सोमसीमासमासमसानुमान्सानुमानसौ ॥ ९२ ॥

निःसमानेनेति । निःसमानेन निरुपमेन सर्वपर्वताधिकेन । मानेन
वैपुल्येन । सुमनोमानसैः विदुषां मनोभिः अतिविशालत्वेन प्रविष्टैः ।
समः । सोमसीमासमासमसानुमान् चन्द्रसीमासंनिकृष्टश्चक्रवान् । असौ ।
सानुमान् पर्वतः । इदं श्लोकद्वयं व्यक्षरममूर्धन्यं च ॥ ९२ ॥

तातेतातीतितातीतः केकाकाकुक्केकिकः ।

पापोपपापपापापो नानानानामनानानीः ॥ ९३ ॥

तातेति । हे तात । इतातीतितातीतः ईतीनाम् अतिदृष्ट्यादीनाम-
ख्यः अतीति । अख्येऽख्ययीभावः । इतं प्राप्तम् अतीति येन तस्य
भावः इतातीतिता, तया अतीतः अत्यर्थं शोभितः । 'ई यतिप्रजनका-
न्धसनखादनेषु' इति धातुः । केकाकाकुक्केकिकः केकाका केकाशब्दः ।
'कै गै शब्दे' संपदादिक्लिप् । तस्याः कुकाः आदातारः । 'कुक्कुक् आदाने'
इत्युपचलक्षणः कः । तथाभूताः केकिनो मयूराः अस्मिन्निति तथोक्तः ।
कैकिकः कप् । पापोपपापपापापः पापानि महापातकानि ब्रह्महत्यादीनि, उप-
पापानि गोहत्यादीनि तेभ्यः पापति अतिव्रजेन पान्तीति पापोपपापपापाः ।
पातेर्यकुष्ठगन्तात् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । तथाभूतः आपोऽस्मिन्निति
तथोक्तः । 'कृत्स्नपूर्वः—' इति समासान्तः । सर्वत्र पुण्यबलव्याप्त
इत्यर्थः । नानानानामनानीः । अनस्यद्यो नामा अनाना इत्युक्त्येन असो-
कस्यसिंसंस्पृते । तथा च नामाभाः सर्वाहारभोगिनः अनानमसः । अन्वि-

ताद्वारास्तपस्विनः नाश्र्वा अन्नरहिताः उग्रे तपसि स्थिताः । मसमासत्वा-
मकारलोपमावः । तान्सर्वानपि तप्तदमिमतामप्रदानेन तपःसिद्धिप्रदा-
नेन च नयति रक्षतीति तथोक्तः । एवंभूतोऽयं गिरिः ॥ ९३ ॥

यये या याय यो योऽयः

स सोऽसौ सास सासुसूः ।

मम मामोऽममामाम

गोगागोगागगोगशुः ॥ ९४ ॥

यये इति । ई अये या ना जय यो यः अयः स सः असौ सास
सासुसूः मम मामः अममामाम गोगागोगागगोगशुः इति पदविभागः ।
अये इत्यत्र 'इको यणचि' इति ईकारस्य यकारः । अये इत्यामन्त्रणम् ।
अं विष्णुं प्रपन्नतया यातीति विभक्ते 'आतोऽनुपसर्गे कः ।' सास स्यन्ति
हिंसन्तीति साः रिपवः । 'यो अन्तर्कर्मणि' इति घातोः क्तिप् । तान-
यति क्षिपतीति तथोक्तः । अममामाम अयेषु लक्ष्मीरहितेषु मां लक्ष्मीं
मामोति आतिक्षयेन वृज्जातीति तथोक्तः । 'मव वम्बने' इति घातो-
र्थेऽङ्गुकि 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति खः । टिलोपः । हरिद्रपोषणरतेति
यावत् । इमानि स्त्रीणि संबोधनानि । गोगागोगागगोगशुः यावः क्षिरपाः
तासां गाः संचाराः । 'गाङ् गतौ' इति घातोर्भावे क्तिप् । तास्याभ्यो
निरोधलक्षणमपराधं गच्छन्ति ये अमाः वृक्षाः तेषां गाः अधोभूभागान्
गताः प्राप्ता गावः सुरभवोऽत्येति तथोक्तः । सूर्यकिरणप्रभेक्षनिरोधित-
रूपव्यविभ्रान्तासङ्गोक्तल इत्यर्थः । 'गोक्षिर्योरुपसर्जवस्य' इति ह्रस्व
उच्चारः । समासान्तविधेरन्वित्वान्मध्यमगोक्षब्दात्समासान्ताभावः ।
सासुसूः असून् प्राणान् सूत इत्यसूसूः तथा सहितः शोणादिरिव संजी-
वनीयधिमन् । असौ गिरिः । या या ई लक्ष्मीः । अकारवाच्यस्य विष्णोः

कीति विग्रहे 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीप् 'वस्येति च' इत्यकार-
लोपे च सति ईकारो लक्ष्मीवाचकः । यो यः अथः शुभावहो विधिः । स
सः प्रत्येकं वीक्षितवत्पदद्वयपरामृष्टयोः लक्ष्मीशुभावहविध्योरेकेन वीक्षि-
ततत्पदेन स्वावधिपर्वतलिङ्गसंख्याग्राहिणा परामर्शः । या यावत्प्रसाकं
संप्रत्ययावत् तन्मूलभूतमस्माकं भाग्यं तत्सर्वमप्ययं गिरिरेवेत्यर्थः । मम
मामः अयं गिरिः इत्थंभूतो मम बुद्धिविषयः । 'माद् माने' इति घातोर्भावे
विषयि । मानशब्दो बुद्धिवाची । ताममति गच्छतीति विग्रहे कर्मण्यञ् ॥

रुरुरुरिरारोऽरं दूदादीं दददादिदः ।

लालिलोलालिलीलालो हाहाहूहूहूहूह हि ॥ ९५ ॥

रुरुरुररिति । रुरुणां सृगविशेषाणां रुभिः शब्दैः उरुः गुरुः प्रह-
रुरुशब्दः । इरां जलम् ऋच्छतीति इराः जलसमृद्धः । 'इरा वारिसुरा-
भूमिभारतीषु प्रयुज्यते' इति विश्वः । अरं शीघ्रम् । दूदादीं दूः परितापः ।
'दूद् परितापे' । तां ये ददति तेषाम् आ क्षमन्तात् दीः क्षयः ।
'दीद् क्षये' । तां दददिति नन्दसंभोधनम् । । अदन्तीत्यादिनो भोगिनः
अत्तेरावश्यकार्ये णिनिः । तान् दयते रक्षतीत्यादियः । 'देद् रक्षणे'
भोग्यवस्तुसमृद्धतया भोगिनां भोगसंपादक इत्यर्थः । कालयन्ते ईप्स्यन्ति
पुष्पादिफलमिति लालिनः । 'लल ईप्स्यायाम्' णिनिः । अत एव लोलाब्ज-
माला ये अलयस्तेषां लीलां लाति ददातीति तथोक्तः । 'ला दाने' ।
'ल दाने' इति पाठे रत्नयोरेव्यात् 'रा दाने' इति चातुर्दहव्यः ।
हाहा हूहू देवभावनौ । तयोः ऊहं इन्तीति हाहाहूहूहूहू, तथाभूता
ईहा चरित्रमस्येति एतदपि संभोधनम् । गुणवतां गुणान् प्रतिभोन्मेषेण
स्त्रोतुं शक्ततया प्रसिद्धौ देवभावनौ । तयोरपि प्रतिभा त्वचरितस्तुतौ
कुक्षीमवतीति तथा लोकोत्तरचरितेत्यर्थः । हिः प्रसिद्धौ । एवं भूतोऽयं वि-

रिरिति शेषः । एतेषु त्रिषु श्लोकेषु पादैकाक्षररूपधत्तुरक्षरो वर्णत्रिप्र-
मेदः । इत्यादी दयदित्यत्र 'मोऽनुस्वारः' इत्यनुस्वारे कृते 'वा पदान्तस्य' इति
परसमर्थादेशविकल्पनादनुस्वारयुक्त एव पाठः । अतो नैकाक्षरत्वभङ्गः ॥

नानानानानानानानाना नाना नाना ना नाना ।

ना नानानाना ना नानानानाना ना नानानाना ॥

मानेति । नाना अनेकम् अर्च्याद्भिन्नं यत् तत् नाना भिन्नमेव । अन-
र्च्याख्येन यत्पदस्थितं तत्कदाप्यर्च्यं न भवतीत्यर्थः । यत् अनाना नार्च्याभिन्नं
नियमेनार्च्यं तत् अनाना अनर्च्यं कदापि न भवति । यच्च नानानाना कै-
श्चिदर्थैः कैश्चिदनर्च्यैः च तदपि नानानाना तथैव व्यवस्थितमित्यर्थः । एषा
वस्तुस्थितिः पूर्वार्धेन प्रदर्शिता, अभ्रान्तान्प्रतीति शेषः । यत् नाना अनेक-
मर्च्याद्भिन्नं तत् अनाना अनर्च्यभिन्नं अनर्च्यमपि भ्रान्त्या अर्च्याख्येने गृह्य-
न्ति । एवं यत् अनाना अर्च्याभिन्नं तत् नाना ततो भिन्नम् । यत् नाना-
नाना पुरुषभेदेनार्च्यानर्च्यम् तत् अनानानाना तद्विपरीतम् । इत्थं तत्त्वात-
त्वरूपलोकस्थितिप्रदर्शनस्य उत्तरश्लोके उपयोगः । इत्थं क्वचिन्मूलश्लोक
एवास्य श्लोकस्य व्याख्यानं दृष्टम् । विधान्तरेणापि वचं व्याचक्ष्महे । हे
नानानानानानानानाना अनैकविधाः अनाः बलवन्तः पक्षाः । 'अन प्राणने'
इति धातोः पचाद्यच् । अनानाः ततोऽन्ये दुर्बलत्रः पक्षाः । अनशब्देन वक्त-
व्यवृत्तिना नवर्षस्य अनशब्दस्य समासः । अनशब्दोऽपि नमर्थोऽस्तीत्युक्तं
शब्दप्रकाशिकत्वां भोजराजेन । उदाहृतं च तस्यैव 'अनोपमा ते बुद्धिः'
इति । तालुमयान् आ समन्तात् नानयति भृशं गच्छति सम्बन्धान्तातीति
तत्त्वोक्तः । 'नय गतौ' इति धातोर्हीनवृत्तेर्यद्गुणान्तात् विचि 'लोपो व्यो-
र्धकि' इति श्रवणं वेरपृच्छस्य औपाद्वलीयसि वसि वलोपे ततो वेरपृच्छस्य
लोपे च सति वजनशब्दो ज्ञातुर्वाची । नानाभिन्नप्रबलदुर्बलपक्षविशेषनकुश-

लेत्यर्थः । यद्वा भानाविधप्रबलदुर्वलप्रागिसंरक्षकैत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे 'न च गतौ' इति स्थाने 'न च रक्षणे' इति धातुः । सर्वमन्यत्पूर्ववत् । अत्र विष्णु-
भक्त । इदमपि संबोधनम् । अं नमतीति विग्रहे अभ्येष्टपि—' इति उग्रत्यये
टिलोपः । अना असर्लो देवः । भाना देवन्वतिरिक्तः । अमृषाद्धेन नमसासः ।
नाना उभयम् । 'नाना विनार्थेऽपि भवेन्नानानेकोभयार्थयोः' इति विश्वः ।
न जगन्नेता नारायणः 'नयतेर्धिञ्च' इति ऋत्प्रत्ययः क्तिन्विधानाटिलो-
पश्च । ना पुरुष इति वा । नृशब्दस्य नारायणपरत्वं तस्यैव स्वातन्त्र्यादि-
पुरुषगुणपौष्कल्येन मुख्यपुरुषत्वात् । यथोक्तं नारसिंहपुराणे—'स एव
बासुदेवोऽयं साक्षात्पुरुष उच्यते । प्रकृतिस्पर्शरहितत्वात्स्वातन्त्र्याद्वैभवादिभिः'
इति । न निषेधे अना अनारायणः । देवः अदेवो वा सर्वोऽपि सर्वान्तर्या-
मिविष्ण्वात्मक एवेत्यर्थः । अत एव सर्वत्र देवे अदेवे च पूजनीयत्वादिन्द्रो
देव इति तत्र विशेषपक्षपातो न कार्य इति भावः । अनेन पूर्वार्थे व्याख्या-
तम् । तर्हि सर्वत्रापि पूजा विष्णुपूजेत्यविशेषे तत्र वा गिरौ कः पक्षपात
इत्याद्यह्वायमुत्तरार्थम् । न निषेधे । अः रक्षकः । 'अच रक्षणे' इति
धातोः विधि वक्ति क्लोपः । नानानान् नाना विनाभूता आनान्
आनतिः पूजा यस्य तथोक्तः । रक्षकः कदापि पूजाराहितो न भवति,
नियमेन पूज्यत इत्यर्थः । तथा च गिरिरसाकं रक्षक इति पूजनीय इति
भावः । नानिति नमतेर्भावे क्तिप् । 'अनुनासिकस्य क्तिञ्चलोः क्तिञ्चति'
इति दीर्घः । 'योनो धातोः' इति नत्वम् । आः इति कोपे । नाः अरक्षकः ।
अकारेण रक्षकवन्निवा नमसासः । नानान् आनतिरहितः । अरक्षको
न पूजनीय इत्यर्थः । तथा चास्माकमिन्द्रो न रक्षक इति न स पूजनीय इति
भावः । अनेन तृतीयादस्यतुर्थे नकारमात्रं च यतम् । आवासा यस्य
विष्णोः अनाः आनाः अना अकौटिल्यकारिणी । 'जस कौटिल्ये'
इति धातोर्भावे क्तिप् । नमसासे च अवसम् अकौटिल्यं करोतीति

तत्करोतिष्यभ्ताद्विधेये फन्वाचनि 'भेरनिटि' इति णिलोपे च सति अने-
त्युक्तार्थे रूपम् । अनाभ्यासौ अना चेति विशेषणद्वयसमासः । भगवन्निष्ठाः-
सरूपतया अपौरुषेयत्वादिप्रलम्भादिकौटिल्यराहितेत्यर्थः । नाः शब्दः, विवे-
कबलात् श्रुतिरिति लभ्यते । 'णासु शब्दे' इति घातोर्भावे क्त्विप् । नाना-
न अनेकरूपा न भवति । अना शूद्रविरोधिनी । 'अथ हास्य वेदमुपशृण्वतः'
इत्यादिस्मरणात् शूद्रैरनघ्येतव्येत्येतदपि श्रुतिविशेषणम् । 'अः शूद्रे बद्ध-
विष्णुर्वाशकमठेष्वङ्गणे रणे' इति नानार्थरत्नमालायां दर्शनात् । अकारेण
शूद्रवाचिना अघर्मवद्विरोधार्यनञ्समासे जुटि च सति अनेत्युक्तार्थे रूपम् ।
उपजीव्यः पूजनीयः अनुपजीव्यो वेति विषये वीक्षणीया श्रुतिरनेकरूपा
न भवति । किंतु 'यो वै स्वां देवतामतिचजते' इत्यादिकमेव स्वदेवताति-
क्रमनियममेव बोधयतीत्यर्थः । तथा च विकल्पशङ्काया अपि नावकाश इति
भावः । अयमेकाज्जलम् । अचामाकाराणां हलां नकाराणां चैकत्वात् ।
अत एव बहुचित्रसमुच्चयः । एकस्वरं स्वरचिह्नम् एकाक्षरं वर्णचिह्नम्
द्विस्थानं स्थानचित्रं गोमूत्रिकासर्वतोभद्रकङ्कणबन्धपद्मबन्धादिनिबन्धवि-
श्राणि दलोकानुलोमप्रतिलोमरूपं गतिचित्रम् अभ्यस्तमहायमकं चेति बहु-
शब्दालङ्कारसमुच्चयः । विद्युन्मालावृत्तम् ॥ ९६ ॥

इति तत्त्वमतत्त्वं च यथावदवगाढया ।

अर्च्यानर्च्यौ धिया भिन्दनोधनान्यव गाढया ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण । तत्त्वं पूर्वश्लोके पूर्वाधोक्तमवधारितमर्थम् ।
अतस्त्वम् उत्तरार्धोक्तं असकल्पितमर्थं च । यथावत् सम्यक् । अवगाढया ।
गाढका दृढता । धिया । अर्च्यानर्च्यौ । भिन्दन् विविशन् स्रष्टु । गो-
पनानि । अव रक्ष । पूर्वश्लोकस्य द्वितीयव्याख्याने तु अर्च्यानर्च्यभिवेचन
स्थेन तत्प्रातस्त्वमिहानेन इत्यर्च्यानर्च्यौ विविशभिति योजना ॥ ९७ ॥

अयानयौ प्रविष्टेवेत्यर्थः । अतुर्थपादेऽपि नेति पुनर्मुद्रेः परामर्शः । नेति निषेधे । यानयानया । इः कामः तस्य आनयानामनयेहेतुनाम् अनया अपन्नी । पुनश्च नेति निषेधे । तथा च नञ्द्वयेन रागादिदोष-हेतुनप्राप्तयेति उक्तार्थः स्थिरीक्रियते । तथा बुद्ध्या भिन्दमिति पूर्वको-केनान्वयः । एवं क्वचिन्मूलकोशकारभ्याख्यानं दृष्टम् । विधान्तरेणापि योजयामः । नयान् नीतिमार्गान् अयाः अभ्यगच्छः । न निषेधे । यानयान् ई लक्ष्मीः तस्याः आनयान् आनेतुन् संपत्करान् । अयाभयान् अयः शुभावहो विधिः, सः आनयः प्रापको येषां तान् भाग्यलभ्यान् । अय विद्वन् । गत्यर्थत्वाज्ज्ञानार्थता । अनया प्रकृतया धिया । न निषेधे । याभयान् याः यानं नाशः । भावे क्तिप् । तस्य अनयान् अयन्तुन् अवि-नश्वरफलान् । अयानयान् अस्य विष्णोः ईः गतिः । भावे क्तिप् । एः अय-बद्धिषयिणी प्रतिपत्तिः, तस्या आनयान् परितो रक्षकान् । इन्द्रादिदेवता-न्तरव्यावृत्त्या भगवदैकान्त्यप्राणा प्रपत्तिः संरक्षयत इति भावः । गिरिय-जनं तु स्वदेवतायजनचोदनायत्तमिति तात्पर्यम् । अयानयान् इः कामः तेन आनयः सप्तन्ताक्रमणम् । 'नय गतौ' इति धातुः । तद्विरुद्धान् । अयमेवद्विरोधार्यकनञ्समासः । अयानया विष्णुछरणया । इत्थं पदयो-जना । हे अय अयानया अनया अनया यानयान् अयानयान् यानयान् अयानयान् अयानयान् नयान् न न अयाः अया एव । ततस्त्वानया अर्च्यानर्च्यविषेधनं युक्तमिति भावः । प्रतिक्रामपाठेऽप्येवमेव योजया । एवानि परं स्थानव्यत्यासेन प्राज्ञाणि । तत्रैवं पदविभागः— यानयान् अयानयान् अयाः नयान् अय अनया न यानयान् अयानयान् अयानयान् अयानयान् इति । तत्र तृतीयपादान्ते अक्षरो नञ्पदरूप उत्तरत्र समस्यत इति न पदान्तव्यतिविरोधश्चाह । अयं यज्जलं क्षुनित्रसमुच्चयः । विश-वभुर्लभं यथासंभवं पूर्ववद्रूपम् ॥ १८ ॥

मायाभासा साभायामा या सूताया यातासूया ।

भातायायायायाताभा सा यायागे गेयायासा ॥९९॥

मायेति । मायावद्वभासत इति मायाभासा आम्बर्यरूपा । तत्र हेतुः, सामायासा आभायाः नवनवोन्मेषशाकिन्याः प्रतिभायाः आयागेन वैदुष्येन सहिता । येति पृकृता बुद्धिः परामृश्यते । सूत उत्पादितः आयः घनागमः अनयेति सूताया । यातासूया अपगतासूया । भात उन्मिषितः अयस्य शुभावहविधेः आयायः आगमनमस्या इति भातस्यायाया, स्वप्नेरकेण शुभावहविध्यान्मुख्येन युक्तेत्यर्थः । भाङ्पूर्वायातेभावे षणि 'भातो बुक्चिचकृतोः' इति युगागमे च सति आयाय इति रूपम् । अया-
ताभा अयं देवम् अतति संततं गच्छतीत्ययाता आभा बुद्धिवृत्तिरस्या इति तथोक्ता । सेति यत्पदनिर्दिष्टा बुद्धिः प्रतिनिर्दिश्यते । अयाया अं विष्णुं यान्तीत्ययाः तानयत इति तथोक्ता भागवतप्रवणा । अगे पर्वते विष्टे । गेयायासा यातव्यपरिश्रमा । वा एवंभूता सा तव धीः अगे गेया-
यासेत्यन्वयः । त्वय्युक्तरूपया धिया परामृश्य शङ्कां विहाय पर्वतं पूज-
यितुं प्रवृत्ते त्वद्बुद्धेरुचितार्थालोचनपरिश्रमं लोका गायन्तिवत्यर्थः । सर्वतो-
भद्रं नाम बन्धवित्रमिदम् । अस्मिन्नित्यासक्त्यः । चतुरर्थं लिखित्वा
तदन्तस्तिर्यगूष्णं च सप्त सप्त रेखाः लिखेत् । तत्र अष्टमिरष्टभिः कोष्ठैः
शुक्ला अष्टौ पङ्क्तयो भवन्ति । तत्र प्रथमादिपङ्क्तिचतुष्टये क्रमेण
श्लोकस्य पादान् लिखित्वा पञ्चमादिपङ्क्तिचतुष्टये व्युत्क्रमेण पादान्
लिखेत् । तत्र चतसृष्वपि बाह्यपङ्क्तिषु प्रथमः पादो वाचयितुं शक्नोते ।
तथा त्रितीयास्तु द्वितीयस्तृतीयास्तु तृतीयचतुर्थास्तु चतुर्थः ॥ ९९ ॥

सेवा माननमावासे वासिताहिहितास्त्रिवा ।

माता पिता तापितामा नहिताततता द्वि न ॥१००॥

सेवेति । हे वासिताहिहित वासिताहिः क्षिप्रवृत्रादुर इन्द्रः । 'वस-
च्छेदने' इति चौरादिको धातुः । तस्य हित इन्द्रपक्षपातिव्रिति सोल्लुण्ठनं
संशोधनम् । यद्वा वासिताहिः निवासीकृतभुजङ्गः शेषशायी तस्य हित
विष्णुभक्त्यर्थः । आवासे निवासत्वेन सोपजीव्ये विषये । सेवा । माननं
माया लक्ष्म्या आननं मुक्तम् अननं प्राणनमिति वा, उभयथापि
संपदभिवर्धनीत्यर्थः । आश्रित्वा अवश्यमसन्ति दीप्यन्ते इत्यासिनो
भूषणः । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' आश्रयकार्थे णिनिः । तान्वाति
गच्छतीति तद्योक्ता, भाग्यबलम्येत्यर्थः । 'वा गतिगन्धनयोः' । माता
मत्तृवत्पोषयित्री । पिता पितृबद्धितप्रवर्तिनी । तापितामा संतापितरोगा,
समस्तदुरितनाशिनीत्यर्थः । सेवा क्षिप्रमात्रेण तापितामा मन्तीति
कारणकार्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययनिबन्धनः अतिशयोक्त्यलङ्कारः ।
नहितातत्ता नहितं हितविरुद्धम् अतन्ति गच्छन्तीति नहिताताः
तैस्तता व्याप्ता न हि भवति दुष्कृतिभिर्न लभ्यत इत्यर्थः । इदमपि
सर्वतोभद्रम् ॥ १०० ॥

गेहा देववदेहागे हासताननतासहा ।

देवानयावानतादेऽव नयात तयानव ॥ १०१ ॥

नेहेति । हे देववद देवभक्त भगवन्नामसंकीर्तनपर । आनतावे आन-
तानां प्रवणानाम् आदे मुख्य । नयात नीतिगामिन् । 'अत सातत्व-
गमने' इति भातोः कर्मण्यण् । आनव बलशालिन् । 'वा गतिगन्धनयोः'
इति भातोः कर्मत्वञ्च । इमानि चत्वारि संशोधनानि । अगे अस्मिन्
पक्षे विषये । गेहा अ गावम् । 'यै शब्दे' भावे क्प् । तस्माम् ईहा
इच्छा स्तोतुमिच्छति भावश्च । हासताननतासहा हाः हसिः मञ्जनम् ।
'गीहाह गती' णिनि । तस्मात् भातो दीप्तिविसादुत्पत्तिः, तं लभ्यन्तीति

श्रावतामाः विरसेव्याः । कर्मण्यण् । तेषां नतं नमस्कारः । तस्य असहा
न सहत इत्यसहा । अहिमन्यवर्ते स्तोतुमिच्छैवाभिलषितं प्रयच्छन्ती
विरसेव्यानामिन्द्रादिदेवानां सेवासु प्रवृत्तिं प्रतिगृह्णातीत्यर्थः । किंच देता-
नवाया दाः लघनम् । 'दाप् लघने' इति क्तिष् । ताम् इताः प्राप्ताः ।
अन्यानाम् अनीतीनाम् आयाः आगमनानि यया वा तयोक्ता, सर्वाभि-
ष्टानिवारिणीति यावत् । एवंभूतया तथा एतत्पर्वतस्त्वनेच्छया अथ रक्ष-
गोकुलमिति शेषः । चतुर्थपादादाकारप्रक्षेपेण अवेति क्रियाच्छाभः ।
इदमपि सर्वतोभद्रम् ॥ १०१ ॥

नदीसारसमेतात्र दीप्ता भासा नरावृता ।

साभानासौ माभिरामे रसा सौम्या सुमानस ॥

नदीति । हे सुमानस शोभनचित्त । साभान आभानसहित तेज-
स्विन् । मया लक्ष्म्या अभिरामे । अत्र पर्वते । नदीसारसमेता सरित्प्रवर-
युक्ता । भासा सणिगणार्षिषा । दीप्ता । नरैरावृता । अर्धौ रसा भूमिः ।
सौम्या मनोहा । अर्धभ्रमकभिद्रम् । तस्य विन्यासक्रमः सर्वतोभद्रवत् ।
पादार्थान्तमेव भ्रमणम्, न तु पादानामिति विशेषः ॥ १०२ ॥

वसुदा त्रसदानन्द धीसुदान्त मुदा नता ।

तानदा मुक्तिदा रम्या सनदात्र सदा रसा ॥१०३॥

वसुवेति । हे त्रसदानन्द भीतानामभवप्रदानेनामन्दकारिन् । त्रस्तः
आकन्दयतीति कर्मण्यण् । धीसुदान्त धिया सुष्टु निपृहीतेन्द्रिय । अत्र
पर्वते । वसुदा धनरक्षिणी । 'देक् रक्षणे' इति धातुः । मुदा अत्रा मुक्त
संतोषभारेणैव नता वास्तव्यजनहर्षनिर्मरेति सम्भव । तानदा तानवन्धि
श्रद्धवत इति तावाः क्षेत्रविभासमुक्ताः । 'तद् बहुपञ्चम्योः' इति

कान्तुः । सख दधते रक्षतीति तानदा । मुक्तिदा अपवर्णप्रदा । सखदा
नरक्षहिता । रक्षा भूमिः । सख रम्या । मुरजबन्धोऽयम् । अस्थोद्धारस्तु ।
'तिर्यग्रेणा किञ्चेत्यत्र यवोर्जास्तत्र पङ्क्तयः । अष्ट कोष्ठावतसः
स्वस्यासु श्लोकं किञ्चेत्कमात् । आद्याङ्घ्री आद्ययोः पङ्क्तयोर्वाच्यो
गोमूत्रिकाकमात् । किं त्वेकं द्वितयं श्लोकं द्वयमेकमिति कमात् । यद्वा
द्वितयमेकं च द्वयमेकं द्वयं पुनः । स्वपङ्क्तिप्रक्रमदेवं विन्यासद्वितयं
भवेत् । एतं तृतीयद्वयोर्ङ्घ्री स्वपङ्क्तयोस्तदुपकमात् । अधान्नोऽयं वच-
नप्रकारः । तत्राद्यद्वित्रिद्वयोस्तु त्वर्थात्रिस्तदुपङ्क्तिषु । आदिद्वित्रिचतुः-
पञ्चवत्सप्तष्टकोष्ठगः । दृश्यते प्रथमः पादश्चतुर्थध्वैवमेष हि । चतुर्थ-
पङ्क्तिप्राथम्यात्प्रथमावधिर्वक्षणात् । द्वितीयाद्याद्यद्वित्र्योर्द्वितीयं त्रितु-
रीयके । तुर्यत्रिद्वयोस्तृतीयाद्ये दृष्टव्योऽङ्घ्रिर्द्वितीयकः । तृतीयाङ्घ्रि-
र्द्वितीयाश्चे आद्यसप्तमपञ्चमयोः । द्वित्रिपञ्चमयोस्तुर्ध्वपञ्चमयोः कमात् ।
तृतीयान्त्ये च लभ्योऽयं वन्वे मुरजसंज्ञके ॥ १०३ ॥

सदैवेऽङ्कुरयातवैभवलताशोभ्युच्चनानागमे

भक्ष्यं कर्म सदैवितोद्भव नदीयादःसनायीकृते ।

चित्रादव्यनुवाहिवातवलनश्रेयःप्रचेयोत्सवे

वेदोक्त्या समये भजेः भुवि गिरौ मेरुजतेऽस्मिन्ध्रुवे ॥

सदैव इति । हे अर्चितोद्भव अर्चितः उद्भवः वस्येति तथोक्तः
ज्यत्पूज्यात्पितृसुप्तमेत्यर्थः । सदैवे सतां भागधेये । श्रेयस्करत्वात्तयारोपः ।
अङ्कुरयातवैभवलताशोभ्युच्चनानागमे अङ्कुरैः पुष्पफलादिकन्दलैः वातवैभ-
वभिः प्राप्तेष्वर्थादिभिः लताभिः क्षोभिन्वः क्षोभमाना उच्चा उन्नताः नाना-
विधाः अगम्याः वृक्षा वसिन् तसिन् । नदीनां यादोभिः जलजन्तुभिः
सनायीकृते अङ्घ्रितीकृते । पूर्वं तैरसहितो वर्षासमयेन तत्सहितोऽस्मिन् इति

व्यिग्रहयः । चित्राखटवीषु भुजगादिनाम् आमुलोन्मेन बह्वर्णीकानां
 वातावा बलनं चलनमेव श्रेयः शुभनिमित्तत्वात् तेन प्रचेयः संवर्धनीयाः
 उत्तमा यस्मिन् तस्मिन् । इदानीमनुकूलासुखलादिहासाकमुत्सवप्रभव
 उभीकत इति भावः । वेदबहुमते । ध्रुवे शाश्वते । अस्मिन् विरी । वेदो-
 त्त्वा 'धो वै स्वाम्' इत्यादिभुतिवचनेन । भव्यम् योग्यम् । शुचि शुद्धं
 सत् कर्म बल्युपहाररूपम् । समये अस्मिन्प्राप्तकाले । भवेः प्राप्नुवाः ।
 चक्रवर्धोऽयम् । अस्पोद्धारस्तु, वशमन्डलरेखात्मके नवमन्डलान्तराकवर्ति-
 नाभिस्थानेन सहैकोनविंशतिकोष्ठं वीथित्रयं विलिख्य तत्तैकस्यां वीथ्यामाश-
 पादं लिखित्वा प्रादक्षिण्येन द्वितीयवीथ्यां द्वितीयं तृतीयवीथ्यां तृतीयं च
 लिखित्वा नेमिस्थाने वीथीनामाद्यन्तकोष्ठैः कोष्ठयष्टकवति कोष्ठद्वयमध्येषु
 प्रत्येकं कोष्ठयुगललेखनेनाष्टादशकोष्ठानि संपाद्य तृतीयपादान्तवर्णकोष्ठ-
 मारभ्य प्रादक्षिण्येन नेमिकोष्ठेषु चतुर्थपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् ।
 तत्र नाभिस्थाने आशपादत्रयस्य दक्षमाक्षरं संस्मृतं भवति । पादत्रय-
 स्याप्याश्वर्णैः सह नेमिकोष्ठेषु चतुर्थपादोद्धारः । तृतीयपादान्तवर्णेन सह
 चतुर्थपादाद्यन्तवर्णौ स्मिष्टौ भवतः । तृतीयषष्ठवलम्बोः वेङ्कटनाथीवो
 वादवाभ्युदय इति कविकाव्यनामोद्धारः ॥ १०४ ॥

वासे नास्मिन्पूजादेवा वादे जातातोद्यारावा ।

वाराद्याविर्भूताजीवा वाजीतात्रादीना सेवा ॥१०५॥

वास इति । हे वादे वदस्व वस्तुरपत्वं विद्वत्पुत । 'अत इव'
 इत्यपह्णार्थे इवप्रत्ययः । वासे निवासभूते । अस्मिन् पर्वते । जातातोद्या-
 रावा संजाततूर्यधोवाः । पूजा । अदेवा देवरहिता । न भवति । अवशेष
 पर्वतः पूजायाः प्रतिग्रहीता अनुग्रहसक्य देव इति केवलस्मिन्नाकूटपूजेन
 निष्कृष्टा अभिष्वतीति न शङ्कनीयमिति भावः । तस्मात् अत पर्वते

वाञ्छिता वाञ्छवद्विरिक्तं घृतप्रचुरैरुपहारैः प्राप्ता । 'वाञ्छो घृते च
महाज्ञे' इति विश्वः । अदीना उदारा । सेवा इयं पूजा । वाराद्याविर्भू-
ताग्नीषा वाः जलम् अग्निशब्देन तृणादिः समुचीयते । वाराद्य आवि-
र्भूताः आजीवा जीविका यया तथाभूता भविष्यतीति शेषः । इन्द्रपूजया
प्राश्न्यमानां तृणजलादिसृष्टिं गिरिपूजैव शीघ्रं दास्यतीत्यर्थः । अष्टदल-
पद्मबन्धः । कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च । प्रवेशनिर्गमौ
दिक्षु पद्मबन्धो सवेदसम् ॥ १-५ ॥

सानुमानयमतीततारकः सानुमानयमतीततारकः ।

सानुमानयमतीततारकः सानुमानयमतीततारकः ॥

सानुमानिति । अयं सानुमान् शिखरी । अतीततारकः अतिक्रान्त-
स्तनक्षत्रपथः । सानुमानयमतीततारकः सानूनां शैलमार्गेषां मायाः
शीमायाः आनयाः आनेतारः मत्स्या इच्छया इताः प्राप्ताः तत्तत्पुरुषा-
भीष्टाकराः ताराः ग्राह्यमौक्तिकानि यस्मिन् स तथोक्तः । शैधिकः कप्र-
त्ययः । 'सानुः गृह्णे शैलमार्गे' इति विश्वः । सानुमानयमतीततारकः
अनुमानं प्राप्ताप्रितानां संरक्षणदत्तानुप्याभ्ययणेन रक्षिष्यतीति कैत्रिको
निश्चयः । तत् अतीति अनुमानया मतिः बुद्धिः । 'मतिः काङ्क्षा शेमुषी
च' इति यादवः । तत्रा सहिताः सानुमानयमतयः । तयाम्भूताः सन्तो
ये इताः प्रपन्नाः तेषां तारकः विपश्चिदारकः । सानुमानयम् सा भक्तिः
'यय यय संभञ्जौ' भावे क्तिप् । 'अनुनासिकस्य क्लिक्कलोः क्लिक्कति' इति
दीर्घः । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः । तत्रा अनुमा आनु-
पूर्व्येण शास्त्रीयक्रमेण पूजा । 'मान पूजायाम्' कौ प्रिलोपः । केचं
पूर्ववत् । तस्याः जयं नीतिं मर्यादाम् अति अतिक्रम्य ईततारकः ईतजः
विद्या न्याप्ताः भारकाः प्रोक्तारः यथा तथोक्तः । 'य गती' मृत्ति

वृद्धिः । यस्याः पूजायाः शान्तफलमुक्तिं दद्यात् पूजया शान्तदक्षिणैः फलं
पूजकेभ्यः प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ १०६ ॥

विराजमानादसमान भूमाविराजमानादसमानभूमा ।

विराजमानादसमानभूमा विराजमानादस मानभूमा ॥

विराजमानादिति । विराजमानात् आजमानात् । भूमाविराजमा-
नात् भूष मा च ताभ्यां विराजत इति भूमाविराजः श्रीभूमिसहिता हरिः,
तस्य मानात् क्षान्ताद्देतोः । असमानेति नन्दसंबोधनम् । दीप्यमानेत्यर्थः ।
ब्रह्मविद इव ते सुखं भातीति ब्रह्मविदः शोभाविशेषश्रवणात् । ननु
असमः अनः जीवनमस्येति व्युत्पत्त्या निरुपमजीवनेत्यर्थः । असमानभूमा
निःसममहिमवान् । यद्वा अनस्य बलस्य भूमा प्रचयः । सः असमः यस्ये-
त्यर्थः । असमानभूमा अधिकलजीवनबाहुल्ययानित्यर्थो वा । 'यम वैक-
ल्ये' इति धातुः । विराजमानात् विना गल्लेन राजमानो यः हरिः तम्
अस्ति अनुभवतीति तथोक्तः, भगवद्ध्यानपर इत्यर्थः । असमासभूमा
मानः आग्रहः । 'मानश्चित्तोभ्रतौ ग्रहे' इति विश्वः । तस्य भूः उत्पत्तिः
तवा सहिता न भवतीति असमानम् मान् बुद्धिः यस्य स तथोक्तः ।
'मन अवबोधने' इति धातोः भावे क्लिबन्तो मान् शब्दो नकारान्तः ।
एवं भूतस्त्वमिति शेषः । विराजमानात् विः पक्षी तत्र राः सन्दः । 'रै
सन्दे' क्तिप् । तस्यां जातो मानः बहुमानः । तमवलम्ब्येति ल्यब्लोपे पञ्च-
मी । मम वचने असारेऽपि शुक्रभाषित इव बहुमानमवलम्ब्येत्यर्थः । 'श्रुत
मे सङ्कुनेति' भाषितम्' इत्यादावुपक्रान्तमन्तेऽपि स्वर्यते । मां सस्मी-
माञ्जति उज्जीवयतीति मानः संबुद्धिमेवको भूमा महिमा यस्य तस्याभूतः
सन् । अम दीप्यस्व । 'अस दीप्तौ' । श्लोकद्वयेऽपि पादचतुराश्रितिकञ्
महायककम् ॥ १०७ ॥

अक्लिष्टचित्रमिदमत्र मनागिवोक्तं

चित्रायुतानि सुवचनानि पुनस्तथापि ।

कृत्यं विभोर्निगमनीयमनन्यभक्तै-

राराध्यतां हरिरसौ पृथिवीधरात्मा ॥ १०८ ॥

अक्लिष्टेति । अत्र अस्मिन्निरौ । मनाक् अल्पम् । इवेति वाक्या-
लक्षणे । इदम् अक्लिष्टचित्रम् अनुन्दितपरमाश्चर्यम् । उत्कम् । चित्राणाम्
एवंविधानाम् अयुतानि । सुवचानि । तथापि । विभोः भगवतः । कृत्यं पूजा-
लक्षणम् । निगमनीयं संपादनीयम् । अत्रकूटायानयनमेव पूजोपक्रमं कृत्वा
निगमनीयमित्युक्तम् । अतो गिरिवर्णनेनैव काल्यापनं न कर्तव्यमिति भावः ।
अतः पृथिवीधरात्मा पर्वतरूपः । असौ अयम् । हरिराराध्यताम् । अनेन
कवेः शब्दचित्रनिगमनमपि शम्यते, अत्र काव्ये मनागिव दुर्बोद्धत्वादि-
क्लेशरहितं शब्दचित्रमुक्तम् । एवंविधान्यन्यानि खड्गचन्धनागवन्धादीनि
चित्राणि सुवचानि । तथापि विभोः कृष्णस्य कृत्यं चरितं काव्यप्रतिपाद्यं
निगमनीयं समापनीयमिति तत्समाप्तिसौकर्याय चित्रप्रथनमुपसंक्षिप्यते ।
ललितश्लोकैरिव चित्रश्लोकैः श्रोतॄणां सुखबोधासंभवादिति ॥ १०८ ॥

इति कथयति कृष्णे गोपवृद्धा निदध्युः

अरण्यमक्षरणानां शाद्वलश्यामलाङ्गम् ।

पुलकितवनमालं पुष्पकिञ्जल्कजालैः

पुरुषमचलशृङ्गे पुण्डरीकायताक्षम् ॥ १०९ ॥

इति कथयतीति । कृष्णे इति कथयति सति । गोपवृद्धाः नन्दा-
दयः । अचलशृङ्गे गोवर्धनशिखरे । अक्षरणानाम् अनन्यक्षरणानाम् ।
शरत् रक्षितारम् । शाद्वलश्यामलाङ्गं शाद्वलं शार्दूलस्तुगैर्हरिततन्मिव

श्यामलमङ्गं यथा तम् । पुष्पकिञ्चलकजालैः कुसुमकेसरसमूहैः । पुलकिता
संजातपुलका दन्तुरा वनमाला वैजयन्ती यस्य तम् । पुण्डरीकावताङ्गं
पुण्डरीकदललोचनम् । पुरुषं भगवन्तम् । निदधुः ददधुः । निपूर्वो
व्याधो दर्शनार्थः । एभिर्विशेषैः पुरुषस्याचलरूपत्वमपि गम्यते । अक-
रणानामानासकंदमूलफलप्रदानादिना शरणम् शादवतया श्यामलाङ्गम्,
पुष्पकिञ्चलकजालैः पुलकितकाननपङ्क्तिम्, पुण्डरीकैरेव शोभमानं पुरुषं
निदधुरिति ॥ १०९ ॥

शतमखमणिशैलः स्यादसौ देवतात्मा

शरदि समुदितं वा तोयकालस्य तोकम् ।

चिरपरिचितपूर्वं चेतसां किं न भाग्यं

न किमिदमिति चिन्तां न व्यतीयाय नन्दः ॥

शतमखेति । नन्दः । अर्धो परिदृश्यमानः पुरुषः । देवतात्मा देव-
तारूपः । शतमखमणिशैलः स्यात् इन्द्रनीलरत्नाचलो भवेत् । अथवा
शरदि समुदितं तोयकालस्य तोकम् अपत्यं स्यादित्यनुषङ्गः । वर्षावि-
र्भावानन्तरं तदपत्योदयौषिण्यादिति भावः । 'अपत्यं तोकं तयोः सुमे'
इत्यमरः । चिरपरिचितपूर्वं पूर्वं बहुकालेन परिचितम् । महता कालेन
परिणतमिति यावत् । 'सुप्सुपा' इति समासः । एवंभूतं चेतसां भाग्यम् ।
किं न इदं परिदृश्यमानं वस्तु किं न भवति । श्यामत्वकान्तिमत्त्वान-
न्दकरत्वादिगुणेन बहुभिः प्रकारैस्तप्रेक्षितुं शक्यते । तेषां मन्ये वस्तुतः
किमिदं स्यादिति चिन्तां न व्यतीयाय नातिर्लङ्घितवान् ॥ ११० ॥

आद्यं किमेतदधिदैवतमद्भुताना-

माकालिकं फलमुतैकमिदं शुभानाम् ।

एकीभवभिधिरसौ किमभीप्सिताना-

मित्यन्वभावि सविधोपगतैः स देवः ॥ १११ ॥

आद्यमिति । स देवः । सविधोपगतैः समीपं प्राप्तैः कर्तुमिः । एतत्
अङ्गतानाम् आख्याणाम् । आद्यं मुख्यम् । अधिदैवतं किम् । उत अथ
ना । इदं शुभानां सुकृतानाम् । एकम् अद्वितीयम् । आकालिकं समान-
कालाद्यन्तं क्षणिकं फलं किम्, सर्वेषां सुकृतानां यद्येकमेव फलं स्यात्-
दपि क्षणमाक्षस्यापि तदा तत्सर्वोत्तरं भवतीति भावः । 'आकालिकका-
द्यन्तवचने' इति सूत्रेण आद्यन्तविशेषणस्य समानकालकालकाल-
आदेशः इकचप्रत्ययश्च निपातितः । अतश्च समानकालावाद्यन्तावस्येति
विग्रहे आकालिकशब्दः साधुः । ईप्सितानाम् एकीभवन् निधिः सर्वाभिल-
षितसमुपायः किम् । इति अभावि अनुभूतः, इत्थं वितर्कपूर्वं दृष्ट इत्यर्थः ।
एतदिदंशब्दयोः तत्तद्विशेषापेक्षया नपुंसकत्वम् ॥ १११ ॥

पीतांशुके पृथुलबाहुभुजान्तराले

मेघाभिजन्मनि मिथः प्रतिबिम्बबुद्ध्या ।

धन्यानि गोपनयनानि तदान्वभूव-

न्कृष्णे च तत्र च कियन्ति गतमगतानि ॥ ११२ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटेश्वरस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु यादवभ्युदये महान्वाजे

बद्धः सर्वः ।

पीतांशुक इति । तदा । धन्यानि सुकृतीनि । गोपानां नयनानि ।
पीतांशुके पीतवर्णपरिधाने । बाहु च भुजान्तरालं च बाहुभुजान्तरालम् ।
पृथुलं बाहुभुजान्तरालं यस्य तस्मिन् । मेघाभिजन्मनि मेघ इवाभिजाते ।
कृष्णे तत्र देवे च । मिथः प्रतिबिम्बबुद्ध्या तस्यायं प्रतिबिम्बः एतस्य स
प्रतिबिम्ब इति परस्परप्रतिबिम्बत्वसंदेहवत्या बुद्ध्या । कियन्ति गतागतानि
कतिचन गमनागमनानि अन्वभूवन् । अतिसारूप्येण विसायात्किञ्चित्काल-
विपर्ययेण तो दृष्ट्वा हृष्टानि स्थितानीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभर्षाविश्वजिद्याधिष्ठीरत्न-
राजाध्वरिवरसुनुना अप्यय्यदीक्षितेन विरचिते
मादवाभ्युदयव्याख्याने

षष्ठः सर्गः ।

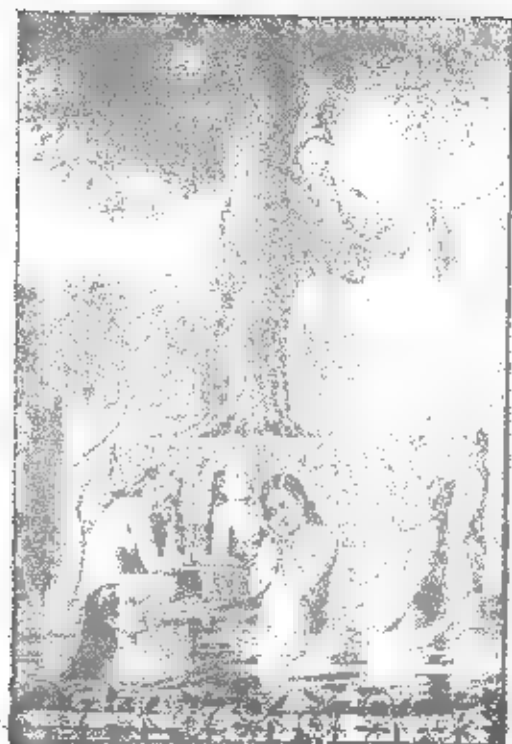
सप्तमः सर्गः ॥

अवीक्ष्यो नित्यपथन्यराज्ञा
वासाद्वर्ग्यं वस्त्रं वसायम् ।
श्वार्यं पुषार्यं वृषपथनेषं
वैजोदितं देव्यपोषणेभ्यः ॥ १ ॥

अवीक्ष्य इति । अथ वैजोदिते देव्य एषोपन्यासम् । विराट्-
सप्तमः । अमुपन्यास एषोपन्यासमिति वाचस्पत्योपनाः । अवीक्ष्यः वी-
क्षः । अवादीक्ष्यं वस्त्रं वस्त्रं वासाद्वर्ग्यमित्युक्तं वरिदधानम् ।
श्वार्यं पुषार्यम् । वृषपथनेषं वृषलोपन्योपनाम् । वैजोदितं वैजो-
दितम् । ॥ देव्यः । वृषपथः वासाद्वर्ग्यं तत्पथीयं अमुपन्यासः ॥ १ ॥

वासाद्वर्ग्यं वस्त्रं वसायम् ।
श्वार्यं पुषार्यं वृषपथनेषं
वैजोदितं देव्यपोषणेभ्यः ॥ २ ॥

वस्त्रं । अवादीक्ष्यमित्युक्तं वस्त्रं वासाद्वर्ग्यमित्युक्तं वस्त्रं
वासाद्वर्ग्यं वस्त्रं वसायम् । श्वार्यं वृषपथनेषं वृषलोपन्योपनाम्
वृषलोपन्योपनाम् वृषलोपन्योपनाम् वृषलोपन्योपनाम्
वृषलोपन्योपनाम् वृषलोपन्योपनाम् वृषलोपन्योपनाम्
वृषलोपन्योपनाम् वृषलोपन्योपनाम् वृषलोपन्योपनाम्

विकसद्भिः । मियोविमर्शैः रहसि विचारैः अयमस्माकमाराधनीयो नेन्द्र
इत्येवंरूपैः स्वगतविचारैरुपलक्षिताः सत्यः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया ।
'मियोऽन्योन्यं रहस्यवि' इत्यमरः । आसादितनिर्मलाशाः प्राप्तनिर्वि-
विकित्साभिलाषाः । आसन् । कृष्णवाक्यादुत्पन्नो गिरिपूजाभिलाषः किञ्चि-
दिन्द्रादिलङ्घनानौचित्यशङ्कया कलषः स्थितो भगवतोऽवलोकनाभावणादि-
प्रसाददर्शनेन तस्यैव ह्यतिरेकोदयाभिर्विविकित्स आसीदित्यर्थः । चन्द्रदु-
तिपक्षे आसादितनिर्मलाशाः प्राप्तावदातककुम्भ इति योज्यम् । उपमा-
लंकारः ॥ ४ ॥

विधानदक्षा विपिनाश्रयास्ते

तदन्यसंराधनवीतसङ्गाः ।

तमर्चयामासुरदीनसत्त्वाः

संप्रीणनैः शक्रमखोपनीतैः ॥ ५ ॥

विधानदक्षा इति । विधानदक्षाः कृत्येषु चतुराः । अदीनसत्त्वाः
उदात्तचेतसः । ते । विपिनाश्रयाः अरण्यौकसो गोपाः । तदन्यसंराधनवीत-
सङ्गाः तदन्याराधनेऽप्यपेतस्पृहाः सन्तः । शक्रमखोपनीतैः इन्द्रपूजामु-
दित्य समाहृतैः । संप्रीणनैः संप्रीतिसाधनैः पूजाद्रव्यैर्गन्धपुष्पादिभिः ।
तं पर्वताग्रस्थितं शिवः पतिम् । अर्चयामासुः पूजयन्ति स्म ॥ ५ ॥

अनन्ययोगादयजन्त चैनं

कृष्णेन तेवैव कृतानुचाराः ।

समेधकैलासनिभैरसंख्यैः

सव्यञ्जनैः सादरमभ्यकूटैः ॥ ६ ॥

अनन्ययोगादिति । अनन्यानामन्यविरुपेक्षाणां प्रपञ्चानां योगो

भगवत्प्रीणनोपायः अन्यैर्मुक्त्यरूपः । 'नोमः संनहनोपायध्यानसंगति-
युक्तिषु' इत्यमरः । तस्मात् तमबलमन्येत्यर्थः । त्यक्तोपे पञ्चमी । एनं
देवं यष्टव्यम् । तेन रूपेण कृष्णेन कृतानुचाराः यष्टव्यकोटिनिविष्टेन सता
कृतानुसरणास्ते । सव्यञ्जैः व्यञ्जनसहितैः । समेषकैलासनिभैः उप-
स्मितमेधेम कौलाक्षेन सदृशैः । अन्नकूटैः अन्नसमूहैः । सादरम् । अय-
जन्त न । पूर्वश्लोकगतेन पुष्पाद्यर्चनेन समुच्चयार्थश्चकारः ॥ ६ ॥

निर्धारितार्थेषु निजोपदेशा-

न्यस्तोपहारेषु महीधरार्थम् ।

अर्च्यत्वमाचार्यकमप्ययासी-

न्नोपेषु कृष्णो भुवनेषु गोप्ता ॥ ७ ॥

निर्धारितार्थेष्विति । भुवनेषु लोकेषु । गोप्ता रक्षिता । कृष्णः ।
निजोपदेशात् स्वोपदेशात् । निर्धारितार्थेषु निश्चितकर्तव्यरूपविषयेषु ।
'अर्थः आद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने' इति वैजयन्ती । महीध-
रार्थं महीधराय देवं यथा भवति तथा । न्यस्तोपहारेषु निहितपूजाद्रन्येषु ।
नोपेषु । अर्च्यत्वम् । आचार्यकम् आचार्यत्वमपि । 'योपषाद्रुरोत्तमा-
तुम्' इति वृत्प्रत्ययः । अयासीत् अयच्छत् । नातेर्लुङ् । स्वोपदेशात्-
द्वारात्वेन प्रवृत्ता इति तेषामान्वर्थं आसीत् । स्वयमेव सैलपुरुष इत्युक्त्या-
निस्सङ्गीदित्यर्थः । 'नोपेषु' 'भुवनेषु' इति च वैषयिकाधिकरणे सप्तमी ॥

उपाहरन्यानि सभाजनार्थं

बलद्विषो बलववंशवृद्धाः ।

परेण पुंसा परिप्लवणैः

मासं फलं पुष्पफलादिभिस्तैः ॥ ८ ॥

उपाहरन्निति । मलवचंशुद्धाः गोपकुलशुद्धाः । मलद्विषः सकृत्स्य ।
समाजनार्थं तोषणार्थम् । यानि पुष्पफलादीनि । उपाहरन् । तैः । पुष्पफ-
लादिभिः । परेण मुंसा भगवता । परिगृह्यमानैः सद्भिः । फलं जन्मसा-
फल्यम् । प्राप्तं लब्धम् । भगवदुपसृक्तपुष्पफलादिकानां वृक्षादीनामपि
सद्रत्यवश्यभावादिति भावः ॥ ८ ॥

मृत्यूपसिक्तैर्भुवनैरक्षै-

रनन्यदत्तैरपि हव्यकव्यैः ।

अलब्धपूर्वामभजत्तदानीं

गोपाहृतैः प्रीतिमशेषगोप्ता ॥ ९ ॥

मृत्यूपसिक्तैरिति । अशेषगोप्ता सर्वेषां रक्षको देवः । तदानीम् ।
मृत्यूपसिक्तैः मृत्युः प्राणिनां जीवनापहरणे अधिकृता देवता, तया
स्त्रादुताधानाय हव्यादिनेशोपसिक्तैः । अक्षैः । भुवनैः ओदनस्थानीयैः
प्रलयेषु भुज्यमानैः । अनन्यदत्तैः एकान्तिभिः स्वाराधनबुद्ध्या दत्तैः ।
हव्यकव्यैः दैवपिशिरैरपि । अलब्धपूर्वा पूर्वमलब्धाम् । प्रीतिम् । गोपा-
हृतैः गोपानीतैरुपहारैः । अभजत् । समक्षभोजनजनितेन तेषां श्रद्धाति-
क्षयेन स्वतस्तेषु कृपातिशयेन च तद्दत्तैर्महोदयसि प्रीतिरासीदित्यर्थः ।
'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या-
वेद यत्र सः' इति कठवल्लीमन्त्रे ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितं चराचरात्मकमखिलं
प्रपञ्चं प्रलयेषूपसेचनमृत्युमपि गृहीत्वा प्रसते देव इति प्रतिपादितम् ।
अवमर्यः 'मृत्यूपसिक्तैर्भुवनैरक्षैः' इति निर्धारितः ॥ ९ ॥

विधिप्रयुक्ते हविषि प्रभूते

संभुज्यमाने हरिणा समक्षम् ।

अनागमश्रान्तधियोऽपि तत्र

श्रद्धामविन्दन्त समग्रतोषाः ॥ १० ॥

विधीति । विधिना प्रयुक्ते निवेदिते । प्रभूते बहुले । हविषि । हरिणा । समक्षम् । संभुज्यमाने सति । अनागमश्रान्तधियोऽपि, आगमेषु हव्यकल्याणां देवताप्रीत्यर्थप्रतिपादकेषु मन्त्रार्थवादिषु परिश्रमरहिता धीर्य-
षां ते, भूतार्थवादत्वनिर्णायकन्यायपरिशीलनविधुरबुद्धयोऽपि । समग्र-
तोषाः स्वस्वकृतक्रियमाणकरिष्यमाणश्राद्धादिकर्माभ्यप्येवं स्वस्वोद्देश्यपिश्रा-
दिप्रीणनानि भवन्तीति नितरां हृष्टाः सन्तः । तत्र हव्यकल्याणि देवाद्यो
भुजत इत्यस्मिन्निषये । श्रद्धा विश्वासम् । अविन्दन्त लेभिरे । तावति
महत्प्रभकूटे प्रत्यक्षं देवेन भुज्यमाने कस्य विश्वासो न भवेदिति भावः ॥

अभ्युप्यमाणो विहतां स्वपूजा-

भक्षणां सहस्रेण तदा महेन्द्रः ।

अनेहसं रक्तशिलीन्ध्रजालै-

राकालिकैरश्वितमन्वकार्षीत् ॥ ११ ॥

अभ्युप्यमाण इति । तदा गिरिपूजासमये । विहतां स्वपूजाम् अभ्यु-
प्यमाणः, स्वपूजाविधातमसहमानः । महेन्द्रः । भक्षणां सहस्रेण, कोपा-
रुणेनेति भावः । आकालिकैः समानकालाद्यन्तैः, क्षणिकैरिति यावत् ।
'आकालिकवाद्यन्तवचने' इति सूत्रेणाद्यन्तविशेषणतया समानकालशब्द-
स्य आकालादेशः इकदम्प्रत्ययश्च निपातितः । रक्तशिलीन्ध्रजालैः अक्षयकद-
लीपुष्पनिबहैः करणैः । 'कदल्यां च शिलीन्ध्रः स्यात्' इति शब्दार्थवे ।
अश्वितं पूजितं मनोहरमिति यावत् । अनेहसं कालं वर्षासमयम् । तत्रैव
शिलीन्ध्राणां विजृम्भणात् । अन्वकार्षीत् अनुकृतवान् । तदा क्षणं

मोपकुलकोपास्यलोभनसहस्रः सकः क्षणिकैरक्यकदलीपुष्पैः सर्वतो
न्यातो वर्षासमयः स्थित इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अवञ्चितान्यूनपयःप्रदाना-

नाराधकान्कालमियन्तमिन्द्रः ।

आहारकर्षादभिहन्तुमैच्छ-

त्कृतानभिज्ञेषु किमानृशंस्यम् ॥ १२ ॥

अवञ्चितेति । इन्द्रः । अवञ्चितान्यूनपयःप्रदानान् । इयन्तं कालम्
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । नाराधकान् पूजकान्गोपान् । आहारस्य ।
कर्षात् स्वसाधन्यत्र करणात् । अभिहन्तुमैच्छत् । ननु स्वस्मिन्प्रवर्गेषु
परोपदेशमात्रक्षुभितहृदयेषु नैव जिघांसा युष्मच्छत आह— कृतेति ।
कृतानभिज्ञेषु । किमानृशंस्यम् नास्त्येवानृशंस्यमित्यर्थः । कृतत्रा उपकार-
कारिणामपि कूरा एव भवन्तीति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽ-
र्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥

अथाजुहाव प्रतिघालुषज्ञा-

होराश्रयो घोषविमर्दकाङ्क्षी ।

समेध्यतां संभवमर्णवानां

संवर्तकं नाम गणं घनानाम् ॥ १३ ॥

अथेति । अथ जिघांसानन्तरम् । प्रतिघालुषज्ञात् कोपाजुवर्तनात् ।
होराश्रयः क्रूरचितः स इन्द्रः । घोषविमर्दकाङ्क्षी आभीरभामस्य विमर्द
काङ्क्षमाणः घनः । समेध्यतां युगान्ते परस्परं संघमं प्राप्स्यताम् ।
अर्णवानाम् । संभवम् उत्पादकम् । युगान्ते महाजलौघवृष्ट्या चतुरङ्गा-

रसञ्चोच्चमिदं । संवर्तकं भाग्यं संवर्तकं इति प्रसिद्धम् । वसानां गणम् ।
आलुहाद आहूतवान् ॥ १३ ॥

प्रदीपितान्कोपहुताशभूम्ना
पीतोदधीन्वारिधरायुधौघान् ।

मरुद्भुजेन त्वरितं मरुत्ता-
न्प्रायुक्तं घोषाभिमुखं सघोषान् ॥ १४ ॥

प्रदीपितानिति । मरुत्तान् इन्द्रः । कोप एव हुताशनः, तस्य भूम्ना
बाहुल्येन । प्रदीपितान् प्रज्वलितान् । स्वाग्निः कोपातिष्ठत्यं दृष्ट्वा घोषो-
पमर्दाय संनद्धानिति यावत् । पीतोदधीन् महावृष्टये पीतसमुदायम् ।
सघोषान् गर्जितधौवेण संहितान् । वारिधरा मेघा एवायुधानि तेषामो-
घान्समूहान् । मरुदेव भुजस्तेन । त्वरितं शीघ्रम् । घोषाभिमुखम् आभीर-
ग्रामस्याभिमुखं यथा भवति तथा । प्रायुक्तं । यथा वीरः सम्यगग्नौ
निष्ठास्तदमु निपीतजलान्कम्पेन सघोषानायुधौघान्भुजेन सन्नमुद्दिश्य
प्रेरयति तद्वदिति भावः । सघोषानिति सामान्यधर्मोपादानाद्वारिधरायुधौ-
घानित्यत्र रूपकसमासः । तदनुरोधस्कोपहुताशनेनेत्यादावपि रूपकसमास
इति सावयवरूपकालंकारः ॥ १४ ॥

प्रकल्पयन्तः परिवेषचक्रं
मृन्दावने विह्वलगोपमृन्दे ।

समीरन्नुन्नाः सहसा पयोदाः

अकस्य ते आसनमन्वतिष्ठन् ॥ १५ ॥

प्रकल्पयन्त इति । समीरन्नुन्नाः मृन्दा प्रेरिताः । ते पयोदाः ।

विहस्रगोपवृन्दे अकाले प्रलयमेवालिदर्शनाद्भयविक्रमगोपकुले । वृन्दा-
वने । परिवेषवक्रं प्रकल्पयन्तः परिवेषमण्डलं संपादयन्तः चक्राकारेण-
वृण्वन्तः । शक्रस्य हासमं महावृष्टया खोषोपमदरूपम् । अन्वसिष्ठन्
अशुतिष्ठन्ति स्म ॥ १५ ॥

तटित्सहस्रेण विदीप्तनेत्रः

समेतवज्रो धृतचित्रचापः ।

अतर्क्यतेन्द्रः स्वयमभ्रवाहः

कालात्मना भूमिकयेव खेलन् ॥ १६ ॥

तटिविति । इन्द्र एव । तटितां सहस्रेण । विदीप्तनेत्रः कोपज्वलित-
नेत्रः । समेतवज्रः समेतं वज्रं निर्घातमेवायुधं येन स तथोक्तः । ‘निर्घा-
तमघनिर्वज्रम्’ इति धनंजयः । धृतचित्रचापः धृतनानावर्णकोदण्डः ।
अभ्रवाहः मेषवाहनश्च सन् । कालात्मना भूमिकया कालात्ममूर्तिपरिग्रहेण ।
‘भूमिका रचनायां स्थान्मूर्त्यन्तरपरिग्रहे’ इति विश्वः । खेलन् कीदृन् ।
अतर्क्यत उरप्रैक्ष्यत । मेषानां संनाहं तत्र तटितामुन्मेषं वज्रचापादि दृष्ट्वा
स्वयमिन्द्र एव कोपप्रज्वलितनेत्रः धृतवज्रचापः मेषवाहनमाकृष्ट्य संहार-
कालवैषरूपेण खेलतीति जनैरुत्प्रेक्षित इत्यर्थः । तत्र तडिमेत्रादिनिमि-
त्तेन गोपान्त्रं जिह्वीषोऽरिन्द्रस्य मेषेष्ववस्थानमुत्प्रेक्ष्यत इति स्वरूपोत्प्रे-
क्षालंकारः । सा च तडिमेतत्त्वरूपणेन समेतवज्र इत्यत्रानिवक्तयोः श्लेषेण
चोत्थापितेति संकरः ॥ १६ ॥

अमूयता वज्रभृता प्रयुक्ता-

माकालिकीं मातृपमादिदेवः ।

आशानिरोधं जगतां दिशन्तीं

निरोद्धुमैच्छन्निजया न शक्त्या ॥ १७ ॥

यत्तु पूर्णशक्तौ भवति गोपानां गोप्तरि आप्रति कथमेवां रुद्धिरूपा
शक्त्यमुक्ता विपदुत्थितेत्यत आह— असूयतेति । आदिदेवः कृष्णः
असूयता असूयां कुर्वता, गोपैः कृतां गिरिपूजामग्नहमानेनेति यावत् ।
असूयाशब्दात्कण्ठादियगन्तल्लटः शास्त्रादेशः । वज्रभृता शक्रेण । प्रयुक्तान् ।
अगतां लोकानाम् । आशानिरोधं दिशामन्धकारेण निरोधम् । दिशन्तीं प्रव-
च्छन्तीम् । आकालिकीम् अकाले स्वकालादन्यस्मिन्शरत्काले भवाम् ।
कालशब्दस्य कालसामान्यवाचिनस्तद्विशेषे प्रावृषि लक्षणायां तत्र तदन्वया-
र्थकजम्बसमासे च सति अकालशब्दः शरत्कालपरः । ‘कालावृज्’ इति
शैथिलिकः प्रत्ययः । प्रावृषं मेषसंज्ञाहम् । शब्दलक्षणेन वर्षाकालवाचिना
तत्कालोचितमेधोभितिलक्ष्यते । तां निजया शक्त्या निरोद्धुं नैच्छत्,
किंतु शैलार्चनप्रसक्तमामपदं शैलेनैवापाकरिष्यन्कंचित्कालं मेषसंज्ञाहं
वीक्ष्यस्तेति भावः ॥ १७ ॥

वियत्पयोधिं परितः पयोदै

वैलातमालैरिव वर्धमानैः ।

जिघांसता गोपगणान्मघोना

च्छन्नेन तस्थे मृगयार्थिनेष ॥ १८ ॥

वियत्पयोधिमिति । गोपगणान् । जिघांसता हन्तुमिच्छता ।
मघोना इन्द्रेण । मृगयार्थिना मृगयाविहारपरेष्वेव । वियत् गगनं पयोधिरिव
॥ परितः समन्ततः । वैलातमालैरिव वर्धमानैः । पयोदैः । छन्नेन सता ।

तस्ये स्थायते स्म । यथा मृगयाविहारपरः पयोषिवेलायां प्रवृत्त-
 मानवक्षैश्वर्यो मृगाणां निर्गमनं प्रतीक्ष्य तिष्ठति एवमिति भावः । अले-
 न्द्रादीन्तां मृगयाकुपमारोपाद्रोपानां सुगोपमा प्रतीयत इत्येकदेशवृत्त्युप-
 माहकारः ॥ १८ ॥

अदृश्यरूपः स तदा मरुता-

नम्भोमुचामन्तरतोऽवतस्थे ।

अपारयन्द्रष्टुमिव त्रिधाज्ञो

दीप्तिं दिवाभीत इवातिसूर्याम् ॥ १९ ॥

अदृश्यरूप इति । तदा दृष्टिसमये । मरुत्वान् इन्द्रः । दिवाभीत
 इव । अतिसूर्यो सूर्योतिशाभिनीम् । त्रिधाज्ञः कृष्णस्य । दीप्तिम् । द्रष्टुम् ।
 अपारयन् अशक्नुवन् । यथा दिवाभीत उल्लूकः सूर्यदीप्तिमपि द्रष्टुमश-
 क्तुर्वन्तदतिशायिदीप्तिं द्रष्टुं न कथमपि शक्नोति तद्वदशक्नुवन्निवेत्युपमा-
 नुप्राणितोत्प्रेक्षा । नम्भोमुचाम् मेघानाम् । अन्तरतः अभ्यन्तरे । अदृश्य-
 रूपः सन् । अवतस्थे । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ॥ १९ ॥

अमर्षवेगादचमत्क्रियोत्था-

जिघृक्षता वज्रमकुण्ठदीर्यम् ।

अलक्षि जीमूतरथे मघोना

मोघक्रियो मुक्त इवेन्द्रचापः ॥ २० ॥

अमर्षेति । इन्द्रचापः शक्रधनुः । अचमत्क्रियोत्थात् धनुषि रिपुसं-
 हरणं प्राप्तमर्षरूपचमत्काराभावेनात्थितात् । अमर्षवेगात् । कोपवेगात्
 अकुण्ठदीर्यम् अमोघशक्तिम् । वज्रम् । जिघृक्षता महीदुर्मिच्छता । मघोना

शक्रेण । मोघक्रियः निरर्थकम्यापार इति । मुक्त इव । जीमूतरथे मेघ एव
रथे । अलक्षि लक्षितः । योद्धारो हि गृहीतमायुधं कुण्ठं चेदन्याव्यवृत्तन्तः,
तत् रथे ह्यजन्ति । तथा लक्ष इवालक्ष्यतेत्यर्थः । उत्प्रेक्षा लंकारः ॥

सुतीव्रहंकारभृतो निनादैः

सौदामिनीदर्शिततर्जनीकाः ।

मरुत्वदाज्ञाविमुखानभीक्षणं

निर्मर्त्सयामासुरिवाम्बुवाहाः ॥ २१ ॥

सुतीवेति । निनादैः गर्जितरूपैः । सुतीव्रहंकारभृतः उग्रहंकार-
भृतः । सौदामिनी तदिदेव दर्शिता तर्जनी प्रदेशिनी यैस्ते तयोच्चास्ते ।
'नष्टतश्च' इति कप्रत्ययः । अम्बुवाहाः मेघाः । मरुत्वदाज्ञाविमुखान्
इन्द्राज्ञामगणयन्तः । अभीक्षणं पुनः पुनः । निर्मर्त्सयामासुरिव तर्जयामासु-
रिवेत्युत्प्रेक्षा । सा च गर्जिते हंकारस्वरूपकेण सौदामिन्यां तर्जनीत्वरूप-
केण चोत्थापितेति संकरः ॥ २१ ॥

क्षणप्रभास्तत्क्षणमन्तरिक्षे

प्रायेण गोपान्प्रसितुं प्रवृत्ताः ।

वभासिरे वासवरोषवहे-

ज्वालाग्रजिह्वा इव जातलौल्याः ॥ २२ ॥

क्षणप्रभा इति । तत्क्षणं स एव क्षणो यथा भवति तथा । तस्मि-
न्नेव क्षण इति यावत् । अन्तरिक्षे । जातलौल्याः । जिह्वापक्षे । उत्पन्नतृष्णाः ।
'लोळश्चक्षुस्तृष्णयोः' इत्यमरः । क्षणप्रभाः विद्युतः । प्रायेण । गोपान् ।
प्रसितुं कबलविद्युम् । प्रवृत्ताः । वासवरोषवहेः शक्रकोपाग्रेः । ज्वालाग्र-

रूपा जिह्वा इव । बभासिरे भासन्ते स्म । अत्र प्रायेण गोपान्मखितुं
प्रवृत्ता इति प्रायःसन्देहं फलोत्प्रेक्षा जातलौल्या इति श्लेष इति तदुभ-
याभ्युपगता ज्वालाप्रजिह्वा इवेति स्वरूपोत्प्रेक्षाश्लोकारः ॥ २२ ॥

किमन्तरिक्षेण घनीबभूवे

किमुत्थितं ध्वान्तमहीन्द्रलोकात् ।

मूलं किमेतत्प्रलयार्णवाना-

मितीव मेने मलिनाभ्रमाला ॥ २३ ॥

किमिति । अन्तरिक्षेण । घनीबभूवे कठिनीबभूवे किम् । भावे लिट् ।
अन्तरिक्षमेवेत्वं कठिनीभूतं किमित्यर्थः । अहीन्द्रलोकात् पातालान् ।
ध्वान्तमुत्थितं किम् । एतत् दृश्यमानम् । प्रलयार्णवानां प्रलये एकोद-
कीभवतां सागराणाम् । मूलं कारणं किम् । इतीव । मलिनाभ्रमाला कालमेव-
पक्षिः । मेने । कर्मणि लिट् । चिन्तितेत्यर्थः । जनैरिति शेषः । मेघानां
स्वापिष्वमतिकार्ष्यं महावृष्टिप्रारम्भसंनद्धं च दृष्ट्वा जनैरुक्तप्रकारत्रयेणो-
त्प्रेक्षितमित्यर्थः । इतीवेत्यत्र इवशब्दो वाक्यालंकारे इत्यर्थे एव ॥ २३ ॥

ब्रजोपमर्दं समयो विधास्य-

न्वभार नग्नेण पयोदमूर्ध्ना ।

महीयसीं वासवचापलेखां

मायाप्रदिष्टामिव माल्यशेषाम् ॥ २४ ॥

ब्रजोपमर्दमिति । ब्रजोपमर्दं गोकुलस्य पीडनम् । विधास्यन् करिष्यन् ।
समयः कालः । नग्नेण अलभरासनतेन । पयोदेनैव मूर्ध्ना । महीयसीम्
अतिशयेन महतीम् । वासवचापलेखाम् इन्द्रधनुर्लेखाम् । मायाप्रदिष्टां

मर्षं पीडयितुं समयं निबोध्यन्त्या भगवन्मायया दत्ताम् । भाव्यशेषां
मात्सर्यरूपं निर्मात्यभिषः । बभार भरति स्म । प्रभुभिः क्वचित्कार्यैः नियुज्य
प्रस्थाप्यमानाः पुरुषास्तत्समये प्रभुदर्शं तद्भूतमास्यादि प्रश्रयावनतेन
भूर्धो परिगृह्य प्रतिष्ठन्त इति भावः । तथा कुमारसंभवेऽपि 'तथेति
शेषाभिष मर्तुराह्णमादाय भूर्धो मदनः प्रतस्थे' इति ॥ २४ ॥

कठोरगर्जापटहप्रणादः

करमसूनैरवकीर्य पृथ्वीम् ।

क्षणप्रभाभिर्घटिताङ्गहारः

कालः प्रतुष्टाव युगान्तनृत्तम् ॥ २५ ॥

कठोरेति । कठोरा कूरा गर्जा गर्जितम् । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः ।
सैव पटहप्रणादः आनकध्वनिर्यस्येति तथोक्तः । कालः समयः । करा घनो-
पला एव प्रसूनानि । 'करो वनोपले हस्ते शुष्पायां किरणे बलौ' इति-
रत्नमाला । तैः, पृथ्वीम् । अवनीम् । अवकीर्य । रङ्गस्थलमिवेति भावः । क्षण-
प्रभाभिः बिभृद्भिः । घटिताङ्गहारः कृताङ्गविक्षेपः सन् । 'अङ्गहारोऽङ्ग-
विक्षेपः' इत्यमरः । युगान्तनृत्तं प्रलयकालनृत्तम् । प्रतुष्टाव प्रस्तुतवान् ।
विशुद्धजितकरकनिपातत्नानन्तरभाविनी महावृष्टिरेव कालस्य युगान्तनृ-
त्तत्वेनाप्यवसीयत इत्यतिशयोक्तिः । सा च गर्जादिषु पटहप्रणादत्वादि-
रूपकानुप्रणितेति संकरः ॥ २५ ॥

प्रणुद्यमानाः प्रबलैः समीरै-

राष्ट्रापयामासुरमन्दघोषाः ।

महीमपर्यायनिपीतमुक्तै-

रौदन्वतैरम्बुभिरम्बुवाहाः ॥ २६ ॥

प्रणुद्यमाना इति । प्रबलैः समीरैः महावातैः । प्रणुद्यमानाः प्रेर्य-
माणाः । अमन्दघोषाः कठोरस्तनितशब्दाः । अम्बुवाहाः । अपर्याचनि-
पीतमुक्तैः युगपत्त्रिपीय युगपदेव मुक्तैः । औदन्वतैः उदन्वत्संघन्विभिः ।
अम्बुभिः समुद्रजलैः । महीम् । आश्रावयामासुः सेचयामासुः ॥ २६ ॥

अङ्गाररुक्षस्तनयित्नुपूर्णा-

दैरम्मदे तेजसि तप्यमानात् ।

विहायसो नूनमभूद्विलीना-

द्विष्वद्भ्युस्ती वृष्टिरवारणीया ॥ २७ ॥

अङ्गारेति । अङ्गाराः प्रशान्तार्चिषो दग्धकाष्ठखण्डाः । "अङ्गारोऽग्नी
प्रशान्तार्चिः" इति यादवः । तैरिव रुक्षैः परुषैः स्तनयित्नुभिः मेघैः पूर्णात्
व्याप्तात् । ऐरम्मदे इरम्मदो मेघाग्निः । 'मेघज्वोतिरिरम्मदः' इत्यमरः ।
तदीय तेजसि । तप्यमानात् । अत एव विलीनात् उपर्यङ्गाराच्छादितानल-
ज्वालातप्यमानसीसादिषु दृतात् । विहायसः गगनात् । विष्वद्भ्युस्ती सार्व-
त्रिकी । अवारणीया । वृष्टिः । अभूत् । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ २७ ॥

प्रदीप्तविद्युद्गणदुर्निरीक्षा-

न्सोढुं व्रजाः श्रोत्रविघातिघोषान् ।

न शेकुरावर्जितशक्रचापा-

न्धाराशरश्रेणिमुचः पयोदान् ॥ २८ ॥

प्रदीप्तेति । प्रजाः व्रजस्था जनाः । 'मन्वाः क्रौञ्चान्ति' इति वल-
क्षणा । प्रदीप्तविद्युद्गणदुर्निरीक्षान् प्रस्फुरितान् तद्विजिह्वरेण दुरालोभान् ।
श्रोत्रविघातिघोषान् श्रवणोपघातकर्तृजितान् । आवर्जितः शक्रचापो वेधु

तान् । धाराधारधेयिमुचः धारा एव धारास्तेषां पङ्क्तिं मुचतः । पयो-
दान्, सङ्गाद्यायुधगुणधुर्निरीक्षान्महादृष्टासकृतषापमवनमश्र्य धारान्मु-
चतो योधानिवेति भावः । सोढुम् । न शोकः कञ्चुवन्ति स्म ॥ २८ ॥

सङ्कुताः सामिनिमीलिताक्षा

दीर्घोरुष्ट्रा द्रमुप्रवक्त्राः ।

प्रत्यग्रहीषुः प्रतिपन्नरोषा

धाराः क्षणं धैर्यभृतो महोक्षाः ॥ २९ ॥

सङ्कुता इति । कुतेन सहिताः । सामिनिमीलिताक्षाः अर्धनि-
मीलितनयनाः । दीर्घोरुष्ट्राः उदीर्घस्थूलविषाणाः । तदैर्घ्यानिमित्तं द्रमु-
प्रवक्त्राः किञ्चिदवनतमुख्याः, मुखोन्नमनेन सिर्वन्भूतानि शृङ्गाणि तन्म-
न्नेन प्रगुणतया स्फुटदैर्घ्याणि भवन्तीति भावः । प्रतिपन्नरोषाः प्राप्त-
कोपाः । महोक्षाः महान्त उक्षाणः पुङ्गवाः । 'अचतुरधिवचुर...' इत्या-
दिना समाखान्तनिपातः । क्षणम् । धैर्यभृतः सन्तः । धाराः वृष्ट्यासरान् ।
प्रत्यग्रहीषुः प्रतिगृह्णन्ति स्म । क्षणान्तरे तेषामप्यसङ्गा आसन्निसर्वः ।
अत्र पुंगवानां स्वभावनवर्णनात्स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ २९ ॥

स्तनाहितस्वस्तिकबाहुबन्धा-

स्त्यानालकाः संनतवक्त्रपथाः ।

विलप्रदेहा वसनैर्न्यषीद-

न्प्रजस्त्रियो वादितदन्तवीणाः ॥ ३० ॥

स्तनेति । प्रजस्त्रियः शोभ्यः । स्तनबोराहितस्वस्तिकः विहितहस्त-
विभ्यासो बाहुबन्धो वाभिस्ताः । स्त्यानालकाः जलसेकारसंहतकुन्तलाः ।

संनतधक्त्रपद्याः अवनतमुखकमलाः । वसनैः परिवान्तोत्तरीयरूपैः ।
 निलप्रदेहाः जलाईत्नात्संश्लिष्टशरीराः । वाहितदन्तवीणाश्च सख्यः । स्नीता-
 लतया कम्पमानदन्तपङ्क्तिद्वयी दन्तवीणोच्यते तत्संघट्टनानुवृत्तिश्च तद्वा-
 दनत्वेनाध्यवसीयते । न्यसीदन् निषोदन्ति स्म । अत्रापि स्वभावो-
 क्तिरलंकारः ॥ ३० ॥

चलद्बलाकोलवणशङ्खमाला

पयोधरव्यक्तिधरोर्मिमाला ।

प्रावृद्धपुनः संववृतेऽतिघोरा

संवर्तसिन्धोरिव धर्मपत्नी ॥ ३१ ॥

चलविति । चलन्त्यो बलाका एव उत्सव्याः स्फुट्टाः शङ्खमालाः
 यस्याः सा । पयोधरव्यक्तेः मेघाकृतेः धरा ऊर्मय एव हार यस्याः सा ।
 अतिघोरा प्रावृद्धः संवर्तसिन्धोः प्रलयार्णवस्य । धर्मपत्नी च प्रलयार्णवपूर-
 णोचिता नदीव । पुनः संववृते पुनरपि शरत्काले संवृता । अत्र बला-
 कानां शङ्खरूपेण पयोधरव्यक्तिधरोर्मित्यपहृत्या चोदयापिता प्रावृद्धो
 नदीत्वोत्प्रेक्षा, धर्मपत्नीति पुनस्तस्या एव स्त्रीत्वप्रतीतिः स्त्रीत्वोत्प्रेक्षा च ।
 तदर्थमेवापहृतेरुपरि हारत्वरूपणम् । तत्र पक्षे पयोधरयोः स्नानयोर्भक्ति-
 धरा स्फुटत्वं मित्राणां ऊर्मिसदृशा हारा यस्या इति योज्यम् । शङ्खमाला
 च अस्म्यादिरूपशङ्खपङ्क्तिः । अतिघोरत्वं संवर्तसिन्धोरतिभयंकरत्वाच्चा-
 यकानुसारेण भूतवेतालकापाशिकादिक्रीमर्षेण श्वोपपन्नम् ॥ ३१ ॥

गम्भीरगर्जापटहमणादं

प्रारब्धग्रन्थानिलनादगीतम् ।

तडिञ्जिरापादितताण्डवं त-

त्कालस्य संगीतमपूर्वमासीत् ॥ ३२ ॥

गम्भीरेति । तत् तदा । गम्भीरा मनोह्रा गर्जा गर्जितमेव पटह-
प्रणादः आनकध्वनिर्यस्मिन् । प्रारब्ध उपकान्तः सञ्ज्ञानिस्तदादः सङ्गृहि-
वातकच एव गीतं यस्मिन् । 'सञ्ज्ञावातः सङ्गृष्टिः स्यात्' इति यादवः ।
तडिञ्जिः विद्युज्जिः । आपादितताण्डवं संपादितनृत्तम् । अपूर्वम् आतिपल्लवतया
लोकाप्रसिद्धम् । कालस्य मोकुलसंजिहीर्षया प्रवर्तमानस्य । संगीतं नृत्त-
गीतवाद्यत्रयम् । आसीत् संपन्नमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

विद्युज्जुणैः संदितया समन्ता-

व्रजे मरुत्वान्मृगयामिवेरुन् ।

समावृणोत्सान्द्रतमिस्रधाम्ना

मेघात्मना वायुरया वनाद्रीन् ॥ ३३ ॥

विद्युज्जुणैरिति । मरुत्वान् इन्द्रः । व्रजे । मृगयाम् आखेटम् ।
इच्छन्निव । समन्तात् सर्वतः । तडिञ्जिरेव जुणैः सूत्रैः । संदितया मरुत्या ।
'वदे संदानितं मृतमुदितं संदितं सितम्' इत्यमरः । संपूर्वात् 'दो अक-
खण्डने' इति धातोः 'कः । उपसर्गवशादर्थभेदः । सान्द्रतमिस्रधाम्ना वाक्का-
न्धकारत्विषा । मेघात्मना वायुरया मेघरूपया मृगवन्धिम्या । वनाद्रीन्
वनानि पर्वतांश्च । समावृणोत् सम्यगावृणोति स्म ॥ ३३ ॥

आसारधाराच्छुरितेन्द्रचापै-

र्मैर्द्यौश्चा माघवती चकाशे ।

आमुक्तमुक्तागुणरजदामैः

सिन्धोरपत्यैरिव भीरनादैः ॥ ३४ ॥

आसारेति । माघवती मघवतः संबन्धिनी । ‘मघना बहुलम्’ इति मघवन्शब्दस्य आदेशो सति ततः ‘तत्त्वेदम्’ इत्यप्रत्ययः । ‘दिक्-
दागम्—’ इति ङीप् । दिक्ता दिक् । आसारधाराच्छ्रुरितेन्द्रचापैः वेग-
वृष्टिधारासंवृतशक्रचापैः । मेघैः । ‘आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ महा-
बले’ इति वैजयन्ती । आमुक्तमुक्तागुणरजदामैः पिनद्धमौक्तिकहाररज-
सूत्रैः । ‘आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत्’ इत्यमरः । ‘न पुंसि
दाम संदानम्’ इति दामन्शब्दस्य ङीनपुंसकलिङ्गादुशासनात्त्रियाम्
‘काबुभाभ्यामन्यतरस्याम्’ इति डाप्रत्यये सत्याकारान्तता । एवं तैः
सिन्धोरपत्यैः समुद्रपोतैरिव चक्राक्षैः । भीरनादैरिति विशेषणमुपमानोपमे-
ययोरप्यनुगमि । धारामौक्तिकगुणौ शक्रचापरजभालिके च विम्बप्रतिबि-
म्बभावेन तयोर्व्यवस्थितविशेषणे । अतः सिन्धुपोतरूपोपमानस्य लोक-
सिद्धत्वाभावादुत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३४ ॥

हुंकारवन्तः स्तनितैरुदारैः

क्षणप्रभाकाश्चनवेत्रभाजः ।

पुरंदरस्येव पुरःसरास्ते

मचेरुत्सारितगोपवर्गाः ॥ ३५ ॥

हुंकारवन्त इति । उदरैर्महद्भिः । स्तनितैः गर्जितैः । हुंकारवन्तः ।
क्षणप्रभाकाश्चनवेत्रभाजः विद्युत एव क्षान्नवेसाणि धारयन्तः । ते मेघाः ।
पुरंदरस्य शक्रस्य । पुरःसराः अग्रेसराः सौविदक्षा इव । उत्सारितगोप-
वर्गाः निरस्तगोपगणाः सभ्यः । प्रवेक्षः प्रचरन्ति स्म । यथा राज्ञो पुरतः

सङ्कुकारा वेत्रिणो जनानुत्सारयन्तश्च कञ्चुकिनः संनरम्भि तद्वदित्वर्चः ।
रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३५ ॥

प्रकृष्टवज्रायुधचापविहां

पौरस्त्यवातेन कृतप्रकम्पाम् ।

कालस्य कृष्णामिव केतुमालां

कादम्बिनीं मेक्ष्य जनश्चकम्पे ॥ ३६ ॥

प्रकृष्टेति । जनः लोकः । प्रकृष्टवज्रायुधचापविहाम् उत्कृष्टवज्रायु-
धेन्द्रचापाह्वाम् । पौरस्त्यवातेन वृष्टिजनकेन पुरोवातेन । 'दक्षिणाप-
श्चात्पुरस्त्यक्' इति पुरःशब्दाच्छैषिकस्त्यक्प्रत्ययः । कृतप्रकम्पां
कृतचलनाम् । कादम्बिनीं मेघमालाम् । कालस्य कृतान्तस्य, लोका-
नुपसंहर्तुं प्रतिष्ठमानस्येति भावः । कृष्णाम् असिताम् । केतुमालां ध्वज-
पङ्क्तिमिव । मेक्ष्य चकम्पे भयात्कम्पते स्म । ध्वजपङ्क्तिरपि राज्ञां केन-
चिदसाधारणेन धनुरादिना चिह्निता कम्पमाना च भवतीत्युत्प्रेक्षालं-
कारः ॥ ३६ ॥

पयोमुचां पङ्क्तिरसङ्गधारा

भूधृद्रणान्भेत्तुमिव प्रवृत्ता ।

विदम्बयामास विशेषभीमां

कृतान्तकोपोल्लसितां कृपाणीम् ॥ ३७ ॥

पयोमुचामिति । असङ्गधारा असङ्गाम्बुसंततिः । कृपाणीपक्षे
असङ्गाप्रा । 'धारास्यमेऽम्बुसंतत्याम्' इति वैजयन्ती । भूधृद्रणान् पर्वत-
गणान् । पक्षे गोपगजप्रतीतिरनुसर्तव्या । भेत्तुं विदारयितुमिव प्रवृत्ता ।

पयोमुखा मेघानाम् । पशुभिः । कृतान्तकोपेनोल्लसिताम् । अत एव विसे-
वेण अतिसूत्रेण भीभी भयंकरीम् । कृपाणीं खड्गम् । निहन्मवासास अनुक-
रोति स्म । कृपाणशब्दो द्विविधः । स्त्रीत्वे गौरादित्वेन जीव् ॥ ३७ ॥

पयोदभारैर्नयितं नमः किं

शेषाहिना भूमिरुत प्रणुशा ।

अदूरतः संपुटभावभाजो-

रासीत्तयोरन्तरमल्पशेषम् ॥ ३८ ॥

पयोदभारैरिति । नमः गगनम् । पयोदभारैः मेघजालैः लम्ब-
मलैः । नयितं अवनतं किम् । उत अथवा । शेषाहिना अनन्तेन ।
भूमिः । प्रणुशा उद्गमिता । एवमुत्प्रेक्षायां निमित्तमाह— अदूरतः संपुट-
भावभाजोः भूस्निकृष्टमेघपटलच्छादनात्समीपत एव संपुटभावं मज्जमान-
नोः । तयोः सभौमूढ्योः । अन्तरं मध्यम् । अल्पशेषं किञ्चिदवशेषम् ।
आसीत् ॥ ३८ ॥

प्रायःप्रकीर्णाशनिविष्फुल्लिङ्गै-

र्लोकास्तदा लोचनरोधमाणुः ।

पयोदरूपेण विवर्तमानैः

पर्जन्यकोपानलधूमजालैः ॥ ३९ ॥

प्राय इति । तथा तस्मिन्समये । लोकाः प्रजाः । प्रायः बाहुभ्येन
प्रकीर्णं अक्षययो वज्राभ्येव विष्फुल्लिङ्गा विस्फोटमिकणा येषां तैः ।
'त्रिषु स्फुल्लिङ्गोऽमिकणः' इत्यमरः । पयोदरूपेण विवर्तमानैः मेघात्मना
परिजम्बमानैः । पर्जन्यकोपानलधूमजालैः शकरोषाग्निधूमसमूहैः । 'पर्ज-

न्यो गर्जदभ्रेऽभ्रध्वाने शकेऽभ्रमभ्रके' इति वैजयन्ती । लोचनरोधम्
आपुः नेत्रनिरोधं भेजुः । रूपकानुप्राणिता पयोदरूपेण विवर्तमानैरिस्थप-
हृतिः ॥ ३९ ॥

अलातकल्पाः करकात्रिलोकी-

मापूरयन्द्भुतभीमरूपाः ।

युगान्तवात्यारभसावधूताः

संभूय तारा इव संपतन्त्यः ॥ ४० ॥

अलातकल्पा इति । अलातकल्पाः उल्कोपमाः । 'अलातमुल्लुक्
क्षेयम्' इति हलायुषः । अद्भुतभीमरूपाः आश्चर्यभयंकराकृतयः । करकाः
मेघशिलाः । युगान्तवात्यारभसावधूताः प्रलयविजृम्भितस्य मण्डलिषा-
तस्य वेगेनोद्धताः । 'बाला वातस्तु मण्डली' इति भादवः । पाशादित्वा-
त्समूहार्थे यप्रत्ययः । अत एव, संभूय संपतन्त्यः युगप्रदेव समन्तात्पत-
न्त्यः । ताराः तारका इव । त्रिलोकीमापूरयन् ॥ ४० ॥

चकास चञ्चत्करकास्थिमाला

कादम्बिनीकण्टकभीषणा सौः ।

वज्रीघनिष्पेषमहाट्टहासा

मूर्तिस्तदा मोहकरीव रौद्री ॥ ४१ ॥

चकासेति । तदा । चञ्चत्करकास्थिमाला चञ्चन्त्यः पलाः करका
वर्षोपला एव अस्थिमाला वत्याः सा । चञ्चिभौवादिको यत्यर्थो धातुः ।
कादम्बिनी मेघपङ्क्तिरेव कण्टकः क्रोधजो रोमहर्षः दन्तुराकारत्वात्, तेन
भीषणा । वज्रीघनाभक्षनिसमूहानां निष्पेषः संघटनक्रिया सादोपः शब्द

एव महानद्व्यासो यस्याः सा । यौः । मोहकरी अतिभीमतया जनानां
मूर्खवहा । रौद्री मूर्तिः संहाररुद्रमूर्तिरिव । बकास बभौ ॥ ४१ ॥

शतहृदाभिधृतहेमकक्ष्या

धाराधराः सेन्द्रधनुष्पताकाः ।

अदभ्रघोरध्वनयोऽनुचक्रुः

सप्तस्रुतां शक्रमतङ्गजानाम् ॥ ४२ ॥

शतहृदाभिरिति । शतहृदाभिः विद्युद्भिः । धृतहेमकक्ष्याः । यज्ञा-
नामुदररज्ज्वो वरत्राह्व्याः कक्ष्याः । 'कक्ष्या कटे वरत्रायाम्' इति वैजय-
न्ती । सेन्द्रधनुष्पताकाः इन्द्रधनुर्वैव पताकया सहिताः । अदभ्रघोरध्वनयः
बहुलभीमघोषाः । धाराधराः मेघाः । सप्तस्रुतां सप्तस्त्रपि मदस्थामेषु
स्रवताम् । शक्रमतङ्गजानाम् । अनुचक्रुः अनुकुर्वन्ति स्म । 'न माधाणा-
मश्रीयात्' इति वत्संबन्धसामान्ये षष्ठी । विद्युदिन्द्रधनुर्वर्षधारायुक्ता मेघाः
संनद्धस्य शकस्य हेमकक्ष्यापताकायुक्ता मदस्रुतः कुम्भिन इवाहश्यन्ते-
त्युत्प्रेक्षा । यद्यपि 'तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सामान्यवाचकाः' इति
दण्डिना अनुकरोतिशब्दस्योपमावाचित्वमुक्तम्, तथाप्यश्रौचिल्लादुत्प्रे-
क्षायां पर्यवसानमिति उपमोपक्रमोत्प्रेक्षेयम् । 'करात्कटाभ्यां नेत्राभ्यां
मेढ्राणां वि मदस्रुतिः' इति मदस्थानामि । तत्र करात् शुष्कारन्ध्राभ्या-
मिल्लर्थः ॥ ४२ ॥

अहीन्द्रभोगप्रतिमाः पतन्त्यो

धारास्तदा घोरमरुत्पणुषाः ।

अभादयन्भीमपयोदनर्क

व्योमार्णवं वीचिगणावकीर्णम् ॥ ४३ ॥

अहीन्द्रेति । तदा । घोरमरुप्रणुमाः चण्डवातकम्पिताः । अहीन्द्र-
भोगप्रतिमाः शेषकायतुल्याः तथा स्थूलाः । पतन्त्यः । भाराः । भीम-
पयोदनक्रं भीमाः पयोदा एव नकाः कुम्भीरा यस्मिन् । 'कुम्भीरो नक
उच्यते' इति हलायुधः । तं व्योमार्णवं गगनसागरम् । वीचिगणावकी-
र्णम् ऊर्मिभिः कीर्णम् । अभावयन् अकुर्वन् । प्यन्तो भवतिः करोत्यर्थः ।
स्वयमेव तस्य वीचय इवासन्नित्यर्थः ॥ ४३ ॥

आसारदुर्लक्षतडित्प्रकाश-

मन्योन्यसंकीर्णहरिद्विभागम् ।

आसीदसह्यस्तनितं प्रजाना-

मभिन्ननक्तं दिवमन्तरिक्षम् ॥ ४४ ॥

आसारेति । आसारैर्बारासंपातैः दुर्लक्षा दुःक्षेन लक्षणीयाः तडि-
त्वकाशा यस्मिस्तत् । मन्योन्यसंकीर्णहरिद्विभागं परस्परसंकीर्णप्राच्यादि-
दिग्विभागम्, गाढान्धकारकञ्जकिततया दुरधिगमदिग्विभागमिति यावत् ।
प्रजानां व्रजस्थजनानाम् । अतस्यस्तनितम् असह्यगर्जितम् । अन्तरिक्षम् ।
अभिन्ननक्तं दिवम् अविशिष्टनिशादिवसम् । आसीत् । परस्परव्यावर्तकस्य
रविशशाङ्गादिप्रकाशस्य लेखतोऽप्यभावादिति भावः ॥ ४४ ॥

तदित्स्वभावेन तमःप्रकृत्या

निर्द्वादरूपेण जलात्मना च ।

चिवर्तते विश्वमितीव गोपाः

प्रायो न चिन्तार्णवपारमायुः ॥ ४५ ॥

तद्विदिति । गोपाः नन्दादयः । विश्वम् अस्तित्वमपि वस्तुजातम् ।

तद्विस्त्रभावेन विशुद्धयेण । तमःप्रकृत्या अन्धकाररूपेण । निर्हादरूपेण
स्तनितरूपेण । जलात्मना जलरूपेण च । विवर्तत इव विपरिणमतीव । इति
चिन्तार्णवस्य शरं परं तीरम् । प्रायः । नापुः, तद्विस्त्रमःस्तनितजलधारा-
नैरन्तर्येण विरानुवृत्त्या तथा तेषां दुस्तरा चिन्ता संभावनीयेत्युत्प्रेक्षा ॥

प्रवर्तमानान्प्रतिसर्गकल्लसौ

पश्यन्धनान्पाशभृताप्यदार्यान् ।

अभीतिमुद्रामधुरेण गोपा-

नाश्वासयामास करेण शौरिः ॥ ४६ ॥

प्रवर्तमानानिति । शौरिः कृष्णः । प्रतिसर्गकल्लसौ प्रलयसंपादने ।
'प्रतिसर्गस्तु संहारः प्रलयः प्रतिसंचरः' इति वैजयन्ती । प्रवर्तमानान् ।
पाशभृता वरुणेन जलेशेनापि । अप्यदार्यान् अनिवारणीयान् । घनान् ।
पश्यन्तन् । अभीतिमुद्रामधुरेण अभयमुद्रामनोहरेण । करेण । गोपान् ।
आश्वासयामास आश्वासयति स्म ॥ ४६ ॥

यदर्चनादापदिर्यं प्रसक्ता

तेनैव गोपालगणस्य शुक्तिम् ।

अरोचयत्कर्तुमशेषगोप्ता

रामेण संमन्त्र्य रथाङ्गपाणिः ॥ ४७ ॥

यदर्चनादिति । अशेषगोप्ता निखिलपालकः । रथाङ्गपाणिः कृष्णः ।
रामेण बलदेवेन । संमन्त्र्य रहसि विचार्य । यदर्चनात् यस्य गोवर्धनस्था-
र्चनात् पूजनात् । इवम् । आपत् महावृष्टिरूपा विषत् । प्रसक्ता । तेनैव
हारभूतेन । गोपालगणस्य । शुक्तिं रक्षाम् । कर्तुम् । अरोचयत् ऐच्छत् ॥

स लीलया मेरुमिव द्वितीयं
गोवर्धनं गोपकुलप्रदीपः ।

नवप्रकटं निहितैकहस्तो

नागो नलस्तम्बमिवोज्जहार ॥ ४८ ॥

स इति । गोपकुलस्य प्रदीपवत्प्रकाशकः । सः कृष्णः । द्वितीयं मेरुमिव स्थितम् । गोवर्धनम् । नागः यज्ञः । नवं यथा तथा प्रकटं अकटमूलतया सूक्ष्मम् । नलस्तम्बं नलाद्यतृणविशेषकाण्डमिव । निहितैकहस्तः भ्यस्तैकपाणिः सन् । लीलया अनायासेन । उज्जहार उद्धृतवान् ॥ ४८ ॥

अधोमुखावस्थितमेरुकल्पं

शैलं तमुत्वाय शरण्यगोपः ।

उदञ्चयन्सत्वरमूर्ध्वमूलं

चक्रे महेन्द्रं शमितार्धगर्वम् ॥ ४९ ॥

अधोमुकेति । शरण्यगोपः शरणार्थिनां शरणे रक्षणे साधुगोपः कृष्णः । अधोमुखावस्थितमेरुकल्पम् ऊर्ध्वमूलमधोप्रं यथा तथावस्थितस्य मेरोः सदृशम् । मेरुर्हि भूसरोरुहकर्णिककारः अग्रे दिशालो मूले संकुचितः ; अयं तु पर्वतान्तरवदतथाभूत इति अधोमुखानवस्थितमेरुकल्पमित्युक्तम् । तं शैलम् । उत्त्वाय उद्धृत्य । सत्वरं शीघ्रम् । ऊर्ध्वमूलं यथा तथा उदञ्चयन् मूलं परिवर्त्य उद्गमयन् । महेन्द्रं शमितार्धगर्वं चक्रे, एतद्गर्वनादेव तस्य गर्वादे शान्तम् । सर्वथा गर्वशान्तित्तु शैलोपरि वृष्टेरपि वैफल्ये सति भवतीति भावः ॥ ४९ ॥

फणाभिरामप्रसृताङ्गुलीकः

प्रियाङ्गरागव्यतिषङ्गपाण्डुः ।

भुजस्तदीयो गिरिणा वभासे

भूमण्डलेनेव भुजङ्गराजः ॥ ५० ॥

फणेति । फणा इवाभिरामाः प्रसृता अङ्गुल्यो यस्य सः । प्रियाणां श्रीलादीनाम् अङ्गरागस्य कर्पूरप्रायस्य व्यतिषङ्गेण संपर्केण पाण्डुर्वचनः । तदीयः भुजः कृष्णबाहुः । गिरिणा पर्वतेन । भुजङ्गराजः शेषः । भूमण्डले-
नेव । वभासे । अङ्गुल्यः शेषस्य फणा इवासन्, अङ्गरागधवल्लिमा च तस्य
स्वतःसिद्धपाण्डिमेवाधोदित्यर्थः ॥ ५० ॥

आभुग्रक्ताङ्गुलिपञ्जरं त-

इतनोर्मिकारश्मिशलाकमन्तः ।

नवोदकसौमवृतं व्यभासी-

छत्रप्रकाण्डं हरिबाहुदण्डे ॥ ५१ ॥

आभुग्नेति । आभुग्रा ईषद्वनता रक्ता लोहिता अङ्गुल्य एव
पञ्जरं यस्य तत् । रजोर्मिकाणां रत्नमयाङ्गुलीमकानां रश्मवः किरणा
एव शाळाका यस्य तत् । नवोदकेनैव सौमेण दुकूलेन परिवृतम् । तत् ।
छत्रप्रकाण्डं प्रशस्तच्छत्रम् । 'मत्तल्लिकाः मन्त्रिकाः प्रकाण्डमुद्रतल्लयौ ।
प्रशस्तवत्त्वकन्ममूनि' इत्यमरः । 'प्रशंसान्वयनैव' इति समासः । हरिबाहा-
वेव दण्डे । व्यभासीत् विभाति सा । अत्र किंचिद्वनता मण्डलाकारेण
पर्वतमध्यं स्पृशन्त्योऽङ्गुलयः छत्रमूलप्रथितपञ्जरत्वेन, परितः तिर्यक्प्रसृता
रत्नाङ्गुलीमककिरणाः छत्रशाळाकात्वेन, समन्तात्प्रान्ते पतन्नवोदकं छत्र-

प्रान्तास्त्रिदुःकूलत्वेन, कृष्णबाहुः स्रग्दम्भत्वेन चारोप्यते; पर्वतरुद्रत्वेन चाप्यवलीचते इति रूपकसंकीर्णातिशयोक्तिरलंकारः ॥ ५१ ॥

विहारपद्मस्पृहयेव कृष्णो

भुजाद्रिणा भूमिधरं दधानः ।

स्वशेषभूतस्य हलायुधस्य

प्राचीमवस्थां प्रथयाबभूव ॥ ५२ ॥

विहारेति । विहारपद्मस्पृहयेव कीडापद्मवान्छयेव, कीडापद्मवद-
नायासेनेति यावत् । भूमिधरं पर्वतम् । भुजोऽद्रिरिव सारवत्त्वात्, तेन ।
दधानः । कृष्णः । स्वशेषभूतस्य तत्पत्वात्सोपसर्जनतां प्राप्तस्य । हला-
युधस्य । प्राचीम् अवस्थां शेषरूपं भूमिधारणरूपं प्राक्तनीं दशाम् ।
प्रथयाबभूव अनुकारेण प्रख्यापयामास । स्वजनस्याद्भुतचरित्रं लोकेषु
प्रख्यापयितुमुचितमिति भावः ॥ ५२ ॥

निवासभूते निखिलस्य तस्मि-

न्बालाकृतौ विभ्रति शैलमेकम् ।

सविस्मयान्वीक्ष्य जहास गोपा-

न्संप्रीतिलक्ष्येण तद्ग्रजन्मा ॥ ५३ ॥

निवासभूत इति । निखिलस्य जगतः । निवासभूते निवासत्वं
प्राप्ते । बालाकृतौ बालवेषे । तस्मिन् । एकम् । शैलम् । विभ्रति सति ।
तद्ग्रजन्मा तस्याग्रजो बलदेवः । सविस्मयान् कथं बालः शैलं विमर्ता-
स्यद्भुतरथाविष्टान् । गोपान् । वीक्ष्य । संप्रीतिलक्ष्येण संप्रीतिम्भाजेन ।
जहास, जगन्निवासस्यैकशैलमाश्रधारणं कियदित्यजानन्त एतावत्यपि

विस्मयन्त इति परिहासाभिप्रायेण जहासेत्यर्थः । अत्र स्थितेभ्योऽङ्गिभ्यं
सोपानासुपहासं संप्रीत्यभिनयेन निगूहितवानिति व्याजोक्तिरलंकारः ।
'उद्भिन्नवस्तुनिगूहनं व्याजोक्तिः' ॥ ५३ ॥

स कालिकाकालकृपाणिकानां

धाराशतैराहतसंनिधबन्धः ।

अवासृजत्क्षिप्रतरं क्षरद्भि-

र्धातुद्रवैर्नूनमसृञ्चि शैलः ॥ ५४ ॥

स इति । कालिका नवाम्बुदा एव कालकृपाणिकाः कृतान्तखङ्गाः ।
'कालिका स्यान्नवाम्बुदः' इत्यमरशेषः । तासाम् धाराशतैः धाराणामम्बुसं-
ततीनामेव कृपाणिकाप्राणां शतैः । आहतसंनिधबन्धः । सः । शैलः ।
क्षिप्रतरम् अतिक्षीघ्रम् । क्षरद्भिः स्पन्दमानैः । धातुद्रवैः गैरिकादिद्रव्यैः ।
नूनम् । असृञ्चि रक्षानि । अवासृजत् । कृपाणिकाभिः संनिधबन्धेषु
विदारितो हि रक्षानि वर्षतीति तथा अल्पेक्ष्णा ॥ ५४ ॥

सगैरिकस्तस्य गिरेः समन्ता-

द्विलम्बितो वर्षपयःप्रवाहः ।

वितानपर्यन्तजुषो वितेने

विदम्बनां वर्णतिरस्करिण्याः ॥ ५५ ॥

सगैरिक इति । तस्य । गिरेः गोवर्धनस्य । समन्तात् परितः ।
द्विलम्बितः । सगैरिकः गैरिकादिभिः सहितः । वर्षपयःप्रवाहः । वितान-
पर्यन्तजुषः वितानस्य उल्लोचस्य पर्यन्तान् परितो देशान् जुषतीति तथो-
क्ता, तस्याः । वर्णतिरस्करिण्याः कुधारूपयवनिकायाः । 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः

परितोमः कुयो द्वयोः' इत्यमरः । निङ्म्बनाम् अलुकारम् । वितैने । कृष्ण-
भुजोरिक्षासो गोवर्धनो वितान इव, तत्परितः पतन्तोऽैरैरुचिञ्जिता वर्ष-
जलप्रवाहा वितानस्थ समन्तादावृत्तिभूतकृषतिरस्करिणीसरसाञ्चेलर्धः ॥

इरंमदार्चिर्व्यतिषद्दीप्तः

पाणौ हरेरद्रिपतिश्चकाशे ।

प्रत्यस्मिन्द्रेण मुमुक्षितानां

प्रयुक्तमुत्त्वात् इवाशनीनाम् ॥ ५६ ॥

इरंमदेति । हरेः । पाणौ । इरंमदार्चिर्व्यतिषद्दीप्तः मेघामिज्वा-
लासंपर्केण दीप्यमानः । अद्रिपतिः गोवर्धनः । इन्द्रेण । मुमुक्षितानां मोक्षु-
मिष्टानां । अशनीनां वज्राणाम् । उत्त्वात् उत्खनने, उन्मूलन इति
यावत् । भावे चः । 'वर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इतिवधिमितसप्तमी ।
प्रयुक्तं संहितम् । प्रत्यक्षम् इव चकाशे । इन्द्रेण विधिसिद्धितानां वज्राणां
निरसनार्थं प्रयुक्तं दिव्यतेजसा ज्वलत् प्रत्यक्षमिव बभूवित्यर्थः ॥ ५६ ॥

बाहुदण्डेन बहन्तसलीलं

प्रवालकल्पाङ्गुलिपञ्जरेण ।

महीधरच्छत्रमनन्यवाह्यं

मायामयीं व्याकुरुतेव लीलाम् ॥ ५७ ॥

स इति । प्रवालकल्पाः पल्लवतुल्याः अङ्गुलय एव पञ्जरं छत्रमध्व-
नीकं यस्य तेन । बाहुदण्डेन बाहुनैव च्छत्रदण्डेन । अनन्यवाह्यम् अन्यै-
र्बाहुमल्लकवम् । महीधरमेव च्छत्रम् । लीलाम् । बहन् । सः कृष्णः ।
मायामयीम् अद्भुतरूपाम् । लीलाम् आत्ममायाम् । व्याकुरुतेव, किञ्चि-
दुदाहरणेन व्याहृतवानित्यर्थः ॥ ५७ ॥

करालरूपाकृतिवर्णभेदा-

न्कालाग्निनिर्वापणकल्पवृत्तीन् ।

रुरोध शैलीकृतया स्वशक्त्या

प्रायो धनान्पर्वतकूटकल्पान् ॥ ५८ ॥

करालेति । करालाः वृक्षाः रूक्षाः परुषा घूसरादिरूपा आकृतिभेदाः
वर्णभेदाश्च येषां तान् । भेदकल्दस्य द्वंद्वान्तस्थतया प्रत्येकं संबन्धः ।
करालरूपाविशेषणयोश्च यथासंख्यमाकृतिवर्णान्वयः । 'पुत्रं करालमुत्तुङ्गम्'
इत्यमरशेषः । 'कर्कशे परुषे रूक्षाः' इति वैजयन्ती । कालाग्निनिर्वापण-
कल्पवृत्तीन् प्रलयामलक्षमजपट्टवृत्तीन् । पर्वतकूटकल्पान् शैलीशिखरसद-
क्षान् । धनान् । प्रायः नूतनम् । शैलीकृतया पर्वतीकृतया । स्वशक्त्या ।
भगवानेव रुरोध । कथमन्यथा तेषां संरम्भं पर्वतः सहेतेति भावः ॥५८॥

पृथ्व्या यथावद्भरितं गिरेस्त-

न्मूलं निवासाय गवां बभूव ।

प्रासानुभावग्रहणार्हमासी

दग्रं च तस्यानतिविप्रकृष्टम् ॥ ५९ ॥

पृथ्व्येति । पृथ्व्या भूम्या । यथावत् सम्यक् । भरितं भगवदाज्ञया
पूरितम् । गिरेः उद्धृतस्य । तत् मूलम् । गवाम् । निवासाय ।
बभूव । अन्यथा उत्खातशैलगतौ तासामवस्थानसुखं न संभवतीति भावः ।
तस्य शैलस्य । अनतिविप्रकृष्टम् अधोप्रत्यादतिविप्रकर्षरहितम् । अग्रं
च । प्रासानुभावग्रहणार्हमासीत्, प्रत्यन्त इति प्रासास्तृणानि, तेषामनु-
भावः समृद्धिः, अनुभावशब्देनानुभववाचिना समृद्धिरिह लक्ष्यते ।
तद्ग्रहणे अर्हमुचितमवयवम् ॥ ५९ ॥

उदञ्चितस्याद्रिपतेरुपान्ते

पयःप्रवाहा निविडं पतन्तः ।

अतन्वत स्फाटिकवप्रशोभा-

मन्तर्गतैरस्तभयैरवेक्ष्याम् ॥ ६० ॥

उदञ्चितस्येति । उदञ्चितस्य उल्लिखितस्य । अद्रिपतेः । उपान्ते
पर्यन्ते । निविडम् अविरलम् । पतन्तः । पयःप्रवाहाः । अस्तभयैः
निरस्तवृष्टिभयैः । अन्तर्गतैः गोपजनैः । अवेक्ष्याम् अवेक्षणीयाम् । स्फा-
टिकवप्रशोभां स्फटिकमयप्राकारशोभाम् । अतन्वत अकुर्वत । प्रथमव-
र्षधाराभिर्धातुषु निःशेषं क्षालितेषु पश्चाद्वैसर्गिकषाज्जलभाज एव धाराः
पतन्तीति स्फाटिकेत्युक्तम् ॥ ६० ॥

अलब्धसूर्येन्दुकरप्रवेशे

मूले गिरेरावसतां जनानाम् ।

स्वलोचनद्वंद्वविहारभेदा-

नक्तंदिनान्यातनुते स्य नाथः ॥ ६१ ॥

अलब्धेति । नाथः कृष्णः । गिरेः । मूले । अलब्धसूर्येन्दुकरप्रवेशे
उपरि निरोधात्परितो वप्राकारजलप्रवाहनिरोधाच्च अप्राप्तारविशसिक्किर-
णप्रवेशे सति । आवसतां गिरिमूलमधिवसताम् । जनानाम् । नक्तं-
दिनानि रात्रीर्दिवसांश्च । स्वलोचनद्वंद्वविहारभेदात् चन्द्रसूर्यात्मकस्य स्व-
नेत्रयुग्मस्योन्मेषभेदात्, रात्रौ घामंश्च दिवा दक्षिणाय चोन्मेषात् । आत-
नुते स्य अकरोत् ॥ ६१ ॥

मुकुन्दगात्रं मणिदर्पणाभं
 छायापदेशेन विगाहमानैः ।
 सगोधनैस्तत्र सुरेन्द्रभीत्या
 गोपैस्तदा गूढमिवावतस्थे ॥ ६२ ॥

मुकुन्दगात्रमिति । मणिदर्पणाभं रत्नमुकुरप्रभम् । मुकुन्दगात्रं
 कृष्णदेहम् । छायापदेशेन प्रतिबिम्बव्याजेन । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः
 प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः । विगाहमानैः प्रविशद्भिः । सगोधनैः । गोपैः ।
 तत्र मुकुन्दगाले । सुरेन्द्रभीत्या इन्द्राद्भयेन । गूढम् अवतस्थ इव च्छन्नम-
 वस्थितमिव । अत्र च्छायापदेशेनेत्यपह्नुत्या गूढमिवावतस्थ इत्युत्प्रेक्षणात्
 सापह्नुवोत्प्रेक्षालंकारः ॥ ६२ ॥

विभर्ति कृष्णः सुकुमारगात्रः
 समाधरं तेन विभावयामः ।
 तदग्रजोऽसौ विभृयादशेषां
 बलः क्षमामित्यवदन्व्रजस्थाः ॥ ६३ ॥

विभर्तीति । सुकुमारगात्रः कोमलदेहः । कृष्णः । समाधरं पर्वतम् ।
 विभर्ति । तेन । तदग्रजः तस्यापि पूर्वजः । असौ बलः । अशेषां क्षम-
 स्ताम् । क्षमा भूमिम् । विभृयात् इच्छात् । इति विभावयामः प्रतीतः ।
 इति । व्रजस्थाः गोपाः । अवदन् । बलदेवस्य क्षेपावतारतयापि सकल-
 भूम्यङ्गलघारकतौचित्यं ज्ञेयम् ॥ ६३ ॥

बभूवुः स्वक्षास्वाग्रयिताग्रपादै-
 स्तपोधनैः साकमधःचिरोभिः ।

कृताभिमुख्याः कृतिनो मुकुन्दे

तपःप्रवृत्ता इव तत्र वृक्षाः ॥ ६४ ॥

बभूविति । तत्र पर्वते । स्वभासाप्रविताप्रपादैः सिञ्चसाक्षात्
बद्धाप्रचरणैः । अधोऽधिरोगिः अवाप्त्युल्लैः । तपोधनैः सार्धम् । मुकुन्दे
कृताभिमुख्याः शैलवत्स्वयमप्यधोप्रतया कृष्णाभिमुक्ताः । अत एव,
कृतिभिः धन्याः । वृक्षाः । तपसि प्रवृत्ता इव । बभूवुः ॥ ६४ ॥

अधोमुखस्याद्रिपतेस्तृणानि

स्पृष्ट्वा मुकुन्देन निदर्शितानि ।

जातस्पृहा जगत्सिरे सहर्षं

गावस्तदा किञ्चिदिवोन्नमन्त्यः ॥ ६५ ॥

अधोमुखेति । तदा । अधोमुखस्य । अद्रिपतेः गोवर्धनस्य । मुकु-
न्देन । स्पृष्ट्वा । निदर्शितानि दर्शितानि । तृणानि । जातस्पृहाः तृणप्रदर्श-
नेन तेषूपगमस्पृहाः । गावः । किञ्चिदिव स्वल्पम् । उन्नमन्त्यः सत्यः । सह-
र्षम् । जगत्सिरे प्रसन्ते स्म ॥ ६५ ॥

मणिप्रदीपैरतमांसि गोप्यः

प्रविश्य रम्याणि गुहागुहाणि ।

अस्पृष्टशीतोष्णमयब्रह्मलब्धं

स्वस्थाशयाः स्वर्गमिवान्वभूवन् ॥ ६६ ॥

मणिप्रदीपैरिति । गोप्यः । मणिप्रदीपैः । अतमांसि तमोरहि-
तानि । रम्याणि । गुहा एव गुहाणि । प्रविश्य । स्वस्थाशयाः स्वस्थ-

चिताः सत्यः । अस्पृष्टशीतोष्णं शीतोष्णवाचास्पर्शरहितम् । अयमलम्बं
यत्नं विना प्राप्तम् । स्वर्गम् । अन्वभूजशिव ॥ ६६ ॥

यथापुरं तत्र सपुत्रदारै-

रच्छिन्नगोदोहनमन्धनाद्यैः ।

स्वप्नावबोधप्रभृतीनि गोपैः

सिषेविरे विस्मृतपूर्ववासैः ॥ ६७ ॥

यथेति । तत्र छत्रशैलाभ्यन्तरे । यथापुरं यथापूर्वम् । अच्छि-
न्नगोदोहनमन्धनाद्यैः अनिच्छिन्नगोदोहनदधिमथनादिकृत्यैः । अत एव,
विस्मृतपूर्ववासैः । सपुत्रदारैः । गोपैः । स्वप्नावबोधप्रभृतीनि सिद्धाममे
स्वप्नः ततः प्रबोधकालेऽभ्यवहार इत्यादीनि । सिषेविरे सेव्यन्ते स्म ।
कर्मणि लिट् । वृद्ध्या न कस्यापि कृत्यस्यान्तरायोऽभवदिति भावः ॥ ६७ ॥

अस्पृष्टधाराजलविन्दुसेकै-

रकम्पमानैरपदन्तवीणैः ।

गोपीजनैरादधिरे विहारा

गिरीन्द्रमूले गृहनिर्विशेषम् ॥ ६८ ॥

अस्पृष्टेति । गिरीन्द्रमूले गोवर्धनस्य मूलप्रदेशे । अस्पृष्टधाराजल-
विन्दुसेकैः अस्पृष्टः अननुमूतः धाराजलविन्दुना सेकः सेचनं यैः, शैल-
मूलस्यातिविपुलतया वाताहतजलकणिकावापि तावद्दूरं प्रवेशासंभवा-
दिति भावः । अत एव, अकम्पमानैः । अपदन्तवीणैः अपगतदन्तपङ्क्ति-
द्वयसंघटनैः । गोपीजनैः । गृहनिर्विशेषं यथा तथा । विहाराः क्रीडाः ।
आदधिरे आद्रियन्ते स्म । कर्मणि लिट् ॥ ६८ ॥

वनेचरा गोपगणैः समेता

विमुक्तपर्जन्यभया विचेरुः ।

महीधरच्छत्रधरे मुकुन्दे

वन्यानि सत्त्वानि च तत्र गोभिः ॥ ६९ ॥

वनेचरा इति । मुकुन्दे । महीधरच्छत्रधरे पर्वतस्यैव छत्रस्य धारके
सति । तत्र पर्वतमूले । गोपगणैः । समेताः मिलिताः । वनेचराः किराता-
दयः । विमुक्तपर्जन्यभयाः सन्तः । पर्जन्यो मेघगर्जितं पर्जन्येषु हृद्दो-
षा । ‘पर्जन्यो मेघनिघोषे वासवे गर्जदम्बुदे’ इति रत्नमाला । विचेरुः
विचरन्ति स्म । तथा वन्यानि सत्त्वानि च व्याघ्रादीनि । विमुक्तपर्जन्यभ-
याणि सन्ति । गोभिः सह विचेरुः ॥ ६९ ॥

प्रभूतधाराप्रतिपन्नसैल्यं

प्रासारमद्भिं प्रभुरद्भुतानाम् ।

सुदर्शनादप्यधिकामनैषी-

त्पवित्रतां पाणिसरोजयोगात् ॥ ७० ॥

प्रभूतेति । अद्भुतानाम् आश्चर्याणां जगन्निर्माणदिकृतानाम् । प्रभुः
प्रभविता समर्थः कृष्णः । ‘समर्थेऽविपतौ प्रभुः’ इति वैजयन्ती । प्रभु-
तया बहुलया धारया वृष्टिजलसंतप्ता प्रतिपन्नसैल्यं प्रासशीतलभावम् ।
प्रासारम् अपां वृष्टिजलानां तारोऽत्युच्चध्वनिः असारः, प्रकृष्टः असारो
वास्मिन्निति ‘प्रादिभ्यो घातुजक्ष’ इति बहुव्रीहिः । उपरिपतवृष्टिजल-
महापोक्युक्तमित्यर्थः । ‘तारोऽत्युच्चस्तरे मुखाविशुद्धौ शुद्धमौक्तिके’
इति रत्नमाला । अद्भिं गोवर्धनम् । पाणिसरोजयोगात् स्वकीयकरकमल-
संपर्कात् । सुदर्शनात् चकादपि । अधिकाम् । पवित्रताम् । पवित्रः पूतः ।

पवित्र्यो वज्रेभ्यश्चायत इति पवित्रम् । ज्ञायते : 'अभ्येज्यपि हृद्यते' इति
उपलक्ष्यः । तस्य भावः पवित्रता ताम् । अनैषीत् नयति स्म । सुदर्शनोऽपि
प्रभूतायां धारायां स्वस्याप्रभागे प्रतिपन्नसौत्यः प्राप्तनिक्षिप्तभावः । 'धारा
पूः कापि सेनाग्रं पतदम्बादिसंततिः । स्वर्गादिनिक्षिप्तप्रान्तस्तरङ्गगति-
पञ्चकम्' इति रत्नमाला । प्राप्ता अरा अनेनेति प्राप्तारश्च । अरा नाम
वक्राणां नेमिनाभिमध्यगतावयवाः । तथैव वैजयन्ती 'श्री नेमिर्ना प्रधि-
क्ष्यकप्रान्ते कुम्भा तु नाभिका । अरास्तयोः स्थिता मध्ये' इति । एवमिदं
विशेषणद्वयं सुदर्शनेऽपि समानम् । किंतु तं भगवान्पाणिसरोजयोगात्पूत-
सारूपामेकां पवित्रतामनैषीत् । गोवर्धनं तु पूतसारूपां पवित्र्यो मेघनि-
र्घातवज्रेभ्यश्चातृत्तारूपां चोभयीं पवित्रतामनैषीदिति विशेष इत्यभिप्रायः ।
अत्र पवित्रतामिति स्फेवानुप्राणितः सुदर्शनादुपमानादरेरुत्कर्षकधनरूपो
व्यतिरेकालंकारः । वज्रच्छिन्नपक्षतया वज्रात्रस्यन्तमर्द्रं वज्रेभ्यश्चातृ-
तामनैषीदिति विरोधाभासश्च गम्यते । तत्स्फोरणायैव तस्यार्घटित-
संघटनादृक्किं व्यञ्जयितुमद्भुतानां प्रभुरिति निर्देशः कृतः । ततश्च सामि-
प्रायविशेष्यनिर्देशरूपः परिकराङ्कुरालंकारः ॥ ७० ॥

मुकुन्दहस्ताम्बुरुहाधिरोहा-

त्प्राप्तः श्रियं मेरुमुखैरलभ्याम् ।

वर्षापदेशेन गिरिः स लेभे

नगाधिपत्यार्हमिवाभिषेकम् ॥ ७१ ॥

मुकुन्देति । मुकुन्दस्य हस्तोऽम्बुरुहमिव तस्याधिरोहदारोहणात् ।
मेरुमुखैः हेमाचलप्रभृतिभिः पर्वतान्तरैः । अलभ्याम् । श्रियं क्षोभामेव
लक्ष्मीम् । प्राप्तः । सः । गिरिः । वर्षापदेशेन वृष्टिव्याजेन । नगाधिप-
त्यार्हं पर्वतकुलाधिराज्योचितम् । अभिषेकम् । लेभे इव । अत्र वर्षा-

पदेशेनेत्यपहृत्या अभिवेकं लेभ इवेत्युत्प्रेक्षणात्सापहृद्योत्प्रेक्षालं-
कारः ॥ ७१ ॥

मदोत्त्वणानामिव बल्लवीनां

गीतं गणैः शौरिगुणानुबन्धम् ।

गुहाविशेषैर्ध्रुवमन्ववादी-

द्रोवर्धनो गोपगणाभिनन्द्यः ॥ ७२ ॥

मदोत्त्वणानामिति । गोपगणाभिनन्द्यः वर्षाज्जाणान्द्रोपगणश्चाध्वः ।
शोवर्धनः । मदेन उत्त्वणानां तीव्राणां मदनपारवश्येन तीव्रमदानामिव
स्थितानाम् । बल्लवीनाम् । गणैः । गीतम् । शौरिगुणानां विक्रमादीनामनु-
बन्धमनुवृत्तिम् । गुहाविशेषैः प्रतिध्वनिमद्भिः गुह्याभेदैः । ध्रुवं नूनम् ।
मन्ववादीन् अनुवदति स्य । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ७२ ॥

कराग्रयश्वे घटितेन कृष्णः

सवारिणा सानुमताभिगुप्तान् ।

अलम्भयद्गोपगणान्त्सदारा-

न्धारागृहाभ्यन्तरवाससौख्यम् ॥ ७३ ॥

कराग्रेति । कृष्णः । कराग्र एव यश्वे उपरि सलिलोत्पादनयश्वे ।
घटितेन । सानुमता पर्वतेन । अभिगुप्तान् । सदारान् । गोपगणान् ।
धारागृहाभ्यन्तरवाससौख्यम् अलम्भयत् । धारागृहाभ्यन्तरेषु भोगिन-
स्तरुणीसंहिताः सुख्यन्तीति भावः । यद्यपि लभेः प्राप्त्यर्थतायां न
द्विकर्मकता तथापि तस्य प्राप्त्युपसर्जनकगत्यर्थताप्यस्तीति तद्विवक्षयेह
'गतिबुद्धि' इत्यादिसूत्रेण द्विकर्मकता । तथा च बाभनः 'लभेर्गत्यर्थ-
त्वाणिष्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे' इति ॥ ७३ ॥

अचिन्त्यशक्तेरकुमारयूनः

कौमारलीलाकवचेन गुप्तम् ।

बलं तदाप्राक्कुलिसंश्रिताद्रे-

स्तावत्परिच्छिन्नमबोधि गोपैः ॥ ७४ ॥

अचिन्त्यशक्तेरिति । अचिन्त्यशक्तेः अप्रमेयशक्तेः । अकुमारयूनः
पुराणपुरुषतया कौमारयौवनरहितस्य । अप्राक्कुलिसंश्रिताद्रेः । अग्रं चासा-
वकुलिश्च । अवयवावयविनोरभेदविवक्षया अप्राक्कुल्योः कर्मधारयः ।
यदाह वामनः 'हस्ताप्राग्हस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्', इति ।
तामप्राक्कुलि संश्रितोऽदिर्यस्य तस्य कृष्णस्य । तत् प्रसिद्धमखिलजगद्धार-
णकर्म । कौमारलीलाकवचेन गुप्तं कौमारविहारैर्गैव कवचेन च्छिन्नम् ।
बलम् । गोपैः । तावत्परिच्छिन्नम् अबोधि । अहो शैलधारणक्षममस्य
बलमित्येतावन्मात्रपरिमितमज्ञासिधुः । बुधेः कर्मणि लुङ् ॥ ७४ ॥

निमेषनिष्ठघृतयुगानि यासां

येभ्यो निरोधव्यसनान्यभूवन् ।

तासां स तैः सार्धमभूत्समीक्ष्यो

वामधुर्वा बलवयुधनाथः ॥ ७५ ॥

निमेषेति । यासां भोषिकानाम् । निमेषनिष्ठघृतयुगानि निमेषोऽष्ट-
त्रुटिपरिमितः कालः । तदुक्तं वैजयन्त्याम् 'कालोऽनेहा च द्विष्टोऽपि
सूक्ष्मः स्त्री तु त्रुटिर्मता । द्वे त्रुटौ लघ्वक्षरकस्तौ द्वावक्षरवातकः । तौ
निमेषः' इति । तन्मात्रेण निष्ठघृतानि सृष्टानि युगानि यैः । निष्ठघृतशब्दस्य
सृष्टौ यौषत्त्वाम प्राम्बता । तदुक्तं दण्डिना 'निष्ठघृतोद्गीर्णवान्तादि गौण-

वृत्तिव्यपाधयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्ष्यां विगाहते' इति ।
तथाभूतानि । येभ्यः स्वस्वभर्तृभ्यः निरोधव्यसनानि गृहकुल्येषु विनि-
योजनेन कृष्णदर्शननिरोधात्संभूतानि व्यसनानि कृष्णे कामोद्रेकज-
ग्लान्यादयो दोषाः । 'व्यसनेन विपदि त्रशो द्वेषे कामजकोपजे' इत्यमरः ।
अभूवन् अजनिपतः । तासाम् । वामभूवां गोपवनिताजाम् । तैः स्वभर्तृभि-
रेव । सार्धं सह । बल्लवयूथनाथः गोपकुलस्वामी कृष्णः । समीक्ष्यः दृश्यः ।
अभूत्, शैलधारणाद्भूतदर्शनव्याजेन भर्तृभिः सहैव गोप्यस्तं निर्निरोधम-
पश्यमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

कृतार्थभावं भृशमादधाने

कृष्णाङ्गसंस्पर्शविलोकनादौ ।

अयन्त्रिताभिश्चिरमाश्रयं

वर्षानुवृत्तिर्ब्रजसुन्दरीभिः ॥ ७६ ॥

कृतार्थभावमिति । यशं कृतार्थभावम् आदधाने जनसमक्षमेव
लाभादत्यर्थं चेतस्तृप्तिं संपादयति । कृष्णाङ्गसंस्पर्शविलोकनादौ जनसंम-
र्दशैलधारणकृताद्भूतकौतूहलादिव्याजेन क्रियमाणे भगवदङ्गसंस्पर्शवीक्ष-
णादौ । आदिपदेन तद्भुगकीर्तनादि गृह्यते । तस्मिन्, अयन्त्रिताभिः निर्नि-
रोधाभिः । ब्रजसुन्दरीभिः । चिरम् । वर्षानुवृत्तिः । आश्रयं प्राप्यत,
वृष्टिनिवृत्तौ स्लक्ष्णपृष्ठं मतानामेवं तदङ्गस्पर्शादिभावनादिति भावः ॥ ७६ ॥

धारानिपातैः स्तनतां घनाना-

मक्षप्रमाणैरभिहन्यमानः ।

आकस्मिकीमन्वभवत्स शैलो

वज्रव्यथां वासवरोषजाताम् ॥ ७७ ॥

धारानिपातैरिति । स्तनतां गर्जताम् । घनानां मेघानाम् । अक्ष-
प्रमाणैः रथाङ्गप्रमाणैः । 'अक्षमिन्द्रियमक्षो ना रथाङ्गव्यवहारयोः । पाशके
शाकटे कर्षे द्यूतभेदे कलिद्वये ' इति रत्नमात्रा । धारानिपातैः । अभितो
हन्यमानः । सः । शैलः । वासवकोपजाताम् इन्द्रकोपप्रभवाम् । आकस्मि-
कीम् अकस्माद्भवाम् । वज्रव्यथा निर्निमित्तहम्भोलिपतनवुःखम् । अन्व-
भवत् । पूर्वं हि पर्वता लोकरक्षानिमित्तेन पक्षस्वप्नसमये वज्रव्यथा-
मन्वभूवन् । इदानीं ॥ धारानिपातैरेति भावः ॥ ७७ ॥

तमेकहस्ताङ्गुलियन्त्रलग्नं

धाराहतं धारयतस्त्रिधात्रः ।

अमुक्तबाल्यस्य समग्रशक्तेः

क्षणार्धवत्सप्त दिनान्यतीयुः ॥ ७८ ॥

तमिति । एकस्य हस्तस्याङ्गुलावेव यन्त्रे लग्नं खिष्टम् । धाराभिरा-
हतम् । तं शैलम् । धारयतः । अमुक्तबाल्यस्य । समग्रशक्तेः संपूर्णशक्तेः ।
त्रिधात्रः कृष्णस्य । क्षणार्धवत् क्षणार्धेन तुल्यं यथा तथा । सप्त । दिनानि ।
अतीयुः अतिक्रान्तानि ॥ ७८ ॥

स तादृशास्तोयभृतो युगान्ते

श्वासानिलैः शोषयितुं क्षमोऽपि ।

महेन्द्रदर्पात्ययमात्रकाङ्क्षी

प्रख्यापयामास गिरेः प्रभावम् ॥ ७९ ॥

ननु युगान्ते वृष्ट्या एकार्पणीकृतत्रैलोक्यानुष्कलावर्तकादीभिः शक्ति-
तैरेव शोषयति देवः । तथा हि पुराणवचनम् 'धारानिरक्षमात्राणि पूर-

कित्वाशिलां भुवम् । भुवर्लोकं तथैवोर्ध्वं ह्रावयन्ति ततो द्विज । अन्ध-
कारीकृते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे । वर्षन्ति ते महाघोरा वर्षाणामपरं
कृतम् । सप्तर्दिस्थानमाक्रम्य स्थितेऽन्मसि मङ्गलमुने । एकार्णवं भवत्येव
त्रैलोक्यमखिलं द्विज । मुखनिःश्वासजो विष्णोर्वायुस्ताञ्जलदास्ततः । नाश-
यन्वाति मैत्रेय वर्षाणामपरं कृतम्' इति । तस्य भगवतः किमित्यथ वृष्टि-
वारणाय शैलधारणप्रयासानुभवस्तत्राह— स इति । सः कृष्णः । ताह-
सान् प्रसिद्धानुभाषान् । तोयभृतः पुष्कलावर्तकादीन्प्रलयधनान् । युगा-
न्ते । श्वासानिलैः । शोषयितुम् । क्षमोऽपि समर्थोऽपि । महेन्द्रदर्पालय-
मात्रकाङ्क्षी शक्रगर्वापनयमात्रं काङ्क्षमाणः । गिरेः गोवर्धनस्य । प्रभावं
माहात्म्यम् । प्रख्यापयामास । 'प्रतापमाहात्म्ययोः प्रभावः स्यात्' इति
वैजयन्ती । गिरिपूजया क्रुद्धस्य शक्रस्य गर्वा गिरिप्रभावख्यापनेनैवापनेय
इति भावः ॥ ७९ ॥

एकत्र संरक्षति कृष्णमेघे

गोत्रेण चैकेन गवां कुलानि ।

अशेषगोत्रौघभिदा नियुक्तै-

र्मेघायुतैर्मोघतमैर्बभूवुः ॥ ८० ॥

एकत्रेति । एकल एकस्मिन् । कृष्ण एव मेघे, कालमेघ इत्यपि
गम्यते । एकेन च गोत्रेण एकेनैव पर्वतेन । चक्रारोऽवधारणार्थः ।
'शान्तावधेय समाहारेऽप्यन्योन्यार्थे समुच्चये । पक्षान्तरे तथा पादपूरणेऽ-
प्यवधारणे' इति विश्वः । गवाम् । कुलानि । संरक्षति सति । अशेषगो-
त्रौघभिदा अखिलपर्वतसमूहविदारकेण शक्रेण । नियुक्तैः । मेघायुतैः
मेघानामयुतैः अनेकदशसहस्रैः । मोघतमैः अतिशयेन व्यर्थैः । बभूवुः
भूवते क्व । भावे क्तिच् । एकं गोत्रमवष्टम्भ्य योऽकुलसंरक्षणवैकस्मिन्मेघे

प्रवृत्तेऽस्त्रिलामासपि योत्राणां जेतारमवष्टभ्य प्रवृत्ता बहवो मेघा मोक्षी-
बभूवुरिति बहुभ्योऽपि प्रसिद्धमेवेभ्यः एकस्य कृष्णमेघस्यातिशयनि-
बन्धनात् व्यतिरेकालंकारः ॥ ८० ॥

ब्रजोपमर्दे वितथे सुरेन्द्रः

स्वयंवृतोऽपत्रपया भिया च ।

दुनोति मामिन्द्रपदं दुरन्तं

किंपौरुषं केवलमित्यदुःख्यत् ॥ ८१ ॥

अजेति । सुरेन्द्रः वाक्कः । ब्रजोपमर्दे योऽङ्गलोपमर्दने । वितथे स्वर्थे
सति । अपत्रपया परेभ्यो लज्जया । भिया च कृतायकारतया कृष्णाद्भयेन
च । स्वयंवृतः स्वयंवरेण प्रापितः सन् । किंपौरुषं कुत्सितपराक्रमम् ।
अत एव दुरन्तं दुष्टो देवोऽन्तः स्वरूपं वस्येति तयोक्तम् । 'अन्तोऽस्म्य-
वधिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके' इति वैजयन्ती । इन्द्रपदं केवलम्
इन्द्रपदमेव । माम् । दुनोति क्लिश्नाति । इति । अदुःख्यत् दुःखयति स्म ।
निर्वहणोचितपरत्कमरहितं स्तकीयं पदमेव अगर्ह इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

निवृत्तरोषे निमृतेऽपि शत्रे

संदर्शितस्वामिनिदेशसङ्गाः ।

ववर्षुर्ग्रां मुहुरभ्यवृष्टिं

वैरोपपन्ना इव वारिवाहाः ॥ ८२ ॥

निवृत्तेति । निवृत्तरोषे अपस्तम्भोषे । शत्रे । निमृते विनीतेऽपि ।
'निमृत्विनीतप्रथिताः समाः' इत्यमरः । संदर्शितस्वामिनिदेशसङ्गाः
संदर्शितेन्द्रनिबोमासङ्गाः । वारिवाहाः । वैरोपपन्नाः क्षात्रवयुक्षा इव ,

उग्राम् । अश्ववृष्टिम् उपलवृष्टिम् । वर्षधुः वर्षन्ति स्म । लोके हि
दण्डनप्रवृत्ता राजभटाः प्रसन्नेऽपि रात्रि निर्दोक्षिण्यं तनुपपीडनं कुर्वन्तीति
माषः ॥ ८२ ॥

निवार्य दुर्वारजवान्पयोदा-

आर्यं सतां नन्दसुतं प्रपित्सुः ।

करम्बितप्रीतिभयः क्षणार्धं

व्यक्तिं भजन्व्योमतलेऽवतस्थे ॥ ८३ ॥

मिचार्येति । सतां सात्विकानाम् । नाथम् । नन्दसुतं कृष्णम् । प्रपित्सुः
प्रपत्तुमिच्छुः । 'सनि सीमाधुरभलभशकपतपदामच इस्' इत्यकारस्य
इषि 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । करम्बितप्रीतिभयः, कर-
म्बिते संवलिता प्रीतिभये अचलधारणदर्शनेन कृष्णस्य कंसादिनिग्रहेऽपि
शक्तिरस्तीति प्रीतिः, कृतापकारतया ततो भयं च यस्यिन्द्र इन्द्रः । दुर्वा-
रजवान् दुर्वारवेगान् । पयोदान् । निवार्यः । क्षणार्धं स्वल्पकालम् ।
व्योमतले । व्यक्तिं भजन् दृश्यतां प्राप्तः सन् । अवतस्थे । भगवद्दर्शने
कौतुहलात्त्वरितमवलम्ब्यरपि भयानिरुद्ध इव केचित्कालं व्योमतले स्थित
इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

क्रमेण पृथ्वीमभिगन्तुकामः

श्वेताभ्रपर्यायगजाधिरूढः ।

विलोचनव्याञ्जितपद्मसंप-

दर्शात्ययो मूर्त इवावभासे ॥ ८४ ॥

क्रमेणेति । क्रमेण शनैः । पृथ्वीम् । अभिगन्तुकामः अवतरितुकामः ।

श्वेताभ्रपर्यायगजाधिकूलः शुभ्रमेघसदृशमैरावतमाकृतः । विलोचनैर्म्यक्ति-
तपत्रसंपत् प्रकाशितकमलसंपत् इन्द्रः । मूर्तः मूर्तिमान् । मूर्तिसाब्दादर्शाभा-
यन् । वर्षास्त्रयः शरत्समय इव आवभासे । अत्र शक्रस्य शरत्समयत्वेनो-
त्प्रेक्षा श्वेताभ्रपर्यायेत्युपमया विलोचनैरित्यादिरूपकेण चोत्थापितेति
संकरः ॥ ८४ ॥

पुनः प्रसन्नां पुरुहूतदान्त्या

पश्यन्दिवं प्राणभृतामधीशः ।

तमद्रिमव्याहृतदिव्यलीलः

संतोलयामास निवेशयिष्यन् ॥ ८५ ॥

पुनरिति । पुरुहूतदान्त्या इन्द्रस्योपशमेन । पुनः प्रसन्नां पुनरपि यथा-
पूर्वं निर्मलम् । दिवम् आकाशम् । पश्यन् । अव्याहृतदिव्यलीलः अत्र-
तिहताप्राकृतलीलः । प्राणभृतामधीशः कृष्णः । तमद्रिं गोवर्धनम् । निवे-
शयिष्यन् यथापूर्वं स्थापयिष्यन् । संतोलयामास यथास्थानमेव निवेश-
यितुं परिवर्तयामासेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

विलसद्वृत्त्यैव तिरोहितेषु

मेघेषु विश्रान्तविकत्थनेषु ।

स्थाने निवेशादचलीचकार

छत्राचलं शौरिरस्त्रिभवाहुः ॥ ८६ ॥

विलस्येति । 'आत्मनश्चरिते सम्यग्ज्ञातेऽन्यैर्धस्य जायते । अपत्र-
पातिमहती स विलस इति स्मृतः' तद्वत्स्या तत्प्रकारेणैव । विश्रान्तविक-
त्थनेषु विश्रान्तं विकत्थनमात्मश्लाघातुल्या गर्जा येषां तेषु । मेघेषु ।

सिरोहितेषु सत्सु । अस्त्रिभवाहुः निरतरगिरिधारणेऽप्यभ्रान्तभुजः ।
शौरिः । लत्राचलं कृताकारं गिरिं गोवर्धनम् । स्थाने निवेशात् तदीये
स्थाने यथापूर्वं स्थापनात् । अचलीचकार अचलं कृतवान् ॥ ८६ ॥

उत्क्षिप्यमाणः परिवर्त्यमानः

संस्थाप्यमानोऽपि तथैव भूयः ।

स तस्य संकल्पवशेन भेजे

शैलो न शैथिल्यकथाप्रसङ्गम् ॥ ८७ ॥

उत्क्षिप्यमाण इति । उत्क्षिप्यमाणः उड्डियमाणः । परिवर्त्यमानः
अधोमत्तया विपरिवर्त्यमानः । भूयः तथैव संस्थाप्यमानोऽपि पुनरपि
यथापूर्वं निवेद्यमानश्च । स शैलः । तस्य भगवतः । संकल्पवशेन इच्छा-
वत्तया । शैथिल्यकथाप्रसङ्गं शिथिलीभाक्कथायाः प्रसङ्गमपि । न
भेजे ॥ ८७ ॥

व्यपेतशैलव्यवधानदृश्यो

विभूषितः स्वेदकर्णैः स बालः ।

दिशद्भिरामोदमभौमभोग्यं

दिन्यैरवाकीर्धत पुष्पवर्षैः ॥ ८८ ॥

व्यपेतेति । व्यपेतशैलव्यवधानदृश्यः अपमत्तशैलव्यवधानतया दूरगो-
चरः । स्वेदकर्णैः किञ्चित्स्वेदाभिनयप्रभावेतैः । विभूषितः । स बालः ।
अभौमभोग्यम् भूमिनिवास एवामिति भौमः । 'सोऽस्य निवासः' इत्यप्र-
त्ययः । तेषां भोग्यो न भवतीति तथोक्तः तम् । आमोदम् सौरभम् ।
दिशद्भिः प्रवच्छद्भिः । 'आमोदो हर्षगन्धरीः' इति विश्वः । दिन्यैः

दिवः स्वर्गादागतैः । 'बुधगपागुदकप्रतीचो यत्' इति सैविको सप्तम्ययः ।
पुष्पवर्धैः । अवाकीर्यत अभ्यषिच्यत ॥ ८८ ॥

निवेद्य कृष्णं शकटीरथाग्रे

नाथोपचारैरुपसेदिवांसः ।

सगोधनाः स्वं व्रजमात्रजन्तः

संगीतलीलामभजन्त गोपाः ॥ ८९ ॥

निवेध्येति । शकटीरथाग्रे अल्पः शकटः शकटी । 'स्त्री स्वात्काचि-
भ्यश्चात्थादिर्विवक्षापचये सति' इत्यल्पलविकक्षार्थां स्त्रीत्वम् । गौरादित्वा-
न्हीम् । सैव रयः तस्याग्रे पुरोभागे । कृष्णं निवेद्य । नाथोपचारैः राजयो-
ग्यैरुपचारैः जयजयादिरूपैः । उपसेदिवांसः उपसप्तवन्तः । सगोधनाः
स्वं व्रजमात्रजन्तः गोधनैः सहिताः स्वकीयं गोकुलं प्रत्यागच्छन्तः । गोपाः ।
संगीतलीलामभजन्त इषाहीतनृत्तवाद्यलीलामभजन्त चक्रुः । 'गीतं नृत्तं
तथा वाद्यं त्रयं संगीतमुच्यते' इति शास्त्रैवेवः ॥ ८९ ॥

कश्चिन्न खिन्नोऽसि वह्निगिरीन्द्रं

कश्चिन्न विम्बलायति पाणिपद्मम् ।

इति भुवाणाः मुहदो मुकुन्दं

पर्याकुलाः पस्पृशुरङ्गमङ्गम् ॥ ९० ॥

कश्चिदिति । गिरीन्द्रं वहन् । न खिन्नोऽसि कश्चित् न खिन्नोऽसि
किम् । 'कश्चित्प्रश्ने कामवादे' इति वैजयन्ती । पाणिपद्मं तव करकमलम् ।
न विम्बलायति कश्चित् नावसीदति किम् । इति मुकुन्दं भुवन्तः मुहदः ।
पर्याकुलाः परितो विस्तृतहस्ताः सन्तः । अङ्गमङ्गं पस्पृशुः स्नेहात्प्रसङ्गं
पूजामृशन्ति स्म ॥ ९० ॥

अथावतीर्य स्वयमन्तरिक्षा-
दनुज्जितैरावतदानवर्षात् ।

विलक्षचित्तो वसुदेवसूनुं

वल्गुस्मितं वज्रधृदाससाद ॥ ९१ ॥

अथेति । अथ शीलनिवेशानन्तरम् । विलक्षचित्तः लज्जितहृदयः ।
वज्रसूत इन्द्रः । अनुज्जितैरावतदानवर्षात् पयोददृष्टुपरमेऽपि अपरित्य-
क्तैरावतदानवर्षात् । अन्तरिक्षात् अवतीर्य । वल्गुस्मितं मञ्जुहासम् ।
वसुदेवसूनुम् । स्वयम् । आससाद ॥ ९१ ॥

पुरोदधानः सुरभिं प्रतीक्ष्या-

माजम्बुषीमात्मभुजो नियोगात् ।

अपत्रपागद्गदमावभाषे

बद्धाञ्जलिं बालमुपेन्द्रमिन्द्रः ॥ ९२ ॥

पुर इति । आत्मभुजः वसुधैवकुतस्य । नियोगात् । आजम्बुषी पयसा
मोविन्दाभिषेकार्थं गोलोकादागतवतीम् । प्रतीक्ष्या पूज्याम् । सुरभिं मां
कामधेनुम् । पुरोदधानः पुरस्कृतेन । इन्द्रः । अञ्जलिं बद्धा । अपत्रपा
गद्गदं वथा तथा । बालम् उपेन्द्रं कृष्णम् । आवभाषे ॥ ९२ ॥

नाथ त्वया नर्मविहारभाजा

विमोहितो विप्रतिसारितश्च ।

अकिञ्चनस्त्वाग्रहमाश्रितः स-

न्निष्ठापकारो न बहिष्क्रियार्हः ॥ ९३ ॥

नाथेति । हे नाथ । नमोविहारभाजा । 'द्वयः केलिः परांदासः क्रीडा क्रीला च नमं च' इत्यमरः । त्वया । विमोहितः विप्रतिधारितश्च प्राप्नो-
हमज्ञानं प्रापितस्तदनु पश्चात्तापितश्च । 'पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार
इत्यपि' इत्यमरः । अकिञ्चनः उपायान्तररहितः । स्वामाश्रितः सन् ।
क्षिप्तापकारः प्रपत्यङ्गभूतप्रातिकूल्यवर्जनघेषित्वात्प्रकापराधोऽहम् । न
नहिष्क्रियार्हः परित्यागोक्तो न भवामि । सर्वथा स्वकीयत्वेन परिगृह्य
रक्षणीय एवेत्यर्थः ॥ ९३ ॥

कृतापराधेष्वपि सानुकम्पं

क्षेमंकरं क्षेत्रविवेचकानाम् ।

विश्वोपकाराध्वरबद्धदीक्षं

वेद्यं परं वेदविदो विदुस्त्वाम् ॥ ९४ ॥

कृतापराधेष्विति । कृतापराधेष्वपि । सानुकम्पं सदयम् । क्षेत्रवि-
वेचकानाम् इदं क्षेत्रमयं क्षेत्रम् इति वेदातिरिक्तात्मविवेचकानाम् । क्षेम-
करं शुभानहम् । 'क्षेत्रं पुरे गृहे वेदे' इति वैजयन्ती । 'क्षेमप्रियमदेऽध्व'
इति सचप्रत्ययो मुमागमश्च । विश्वोपकार एवाध्वरे बद्धदीक्षं गृहीतव्रतम्,
अभिनिविष्टमिति यावत् । त्वाम् परमुत्कृष्टम् । वेद्यम् उपासनीयम् । विदुः
जानन्ति । 'वेदविदो वदन्ति' इति पाठे आहुरित्यर्थः ॥ ९४ ॥

निगृह्यतस्ते सृजतश्च वर्षं

निमित्तभावे निहितैस्त्वयैव ।

प्रवर्तते निष्प्रतिघो विहारः

स्वयं प्रयुक्तैरिव यन्त्रभेदैः ॥ ९५ ॥

निगृह्यत इति । नर्षं वृद्धिम् । निगृह्यतः उपसंहरतः । सृजतः संपा-
दयतश्च । ते त्वयैव । निमित्तभावे निहितैः । तत्तदधिकारपदरूपे वृद्ध्या-
विहेतुभावे निवेष्टितैः । अस्मदादिभिरिति शेषः । स्वयं प्रयुक्तैः मन्त्रमे-
दैरिव कृतैर्यन्त्रविशेषैरिव । निष्प्रतिषो विहारः अप्रतिहता क्रीडा । प्रवर्तते ।
यथा स्वकृतैर्यन्त्रैस्तत्तत्कार्यं कारयन्तः कुशलाः क्रीडन्ति, एवं वृद्ध्यादि-
निमित्तभावे निहितैरस्मदादिभिर्वृद्ध्यादिकार्यं स्वेच्छयैव प्रयोजयतः क्रीडन-
मेव । तन्मे न कश्चिदपराधो मन्तव्य इति भावः ॥ ९५ ॥

अनन्यसाधारणपारमेष्ठ्या-

दन्यानशेषानतिसंदधानात् ।

गोपायितुं पारयति त्रिलोकीं

गोपायमानादपि न त्वदन्यः ॥ ९६ ॥

अनन्येति । परमे व्योमनि निदाकाशस्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ।
'परमे स्थः कित्' इतीनिः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यल्लुक् । 'स्था-
स्थिन्स्थूनामिति वक्तव्यम्' इति षत्वम् । परमेष्ठिनो भावः पारमेष्ठ्यम् ।
अनन्यसाधारणं पारमेष्ठ्यं सर्वोन्नतपदस्थायित्वं यस्य तस्मात् । अन्यान-
शेषान् स्वव्यतिरिक्तान्सर्वान्देवाहुरादीन् । अतिसंदधानात् पारमेष्ठ्याच्छा-
दकभूमिकापरिग्रहेण वक्ष्यतः । गोपायमानात् गोपवदाचरतोऽपि । त्वत्
त्वत्तः । अन्यः कोऽपि । त्रिलोकां गोपायितुं रक्षितुम् । न पारयति न
शक्नोति । गोपकुमारवेषोऽपि त्वमेव त्रीन् लोकान् रक्षितुं शक्तः । अन्ये
त्वस्मदादयो देवादिरूपा अपि न तत्र शक्ताः । अतो गोपरूपेण त्वया
त्रैलोक्यरत्नेन गोकुलमात्रं रक्षितमिति तेन मनुत्साहमङ्गः कृत इति च
मेदं विशयपदमिति भावः ॥ ९६ ॥

ब्रजौकसां नाथ दिवौकसां वा

विषत्प्रसङ्गे विहितावतारः ।

एकस्त्वमेव स्वयमीप्सितानां

दयासहायो नियमेन दाता ॥ ९७ ॥

ब्रजौकसामिति । हे नाथ । ब्रजौकसां नन्दादीनाम् । दिवौकसां वा अस्मदादीनां देवानां च । वाशब्दः समुच्चये । 'वा स्याद्विकल्पे पर्याये इकार्येऽपि समुच्चये' इति विश्वः । विषत्प्रसङ्गे कंसादिभ्यो विषदः प्रसङ्गौ सत्याम् । विहितावतारः । त्वम् एक एव । स्वयं दयासहायः सन् । ईप्सितानाम् । नियमेन एकान्तेन । दाता । त्वदन्यस्त्वादृशो नास्तीत्यर्थः । भूतो यथा ब्रजौकसो विषाभिवारणेनेष्टार्थप्रदानेन परिपाल्यन्ते । एवं वयसपि परिपालनीया इति भाषः ॥ ९७ ॥

स्वरूपतो विग्रहतश्च विश्वं

नित्यं त्वयैकेन धृतं यदेतत् ।

तदेकदेशोद्ग्रहनादमुष्मा-

न् विस्मयं तत्त्वविदो भजन्ति ॥ ९८ ॥

स्वरूपत इति । यदेतत्परिदृश्यमानम् । विश्वं जगत् । 'विश्वं समस्तजगतोः' इति विश्वः । स्वरूपतो विग्रहतश्च चेतनस्वरूपेणाचेतनस्वरूपेण चेति आर्यविशेषणम्, परमासुदेवस्वरूपेण व्यूहविभवादिविग्रहेण चेति धारकविशेषणं वा । नित्यं सदा । त्वयैकेन धृतम् । अमुष्मात् तदेकदेशोद्ग्रहनात् तदेकदेशस्याह शैलस्योद्ग्रहनात् । तत्त्वविदः विस्मयं न भजन्ति हि ॥ ९८ ॥

प्रयोजितोऽहं त्वयि भक्तिबन्धा-
 द्रोभिः स्वलोकादुपसेदुषीभिः ।
 इच्छामि संरक्षितगोव्रजं त्वां
 स्थाने गवामिन्द्रतयाभिषेक्तुम् ॥ ९९ ॥

प्रयोजित इति । त्वयि । भक्तिबन्धात् । स्वलोकात् । उपसेदुषीभिः
 आगताभिः । गोभिः । प्रयोजितः प्रेरितः । अहम् । संरक्षितगोव्रजं प्राप्त-
 गोकुलम् । त्वाम् । गवाम् । इन्द्रतया ईश्वरत्वेन । अभिषेक्तुम् इच्छामि ।
 स्थाने युक्तम् । तद्वक्ष्यस्य तदीश्वरत्वमुचितमिति भावः । 'युक्ते हे
 प्राप्रतं स्थाने' इत्यमरः ॥ ९९ ॥

तिरोहितामम्भसि विन्दता गां
 पूर्वं सया पोत्रिवरेण लब्धा ।
 निरुक्तनिष्णातकृताभ्यनुज्ञा
 व्यक्तिं पुनर्यातु शुभा त्वदाख्या ॥ १०० ॥

तिरोहितामिति । अम्भसि प्रलयार्णवजले । तिरोहिताम् । गां
 भूमिम् । विन्दता उद्धरणक्रियया लभमानेन । पोत्रिवरेण महावराहेण ।
 त्वया । लब्धा । निरुक्तनिष्णातकृताभ्यनुज्ञा निरुक्ते वैदिकपदानामवयवा-
 र्थविचारेण वर्णागमवर्णविपर्ययादिनिश्चायकवेदाङ्गे निष्णातैः कृतालैः कृता-
 भ्यनुज्ञा गां भूमिं विष्टवान् लब्धवानिति गोविन्द इति निर्बचनप्रदर्शनेन
 कृताभ्यनुज्ञा । शुभा संकीर्तयतां श्रेयस्करी । त्वदाख्या गोविन्द इति
 त्वदभिरुधा । पुनः व्यक्तिं यादु वरादावतारे उन्मिषितापि चिरकालेन
 प्रमुषिता इदानीं गवां विन्दनात्पुनरपि प्रकाशतामिष्यर्थः ॥ १०० ॥

उपेन्द्रभूताद्भवतोऽपि भूम्ना

मान्यो मनुष्याभिनये मया त्वम् ।

अभ्यर्थनामादरतस्तदेनां

प्रतीच्छ विश्वंभर विश्वभूतै ॥ १०१ ॥

उपेन्द्रेति । उपेन्द्रभूतात् उपेन्द्रत्वं प्राप्तात् । भवतोऽपि । उपे-
न्द्रेति भावप्रधानो निर्देशः, भूधातोश्च प्राप्तर्यत्वम् । तथा रत्नमालायां
न 'भूतं न्याये समे प्राप्ते यथार्थातीत्योरपि । क्लीबे त्वयं पिशाचादौ
भूम्यादौ जन्तुसत्त्वयोः' इति । भूम्ना महिम्ना । मनुष्याभिनये मनुष्यत्व-
स्याभिनये एतद्वताररूपे । मया मान्यः मम संमाननीयः । महिमाति-
शय एव संमाननानिमित्तं न तु देवाविरूपविशेष इति भावः । हे विश्व-
भर । विश्वं भिभर्तीति विग्रहे 'संज्ञायां भृत्वृजिघारिसहितपिदमः' इति
खच्, मुमागमश्च । तत् तस्मात् । एनाम् आदरतोऽभ्यर्थनाम् इनामादरेण
क्रियमाणां प्रार्थनाम् । विश्वभूतै जगत्समृद्धयै । प्रतीच्छ भृष्टाण ॥ १०१ ॥

इति ब्रुवाणो मधवान्भृताद्रेः

श्रान्तिं जगद्धातुरिवापनेष्यन् ।

ध्यातोपधातां त्रिदशप्रणेता

दिव्यापगां दर्शयति स्म देवीम् ॥ १०२ ॥

इतीति । इति ब्रुवाणः उक्तप्रकारेण भावमाणः । त्रिदशप्रणेता
सुराणां नायकः । मधवान् इन्द्रः । भृताद्रेः विभृतगोवर्धनस्य । जगद्धातुः
जगद्धारकस्य भगवतः । श्रान्तिम् अपनेष्यन्निव । ध्यातोपधातां स्मृतोप-
गताम् । 'पूर्वकारु—' इत्यादिना समासः । दिव्यापगां देवीं गङ्गादेवीम् ।

दर्शयति स्म । तदागमप्रदर्शनेन इदानीमेवाभिषेकप्रार्थनाङ्गीकर्तव्येति सूचितवानिति भावः ॥ १०२ ॥

अभौमगङ्गापयसा प्रपूर्णा-

मावर्जयन्वारणराजघण्टाम् ।

अशेषसाम्राज्यपदाभिषिक्तं

गुप्त्यै गवां गोत्रभिदभ्यविश्वत् ॥ १०३ ॥

अभौमेति । गोत्रमित् इन्द्रः । अभौमगङ्गापयसा प्रपूर्णम् आकाश-
गङ्गाजलेन पूर्णम् । वारणराजघण्टाम् आवर्जयन् अभिषेककुम्भस्थानीय-
मैरावतस्य घण्टामभिषेकाय नमयन्सन् । अशेषसाम्राज्यपदाभिषिक्तम्
अखिलाधिपत्यस्थानेऽभिषिक्तं कुम्भम् । गवाम् । गुप्त्यै रक्षणाय । अभ्य-
विश्वत् ॥ १०३ ॥

तदङ्गसंस्पर्शवशेन धन्यै-

राष्ट्राव्यमानामभिषेकतोयैः ।

अपेतभारामिव भूतधात्री-

मुल्लाघितां प्रैक्षत नाकनाथः ॥ १०४ ॥

तदङ्गेति । नाकनाथः इन्द्रः । तदङ्गसंस्पर्शवशेन कुष्णावयवस्पर्शाय-
त्तया । धन्यैः पुण्यैः । अभिषेकतोयैः अभिषेकजलैः । आस्ताव्यमानाम्
आसिञ्चमानाम् । भूतधात्रीं भूमिम् । अपेतभाराम् अपगतकंसाश्चसुर-
भाराम् । अत एव उल्लाघितां उल्लाघीकृतां व्याघ्रेर्निर्गतामिव । प्रैक्षत ।
असुरभारमद्वाद्याधिपीडिताया भूमेः कुष्णाभिषेकजलसेवनमारोम्यस्नान-
मिषामन्यतेत्यर्थः । ‘उल्लाघो निर्गतो गदात्’ इत्यमरः । उल्लाघशब्दात्
‘तत्करोति’ इति ध्यन्तात् कप्रत्ययः ॥ १०४ ॥

कृताभिषेकः कृतिना मघोना

शुभेन गोविन्द इति खनाम्ना ।

कृतप्रसादः प्रणिधाय कृष्णः

स्वर्गाधिरोहाय पुनः सुरेन्द्रम् ॥ १०५ ॥

कृताभिषेक इति । कृतिना धन्येन । मघोना इन्द्रेण कर्त्रा । शुभेन
महामन्त्रान्तर्गततया ऋषिभिर्गुप्तेन । गोविन्द इति खनाम्ना । कृताभि-
षेकः अयं गोविन्द इति पूर्वसिद्धनामप्रकाशनपूर्वकं कृताभिषेकः । कृत-
प्रसादः सुरेन्द्रे कृतानुग्रहः । कृष्णः । सुरेन्द्रम् । पुनः । स्वर्गाधिरोहाय ।
प्रणिधाय प्रहिणोति स्त । हिनोतेर्लिटि 'हेरचकि' इति इकारस्य
कृत्वम् ॥ १०५ ॥

प्रतिगतवति यूथे पुष्कलावर्तकानां

दिवि भुवि च नियत्या दीर्घनिद्रोज्झितानाम् ।

गुणगरिमसमृद्धं गोकुलं वीक्ष्य तुष्य-

गुरुभिरभिनियुक्तमार्श्विषं प्रत्यगृह्णात् ॥ १०६ ॥

प्रतिगतवतीति । कृष्णः । निवत्या नियमेन नियोगेन इन्द्रशस-
नेत्यर्थः । 'निवती वैवनिवमौ' इत्यमरः । दीर्घनिद्रोज्झितानाम् सम-
यविजृम्भितानामित्यर्थः । पुष्कलावर्तकानां प्रलयमेघाणाम् । यूथे वृन्दे ।
'यूथं तिर्यक्चमूहेऽपि वृन्वमात्रेऽपि भाषितम्' इति विश्वः । प्रतिगत-
वति प्रतिनिवृत्ते सति । दिवि । भुवि च । गुणगरिमसमृद्धम् एकत्र गुणा-
नामूष्मन्मैत्र्यादीनाम् अन्यत्र क्षीरवत्त्वादीनां गरिम्या समृद्धम् । गोकुलम्
एकत्र रविकिरणसमूहम् अन्यत्र धेतुयूथम् । वीक्ष्य प्रेक्ष्य । गुरुभिः मन्दा-

दिभिः अभिनिवृत्तां चोदिताम् । आक्षिप्य जयजयादिशुभवाक्यम् ।
अलवृद्धात् । 'आशीस्तरगदंष्ट्रायां शुभवाक्याभिलाषयोः' इति विश्वः ॥

मुकुलितरविधाम्ना देहदीप्त्यैव मुष्ण-

जलदकदनजातं जीवलोकस्य जाड्यम् ।

व्यचरदचलभोगे चारमन्धेनुचक्रं

पिशुनितनिजमायां भूषयन्पिच्छमालाम् ॥१०७॥

मुकुलितेति । मुकुलितरविधाम्ना मन्दीकृतरवितेजसा, तदति-
शयिन्येति यावत् । देहदीप्त्या स्वाङ्गप्रभयैव । जलदकदनजातं मेघो-
पद्रवसंभवम्, 'कदनं भर्दने पापे' इति विश्वः । जीवलोकस्य मर्त्यलो-
कस्य । जाड्यं स्तब्धताम् । मुष्णन् अपहरन् । पिशुनितनिजमायां सूचि-
तात्ममायाम्, स्वस्य भाषावितो प्रकटयन्तीमिति यावत् । ऐन्द्रजालि-
कानां हि मयूरपिच्छधारणं लिङ्गम् । पिच्छमालाम् । भूषयन् धारणेन
परिभ्रुवन् । देवः । अचलभोगे पर्वततटे । भोगशब्दस्य अहिशरीरषाच-
कस्य शरीरसासाम्ये लक्षणा । 'अचलभोगे' इति पाठस्तु समीचीनः ।
धेनुचक्रं गोकुलम् । संचारयन् । 'चक्रं राष्ट्रे जलापते रथाङ्गे श्वसै-
न्वयोः' इति वैजयन्ती । व्यचरत् संचार ॥ १०७ ॥

प्रणिहितमधिरोहन्प्राग्विवाद्भिं पृथिव्या-

मवसतपुरुहूतैरर्चितो गोपवृन्दैः ।

व्रजपतिरुपसीदन्बालयोग्यान्विहारा-

न्वनचरपरिवर्धो वत्सपालैः सिषेवे ॥ १०८ ॥

प्रणिहितमिति । पृथिव्याम् । प्राणिष्वप्रणिहितं यथापूर्वं प्रति-
ष्ठापितम् । अहिं गोवर्धनम् । अधिरोहन् । अघमतपुरुषैः अवज्ञातपु-
रंदरैः । गोपबृन्दैः । अर्चितः । भूतार्थे कः । अत एव गोपबृन्दैरिति
तृतीया । अन्यथा 'मतिबुद्धिपूर्जार्येभ्यश्च' इति वर्तमानकार्यत्वे हि 'ऊस्य
च वर्तमाने' इति तद्योगे बह्वी स्यात् । वनचरपरिबर्हः वनचराः किरा-
तादयः परिवर्हाः परिकरा यस्येति तद्योक्तः । 'परिवर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि
परिच्छदे' इति विश्वः । वृत्सपाळैः सह उपसीदन् इतस्ततः उपसर्पन् ।
क्षत्रपतिः गोकुलनाथः कृष्णः । वाक्ययोग्यान् विहारान् सिधेवे बालो-
चितानि क्रीडितानि मेजे ॥ १०८ ॥

नाथः सोऽयं शिशुरपि सतां नन्दगोपस्य सुनुः

प्रायः शैलः प्रतिनिधिरसौ पद्मनाभस्य पुंसः ।

किं नः साध्यं सुरपतिमुखैः किंपचानैस्तदन्यैः

साकं दारैरिति किल जगुस्तत्र संभूय गोपाः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

यादवाभ्युदये महाकाव्ये

सप्तमः सर्गः ।

नाथ इति । सोऽयं नन्दगोपस्य सुनुः । शिशुरपि बालोऽपि । सतां
नाथः साधूनां रक्षकः । असौ शैलः गोवर्धनः । प्रायः नूनम् । पद्मनाभस्य
पुंसः नारायणस्य । प्रतिनिधिः सदृशः । तदन्यैः तदुभयव्यतिरिक्तैः ।

सुरपतिमुक्तैः किंपचादैः इन्द्रप्रवृत्तिभिः क्षुदैः । 'कदर्वे कृपणक्षुद्रकिंपचाम-
मितांपचाः' इत्यमरः । नः भस्माकम् । किं साध्यम् । न किमपीत्यर्थः ।
इति उक्तप्रकारेण । तत्र वृन्दावने । गोपाः । संभूय । हरैः साकं श्रीजनैः
सह । सर्वैरेकवाक्यतया, जगुः गायन्ति स्म किल । मन्दाक्रान्ता-
वृत्तम् ॥ १०९ ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलजलधिर्कौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजिभीरज-
राजाध्वरिवरसूनुना अष्टम्यदीक्षितेन विरचिते
आदनाभ्युदयव्याख्याने
सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ॥

यद्यप्यस्मिन्नायुवयामवेया-
 न्यारब्धवन्दामित्तसौतिष्ठाणि ।
 यद्युपसङ्गान्यपुराणि यूना-
 यदुप्यहीतान्यवयन्दिनानि ॥ १ ॥

यद्यप्यस्मिन्नायुवयामवेया-
 न्यारब्धवन्दामित्तसौतिष्ठाणि ।
 यद्युपसङ्गान्यपुराणि यूना-
 यदुप्यहीतान्यवयन्दिनानि ॥ १ ॥

यनेकस्त्रीः स्तनमेकस्यः
 यद्यप्यहं यद्यप्यहं यद्यप्यहं ।

स्वस्वोचितसमयानतिक्रमेण । संभूय संगम्य । स्मरन्ति स्वस्वप्रयुक्तदि-
मवृष्टयातपोद्वेकादिदोषस्वजनम् । उपेयिवासः प्राप्ताः सन्तः । 'पुमा-
न्निवा' इति पुल्लिङ्गशेषता । तद्वैभवात् कृष्णस्य माहात्म्यात् । तन्मवतां
वसन्तमयताम् । आपुरिव । एतदुक्तं भवति— वक्ष्यमाणपुष्पादिवचम-
गवत्काढोपयोगितया वृन्दावनं प्रविष्टे (वसन्ते) स्थायिन्मनुवर्तमाने (ना)
प्रीष्मादयः स्वस्वोचितसमयेषु वृन्दावनं प्रविशन्तः स्वस्वपुष्पादिभिरेव
विक्षेपका बभूवुः । निर्दोषत्वेन तु वसन्ततुल्या बभूवुरिति ॥ ३ ॥

प्रायेण पञ्चायुधपञ्चवक्त्रः

पलाशकोशाकृतिमाददानैः ।

मनस्विनीमानगजेन्द्रभेदा-

त्सशोणितैः पाणिरुहैश्चकाशे ॥ ४ ॥

प्रायेणेति । पञ्चायुध एव पञ्चं विस्तीर्णं वक्त्रं यस्य सः पञ्चवक्त्रः
सिंहः । प्रायेण पलाशकोशाकृतिम् आददानैः पलाशमुकुलाकारं गृह्णाद्भिः ।
मनस्विनीनां मानस्य ईर्ष्याकृतकोपस्यैव गजेन्द्रस्य भेदात् निवारणात् ।
सशोणितैः सरक्तैः । पाणिरुहैः नखैः । चकाशे । अत्र पलाशकोशाकृति-
मित्यपह्नव्या पाणिरुहत्वोपप्रेक्षणात्सापह्नवोत्प्रेक्षा पञ्चायुधपञ्चवक्त्र
इत्यादिरूपकोत्थापितेति संकरः ॥ ४ ॥

जगन्ति पुण्ड्रक्षुश्रसनेन

प्रभूनबाणैरपि जेतुमिच्छोः ।

असूचयन्नात्मभुवः स्वनादै-

रव्याहतामाश्लिषमन्यपुष्टाः ॥ ५ ॥

जगन्तीति । अन्वपुष्टाः कोकिलाः । खनादैः । पुण्ड्र इतीक्षुः
पुण्ड्रेक्षुः तेनैव शरासनेन । प्रसूनैरेव वागैरपि । जगन्ति जेतुमिच्छोः
दुःसाधकृत्ये प्रवर्तमानस्य । आत्मभुवः मनोभवस्य । अन्वाहताम् आशिवम्
अप्रतिहतां जयाशिवम् । अमूचयन् व्यञ्जयन्ति स्म । कोकिलञ्चतिष्वाक्षी-
र्वचनत्वारोपस्य मदनजैत्रयात्रोपयोगात्परिणामालंकारः ॥ ५ ॥

वराङ्गनावक्रपदाम्बुजानां

स्वाभाविकीं सौरभरागलक्ष्मीम् ।

प्रपित्समानौ प्रसवैस्तदर्ह

द्वेषा दुर्मौ दोहदमन्वभूताम् ॥ ६ ॥

वराङ्गनेति । वराङ्गनानां वक्रत्राणं पदाम्बुजानि च तेषाम् ।
समस्यमानैकपदरूपपदाम्बुजशब्दस्य प्राण्यङ्गवाचित्वाभावार्थैकवद्भावः ।
वक्रत्राणि च पदानि च वक्रत्रपदम्, तदेवाम्बुजानीति वानन्तरं रूपक-
समासः । स्वाभाविकीं स्वभावसिद्धान् । सौरभरागलक्ष्मीं सौरभाक्षययोः
समृद्धिम् । प्रसवः पुण्यैः । 'प्रसवो जननेऽनुज्ञापुत्रेषु फलपुष्पयोः' इति
वैजयन्ती । प्रपित्समानौ प्रपत्तुमिच्छन्तौ । दुर्मौ वकुलाशोकरूपी । द्वेषा
प्रकारद्वयेन । तदर्हं सौरभरागसंक्रमणोचितम् । दोहदं पुष्पोद्गमेतुद्रव्य-
प्रयोगं वदनासवगण्डवसेकचरणाघातरूपम् । अन्वभूताम् । अत्र वकु-
लाशोक्वोर्दोहदानुभवस्य वराङ्गनावदनचरणसौरभाक्षयसंक्रान्तिः फलत्वे-
नात्प्रेक्ष्यत इति फलोत्प्रेक्षा । वक्रपदाम्बुजानां सौरभरागाभ्यां वरा-
संख्यामन्वय इति यथासंख्यालंकारः ॥ ६ ॥

तीक्ष्णारुणाप्राण्यचिरमरोहा-

शकाशिरे चम्पककुटुम्बलानि ।

दत्तानि कामोत्सवमङ्गलार्थं

दीपाङ्कुराणीव वसन्तलक्ष्म्या ॥ ७ ॥

तीक्ष्णेति । अग्निरप्ररोहात् तत्कालनिर्गमनात् । तीक्ष्णारुणाग्राणि । चम्पककुटुमलानि । वसन्तलक्ष्म्या कर्त्तव्या । कामोत्सवमङ्गलार्थं वसन्त-
समये कामोत्सव एव मङ्गलं तस्मै इदं यथा भवति तथैव । दत्तानि
आरोपितानि । दीपाङ्कुराणीव । चकाराशरे । 'अङ्कुरोऽग्री नवोद्भिदि'
इत्यमरशेषः ॥ ७ ॥

मुक्तापगामग्रसमुत्थितात्मा

भूयो भजन्पुष्परजोभिषेकम् ।

चचार मन्दं मलयाद्रिवात-

श्वेतोभ्रुवो हस इवौपवाहः ॥ ८ ॥

मुक्तेति । मुक्तापगामग्रसमुत्थितात्मा मुक्तापगा नाम मौक्तिकप्र-
सवस्थानभूता नदी ताम्रपर्णी तस्यां मनोत्थित आत्मा मूर्तिर्यस्य सः ।
एतेन वीर्यमुक्तम् । पुष्परजोभिषेकं कुसुमधूलिभिरभिषेकम् । भूयो
भजन् अत्यर्थं सेवमानः । एतेन सौख्यमुक्तम् । मलयाद्रेर्वीतो दक्षि-
णामिलः । मनोभुवः । हसः मदगर्वितः । औपवाहः राजाधिरोहणीशो
गज इव । मन्दं चचार । 'राजराक्षस्तवौपवाहः' इत्यमरः । गजोऽपि
ज्ञातोत्थित एव गालेषु भूयः पुनरपि रजो विक्षिपतीति भावः ॥ ८ ॥

पुष्पेषु संयोगवियोगहृत्स्य

क्रमाद्भजन्ती नतिमुन्नतिं च ।

वनान्तरे षट्पदपाङ्क्तिरासी-

न्यञ्जुस्वना मन्मथचापमौर्वी ॥ ९ ॥

पुष्पेष्टिति । वनान्तरे वनावकाशे । पुष्पेषु कुसुमेषु । संयोगवि-
योगवृत्त्या क्रमात् नतिम् उन्नतिं च भजन्ती संयोगे निलयनरूपां नतिं
वियोगे उत्पतनरूपामुन्नतिं च भजन्ती, मौर्वीपक्षे पुष्पाण्येवेषवः तत्सं-
योगे आकर्षणेन नतिं तद्वियोगे यथापूर्वमुन्नतिं च भजन्ती । मञ्जुस्वना ।
षट्पदानां पङ्क्तिः । मन्मथचापमौर्वी । आसीत्, तद्वन्मदनोद्दीप्नोद्देतुरासा-
दित्यर्थः ॥ ९ ॥

वसन्तकल्लतामन्मदनस्य बाणा-

नान्दोलयन्नूनमनोकद्वेषु ।

दिने दिने दक्षिणमातरिश्वा

गतागताभ्यां गणयांचकार ॥ १० ॥

वसन्तेति । अनोकद्वेषु वृक्षेषु । दक्षिणमातरिश्वा मलयमादृतः ।
वसन्तेन कल्लताभिर्मितान् । मदनस्य बाणान् पुष्परूपान् । दिने दिने ।
गतागताभ्याम् । आन्दोलयन् संचलयन्सन् । नूनं गणयांचकार संख्यात-
वान् । (नियुक्ता राजार्थं कर्मकरेण) कृतान्बाणान्वाच्छन्तः प्रत्यागच्छन्तश्च
यथा गणयन्तो विमृशन्ति, तद्वदिति भावः ॥ १० ॥

आधूर्ण्यमानैरभितो नभस्वा-

न्कान्तैः प्रदीपैरिव कर्णिकारैः ।

वनश्रियो माधवसंगमाई

मङ्गल्यनीराजनमाचचार ॥ ११ ॥

आधूर्ण्यमानैरिति । नमस्वान् वायुः । अभितः आधूर्ण्यमानैः
परितो ज्ञाम्यमानैः । कान्तैः । कर्णिकारैः हुमोरपलकुसुमैरेव प्रदीपैः ।
वनश्रियः । याधवसंगमार्हं वसन्तपरिणयनोचितम् । मङ्गल्यनीराजनं मङ्ग-
लारात्रिकम् । आचचारेवेति इवकारो भिन्नकमः, नीराजनाचरणस्थो-
न्मोक्षितत्वात् ॥ ११ ॥

प्रसूनहासाधरपल्लवानां

किञ्जल्करोमाञ्जुषाममुक्ता ।

मन्दानिलैराहितवेपथूनां

कान्तिं वसन्तो वनवल्लरीणाम् ॥ १२ ॥

प्रसूनेति । वसन्तः । प्रसूनहासाधरपल्लवानाम् । प्रसूनान्येव हासा
येषु तथाभूता अधरपल्लवा यासां तासाम् । किञ्जल्करोमाञ्जुषाम् कि-
ञ्जल्का एव रोमाश्चाः तान् जुषां भजन्तीनाम् । मन्दानिलैः आहितवेपथूनां
कृतकम्पानाम् । वनवल्लरीणां वनलतानाम् । कान्तिम् । अमुक्ता तादृशीर्वन-
लताः समारिल्लव्य स्थित इत्यर्थः । 'वल्ली च वल्ली च' इति शब्दरत्नाकरः ।
अत्र हासादिविशेषणसाम्याद्वनलतानां वसन्तस्य च दम्पतित्वव्यवहार-
प्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ॥ १२ ॥

विहारयोग्यामथ वीक्ष्य वन्यां

रमापतिं रामसरवं विशन्तम् ।

नभश्चरैः साकमनोकहास्तं

नाथं प्रसूनोर्मिभिरभ्यविश्वन् ॥ १३ ॥

विहारेति । अथ वसन्तप्रादुर्भावानन्तरम् । वन्यां वनराजिम् ।
समूहार्थे यत्प्रत्ययः । विहारयोग्यां पुष्पपल्लवादिसमूहया कीदोषिताम् ।

वीक्ष्य । विशन्तं विद्वाराय प्रविशन्तम् । रामसखं बलदेवसहितम् । नाथं
स्वामिनम् । रमापतिं कृष्णम् । नभश्चरैः दिविचरैः सुरैः सार्वम् । अगो-
कहाः वृक्षाः । प्रसूनोर्मिभिः पुष्पसमृद्धिभिः । अभ्यषिञ्चन् अभिषिञ्चन्ति
स्म । सप्रवेशसमये नभश्चरा बलवृक्षाश्चोभयेऽपि पुष्पवृक्षैरपाकिर-
मित्यर्थः ॥ १३ ॥

पुष्पाकरेण प्रतिपन्नशोभं

वृन्दावनं नन्दितगोपवृन्दम् ।

प्रदर्शयन्प्रापितधेनुवत्सं

रामानुजो राममिदं वभाषे ॥ १४ ॥

पुष्पोति । रामानुजः कृष्णः । पुष्पाकरेण प्रतिपन्नशोभं वसन्तेन
लब्धकान्ति । नन्दितगोपवृन्दं प्रीणितगोपालसमूहम् । प्रापितधेनुवत्सं
प्रापिता धेनवो वत्साश्च यत्तत् । वृन्दावनं प्रदर्शयन्सन् । रामं बलदे-
वम् । इदं वक्ष्यमाणम् । वभाषे ॥ १४ ॥

मनोभुवो मूर्तमिवावलेपं

मान्यं मनस्कारमिव त्वदीयम् ।

चिरं त्वया सेव्यमिहार्यं मन्ये

चित्रं वनं चैत्ररथाभिनन्द्यम् ॥ १५ ॥

मनोभुव इति । हे आर्ये अप्रजेति संबोधने । 'विप्राभ्यामप्राजा-
स्त्यार्याः' इति प्रकाशः । इह भुवि । मनोभुवः मन्मथस्य । मूर्तं विध-
ह्वन्तम् । अवलेपं गर्वमिव स्थितम् । उद्दीपकतया तज्जुम्भयहेतुत्वा-
त्सयोत्प्रेक्षा । मान्यं पूज्यम् । त्वदीयम् । मनस्कारं चित्ताभोगयिष्य

स्थितम् । एकस्मिन्विषये पुनः पुनर्मनसः प्रवृत्तिर्मनस्कारः तथैव, तदी-
यमनस्कारविषयरत्नासधोरपेक्षा । 'चित्ताभोगो मनस्कारः' इत्यमरः ।
चित्रम् आश्चर्यमद्भुतम् । चैत्ररथाद्यभिनन्दं कुबेरोद्यानादपि श्लाघनीयम् ।
वसम् । चिरम् त्वया । सेव्यम् । मन्ये इति तत्त्वादरातिशयसूचकम् ॥

अमानुषप्राप्यमरण्यमेत-

त्प्राप्तस्य ते पादरजःप्रभावात् ।

सत्त्वोपपन्ना न भजन्ति सत्त्वाः

शान्ताशयाः शाश्वतिकं विरोधम् ॥ १६ ॥

अमानुषेति । अमानुषप्राप्यं दुष्टबाहुल्येन मनुष्यैरधिगन्तुमशक्यम् ।
एतत् । अरण्यम् । प्राप्तस्य । ते तव । पादरजःप्रभावात् । शान्ताशयाः
उपशान्तमानसाः । सत्त्वोपपन्नाः उपपन्नसत्त्वा महाबलाः । सत्त्वाः
स्वाप्नादिजन्यवः । शाश्वतिकं नित्यसिद्धं नैसर्गिकमपि । विरोधम् : न
भजन्ति ॥ १६ ॥

अचिन्त्यभूम्नस्तव संनिधाना-

दन्योन्यजातीयदशां दधानाः ।

सिंहीवशास्तन्यविदो भजन्ते

सुभ्रातृतां केसरिदन्तिपोताः ॥ १७ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति— अचिन्त्येति । अचिन्त्यभूम्नः अप्रतर्क्य-
प्रभावस्त । तव । संनिधानात् । अन्योन्यजातीयदशां परस्परमैकजात्य-
दशाम् । 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति स्वार्थे च्छप्रत्ययः । दधानाः
धात्यन्तः । केसरिदन्तिपोताः सिंहानां गजानां च शाबकाः । सिंहीवशा-

स्तन्यविदः सिद्धीकरिष्युमभस्तन्यपात्रिनः सन्तः । सुभ्रातृतां सौभ्रात्रम् ।
भवन्ते ॥ १७ ॥

त्वदर्पितस्वादुतृणादिनीनां

त्वद्वंशनादाभृतपायिनीनाम् ।

मन्ये गवां वत्सगणावृतानां

विश्वम्बनं विश्रमयोग्यमेतत् ॥ १८ ॥

त्वदर्पितेति । एतत् । वनम् । त्वदर्पितस्वादुतृणादिनीनां त्वद्वंशानि
मधुराणि तृणानि भक्षयन्तीनाम् । त्वद्वंशनादाभृतपायिनीनां तव वेषो-
र्भादमेवासृतं पिबन्तीनाम् । वत्सगणैरावृतानाम् । गवाम् । विश्वक् सम-
न्ततः । विश्रमयोग्यं विश्रान्तेरुचितम् । मन्ये । अतो गोषु वत्सलेन त्व-
यैतदेव वनं सेव्यमिति भावः ॥ १८ ॥

वसन्तलक्ष्म्या इव वासभूमिं

संकल्पयोनेरिव शिल्पशालाम् ।

रतेरिवारामविभूतिमन्यां

वन्यामिमां वेधि तवोपकार्याम् ॥ १९ ॥

वसन्तेति । वसन्तलक्ष्म्याः । वासभूमिम् इव । संकल्पयोनेः
मन्मथस्य । शिल्पशालाम् इव । रतेः मन्मथप्रियायाः । अन्याम् अन्या-
दृशीमतिर्वचनीवरूपाम् । आरामविभूतिं क्रीडावनससृद्धिम् इव न
स्थिताम् । सदा पुष्पपल्लवादिसमृद्ध्या आद्योत्प्रेक्षा, उद्दीपकबाहुल्यादन-
न्तरोत्प्रेक्षाद्वयम् । इमाम् । वन्यां वनराजिम् । तव । उपकार्यां विद्वा-
रोचितं राजसदनं वेधि । उपकर्षेति वृद्धययुक्तं केचिदाहुः । तथा विश्व-
प्रकाशः 'उपकर्षा राजसघन्युपकारोचितोऽन्यथ' इति ॥ १९ ॥

वनस्थलीयं मकरन्दवर्धै-

रतोयकर्मान्तिकमाप्तसेका ।

प्रस्तौति पर्याप्तपरागजाला

समीहितं संचरणोत्सवं ते ॥ २० ॥

वनस्थलीति । मकरन्दवर्धैः पुष्परसवृद्धिभिः । प्रतोयकर्मान्तिकम् । कर्मणामन्तो निखयोऽस्मिन्निति कर्मान्तिकोऽध्यक्षः । 'स्वाधिकर्मान्तिकाध्वक्षाः' इति हल्लायुधः । तोयकर्मान्तिकः तरुणः तोयप्रदमाध्वक्षः । तद्वहितं यथा तथा । आप्तसेका । पर्याप्तपरागजाला समप्रपुष्पधूतीनिकरा । इयम् । वनस्थली । समीहितम् अभिलषितम् । ते तव । संचरणोत्सवम् । प्रस्तौति प्रस्तावयतीति प्यर्थान्तर्भावो द्रष्टव्यः । राजसंचारोचितमार्गसेकपुष्परेणुनिकरसंपत्तिदक्षेति भावः ॥ २० ॥

नभःस्पृशामत्र महीरुहाणां

नीडादमी निष्पतिताः सलीलम् ।

प्रयुज्यते स्वागतमञ्जसा ते

प्रायः शुभालापजुषः शकुन्ताः ॥ २१ ॥

नभःस्पृशामिति । अत्र वने । नभःस्पृशाम् अभ्रंलिङ्गनाम् । महीरुहाणाम् । नीडात् कुलाद्यात् । सलीलं सविलासम् । निष्पतिताः निर्गताः । शुभालापजुषः । शकुन्ताः पक्षिणः । प्रायः नूनम् । ते । स्वागतं कुशलप्रश्नम् । अजसा शटिति । प्रयुज्यते, त्वय्यागते विलम्बाभोगादिति भावः ॥ २१ ॥

वातावधूतास्तरवः स्वमूर्ध्ना

संतानसंतानिकसंपदस्ते ।

प्राज्यैरमी पुष्पफलैश्च नूनं

वितन्वते बन्धनमर्हणां च ॥ २२ ॥

चातेति । संतानसोतानिकसंपदः संतानवृक्षस्य संताने वंशे भवामां
संपदिव संपत् ससृष्टिर्येषां ते । तरवः । वातावधूताः सन्तः । शिरसा
अग्रेण । प्राज्यैः बहुभिः । पुष्पफलैः । च । ते । बन्धनम् । अर्हणां पूजां च ।
नूनम् । वितन्वते । पवनकम्पिताग्रतया नमस्कारं तत एव मुख्यमानाने-
कपुष्पफलतया पूजां च कुर्वन्तवित्युत्प्रेक्षा । पुष्पसहितैः फलैरिति
मध्यमपदलोपिसमासः । द्वन्द्वे तु 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकबद्धाच्च
स्यात् ॥ २२ ॥

आस्वाद्य चूताङ्कुरमन्यपुष्टाः

प्रायः स्वनैः पञ्चममुद्गिरन्तः ।

आकारयन्तीव वनं गतं त्वां

दिव्यान्मी दर्शयितुं प्रदेशान् ॥ २३ ॥

आस्वाद्येति । चूताङ्कुरं चूतपल्लवम् । आस्वाद्य । प्रायः बहुतरम् ।
स्वनैः आलापैः । पञ्चमम् उद्गिरन्तः पञ्चमगिरमुत्पादयन्तः । अमी ।
अन्यपुष्टाः परपुष्टाः कोकिलाः । वनम् । गतं प्राप्तम् । त्वाम् । दिव्यान्
प्रदेशान् परिचितान्प्रदेशान् । दर्शयितुम् । आकारयन्तीव आह्वयन्तीव ।
'दिव्यं लवङ्गके ह्रीं वल्मी दिविभवेऽप्ययत्' इति विश्वः ॥ २३ ॥

त्वत्पादविन्यासविशेषधन्या-

भाषादयिष्यन्त इवात्मभाषीम् ।

एनां स्वशास्त्राग्रकरप्रयुक्तैः

प्रचिन्वते भूमिरुहाः प्रसूनैः ॥ २४ ॥

स्वत्पादेति । भूमिरुहाः वृक्षाः । आत्मघात्रीम् आत्मभूमिम् ।
त्वत्पादविन्यासविशेषधन्यां त्वत्कटाक्षपातेन सत्यपि धन्यत्वे त्वत्परणनि-
धानेन विशेषतो धन्याम् । आपादविध्यन्तः करिष्यन्तः इव । स्वशास्त्रा-
ग्रेरेव करैः प्रयुक्तैः विकीर्णैः । प्रसूनैः कुसुमैः । एनाम् आत्मभूमिम् ।
प्रचिन्वते प्रचितामुपचितां कुर्वन्ति । तव संचारार्थं मार्गपुष्पक्षेपरूपं
राजोपचारं कुर्वन्तीवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

निशामयन्त्यो वनदेवतास्त्वां

चकोरसंमोहनचारुदीप्तिम् ।

प्रीतिं प्रभूतां परिवाह्य गीतैः

शीताश्रुणा शेषमिवोद्धमन्ति ॥ २५ ॥

निशामयन्त्य इति । चकोरसंमोहनचारुदीप्तिं चन्द्रिकाभ्रान्तिजननेन
चकोराणां संमोहनी चारुदीप्तिर्वस्य तम् । त्वाम् । निशामयन्त्यः पश्यन्त्यः ।
वनदेवताः । प्रभूतां बह्वीम् । प्रीतिम् । गीतैः तद्विषयैर्गानैः । परिवाह्य
परिवहन्तीं कृत्वा । यथा पूर्णतटाकं परिवाहयन्तं कुर्वन्ति, तथा कृत्वे-
त्यर्थः । शीताश्रुणा आनन्दशीतलेन बाष्पेण । शेषम् उद्धमन्ति परिवाहे-
णाप्यमान्तं कंचिदंशमुत्तिरन्तीव । अत्र गीतानां प्रीतिपरिवाहत्वात्प्रेक्षा-
शुभाभितः शीताश्रुशेषत्वोत्प्रेक्षालंकारः ॥ २५ ॥

रसालरम्भादिभवैरिहैताः

फलद्रवैः पिच्छिलपार्श्वभागाः ।

वत्सावगाह्या वनराजिमध्ये

पूर्णाः सुधाया इव भान्ति कुल्याः ॥ २६ ॥

रसालेति । इह वनराजिमध्ये । रसालरम्भादिभवैः घृतकदम्बादि-
प्रभवैः । फलद्रवैः फलानां रसैः । पिच्छिलपार्श्वभागाः निक्षेपपार्श्व-
देशाः । वत्सावगाह्याः अगभीरतया वत्सामावगाहनोचिताः । कुल्याः
कुत्रिमात्पसारितः । सुधायाः पूर्णा इव भान्ति अनृतोपमानरसा इत्यर्थः ।
सुधाया इति संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥ २६ ॥

कङ्कारपद्मोत्पलकान्तिभिस्ते

कटाक्षविक्षेपगुणं भजन्त्यः ।

अरण्यभागानभितः प्रवाहै-

राप्याययन्त्याप इमाः प्रसन्नाः ॥ २७ ॥

कङ्कारेति । कङ्कारपद्मोत्पलकान्तिभिः । ते तव । कटाक्षविक्षेपगुणम्
अरुणधवलनीलरूपाणाम् । गुणं कामनीयकम् । भजन्त्यः । प्रसन्नाः
निर्मलाः । इमाः । आपः । प्रवाहैः । अरण्यभागान् । अभितः आप्याययन्ति
समन्ताच्छिदिरयन्ति । पद्ममत्र सिताम्भोजं विवक्षणीयम् ॥ २७ ॥

त्वद्वक्त्रपद्मप्रतिमासहस्रैः

संसृज्यमानेव सपुष्करासौ ।

प्रभावतः ख्यापितपुष्करश्रीः

पुण्योदका पुष्करिणी विभाति ॥ २८ ॥

त्वद्वक्त्रेति । सपुष्करा पद्मैः सहिता । अत एव, त्वद्वक्त्रपद्मप्रतिमा-
सहस्रैः भवन्मुखकमलप्रतिविम्बसहस्रैः । संसृज्यमाना संसृज्यमानेव स्थिता ।

सृज विमर्गे इति देवादिकाद्वातोः कर्तरि शानच् । प्रभावतः ख्यापितपु-
ष्करभीः माहात्म्येन ख्यापितपुष्कराख्यतीर्थसंपत् । पुण्योदका । पुष्क-
रिणी स्नातम् । विभाति । 'पुष्करिण्यां तु स्नातं स्नात्' इत्यमरः ॥२८॥

संचारजातैः श्रमवारिलेशै-

रालक्ष्यमुक्तागुणमण्डनं त्वाम् ।

न्यक्तं नदी वीजयतीयमारा-

दम्भोरुहैराश्रितवीचिहस्तैः ॥ २९ ॥

संचारेति । इयं नदी यमुना । संचारेण जातैः । श्रमवारिलेशैः
आलक्ष्यमुक्तागुणमण्डनं मौक्तिकमालाभिरिव स्वेदबिन्दुपङ्क्तिभिरलं-
कृतम् । त्वाम् । आश्रितः वीचिरेव द्रुतो यैस्तैः । अम्भोरुहैः । आरात्
समीपे । व्यक्तं स्फुटम् । वीजयति ॥ २९ ॥

सहन्ति वातातपवर्षवातां-

स्तोयेषु तिष्ठन्ति रविप्रतीक्षाः ।

तपस्यतस्त्वन्मुखकान्तिलोभा-

त्पद्मानिमान्पथिमराम मन्ये ॥ ३० ॥

सहन्तीति । हे पथिमराम जामदग्न्यरघुनन्दनयोरनन्तरभावित्वात् ।
इमान्पद्मान् । अर्धर्चादिपाठाद्वैकल्पिकपुंलिङ्गता । त्वन्मुखकान्तिलोभात् ।
तपस्यतः तपश्चरतः । मन्ये । 'कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति
अथप्रत्ययः । 'तपसः परस्मैपदं च' इति अत्रप्रत्ययः । तपश्चर्योत्प्रेक्षा-
निमित्तम्-वातातपवर्षवातान् सहन्ति वातामातपं वृष्टिमातं च सहन्ते । यह
मर्त्ये इति शब्दः 'का. पूषाद्वा' इति विकल्पितपुरादिष्वन्तः परस्मैपदी

मुञ्चादी पठ्यते । तस्य सह्यतीति रूपम् । ये तु वृत्तिकरादयः तत्र
तस्मात् न चेच्छन्ति तन्मते भौवादिकस्यैव बहु मर्षम इति धातोः परस्यैपद-
प्रयोगः, अक्षिणो कित्करणज्ज्ञापकात् अनुदात्ततात्मात्मनेपदत्वानिव-
त्वात् । किञ्च रविप्रतीक्षाः रविमीक्षमाणाः । तोयेषु तिष्ठन्ति । तपस्वस्तो हि
वृत्तिगोष्ठादिसहिष्णवो रविमीक्षमाणाव् जले वसन्तीति भावः ॥ ३० ॥

तरङ्गिणीभिः परिरभ्य मुक्तः

संलापवान्भृङ्गरवैरधीरैः ।

आपृच्छते नूनमतः प्रयातं

मन्दीभवन्कुन्दसमीरणस्त्वाम् ॥ ३१ ॥

तरङ्गिणीभिरिति । तरङ्गिणीभिः नदीभिः । परिरभ्य आश्लिष्य ।
मुक्तः । अधीरैः अनुत्सर्गैः । भृङ्गरवैः । संलापवान् । मन्दीभवन् ।
कुन्दसमीरणः कुन्दवाटिकाप्रभवो वायुः । अतः प्रयान्तं त्वाम् । नूनम्
आपृच्छते सभाज्यति । ‘आङि नुपृच्छणोरुपसंख्यानम्’ इत्यात्मनेपदम् ।
यथा स्त्रीभिराश्लिष्य विमुक्तः विभोगवैकल्यात्कतरवचनो मन्दायमानश्च
श्लाघोक्तं प्रियसखमापृच्छते तद्वदिति भावः । किंशिरोद्भवस्यापि कुन्दस्य
वसन्तरम्भे किञ्चित्नुवृत्तिरस्तीति कुन्दसमीरण इत्युक्तम् । ‘आनन्दनं
संयतं स्नादापृच्छनसभाजने’ इति यादवः ॥ ३१ ॥

मनःप्रसादं तव दर्शयन्ती

प्रालेयसंघातनिभैः पयोभिः ।

शृङ्गा नवेन्दीवरनीलवासा-

इच्छायेव ते शैबलिनी विभाति ॥ ३२ ॥

मन इति । प्रान्तेयसंघातनिभैः तुषारसमूहसदृशैः । पयोभिः जकैः ।
तव । मनःप्रसादम् । दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती, अनुकुर्वतीति भावः ।
शुद्धा वक्त्रा । नवमिन्दीवरमेव नीलं दासो वस्याः सा । शैबलिनी नदी ।
ते च्छमेव प्रतिबिम्ब इव । भाति । प्रतिबिम्बपक्षे दर्शयन्ती ज्ञापयन्तीति
वोच्यम् । प्रतिबिम्बोऽपि बिम्बसदृशत्वात्स्वच्छोऽन्तःस्वच्छतया बिम्ब-
मान्तःस्वच्छतां ज्ञापयतीति भावः ॥ ३२ ॥

सह प्रयच्छन्ति तव प्रियाभि-

चञ्चूर्यमाणा इह चक्रवाकाः ।

आहूय दातार इषातिथेयाः

कालोचितां कस्त्वमितीव वाचम् ॥ ३३ ॥

सहेति । इह नयाम् । प्रियाभिः सह । चञ्चूर्यमाणाः चरन्तः । चक्र-
वाकाः । आहूय दातारः स्वयमेव आचार्यं वयंप्रदातारः । आतिथेयाः
अतिथिषु साधवः अतिथिप्रिया गृहमेधिन इव । कालोचितां तत्समयसमु-
चिताम् । कस्त्वमिति त्वं मुक्तवाच वेति । वाचम् । तव प्रयच्छन्तीव ।
उपमासंकीर्णोत्प्रेक्षालंकारः । कस्त्वमिति देशकुलादिप्रश्नपरत्वेन
न व्याख्येयम् । 'देशं नाम कुलं विधां पृथ्वा योऽन्नं प्रयच्छति । न तत्फ-
लमवाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति' इति निषेधेन तस्यानुचितत्वात् ।
चञ्चूर्यमाणा इति चरतेर्यङि 'सन्वजोः' इति द्वित्वे 'चरफलोश्च' इति
नुमागमे 'उत्परस्वातः' इत्युत्वे च रूपम् । चरतेर्यङो भाष्यगर्हावामेव
विधानं तु कथं नो भाष्यन्तमाग्रिमन्ते । आतिथेया इति 'पञ्चातिथिषु सति-
सपतेर्वज्' इति साध्वर्गे ङङप्रत्ययः ॥ ३३ ॥

विधूतबालव्यजनाः स्वपक्षै-

श्चारुस्वनापादितचाटुवादाः ।

अभिन्नवर्णाः प्रतियन्त्यमी त्वां

राजोपचारैरिष राजहंसाः ॥ ३४ ॥

विधूतेति । स्वपक्षैः । विधूतबालव्यजनाः आधूतबालराः । वारुणा-
स्वनेन स्वशब्देन आपादितचाटुवादाः निष्पादितप्रियवचनाः । अभिन्न-
वर्णाः एकरूपाः, अन्यत्र अनुपहतस्तुतयः अनुचितस्तुतिरहिता इत्यर्थः
'वर्णो नीलादिभिर्प्रायोः कीर्तौ गीतकमे स्तुतौ' इति यादवः । राजहंसाः
हंसविशेषा एव राजभेदाः । स्वाम् । राजोपचारैः राजोचितैः सत्कारैरिष ।
प्रतियन्ति प्रत्यागच्छन्ति ॥ ३४ ॥

दिवापि गोवर्धननिर्झराणां

संछादिते व्योम्नि तुषारजालैः ।

इहात्मश्वान्द्रमसेन धाम्ना

विकल्प्यते बोधितपङ्कजोऽपि ॥ ३५ ॥

विधेति । इह वृन्दावने । दिवा दिवसेऽपि । गोवर्धनस्य निर्झराणाम् ।
तुषारजालैः शीकरसमूहैः । संछादिते । व्योम्नि । आतपः । बोधितपङ्कजो-
ऽपि । आनमसेन धाम्ना तेजसा विकल्प्यते चन्द्रिकाभनुकरोति । निर्झ-
रबिन्दुशीतल्लाहातपोऽपि चन्द्रिकावदेव भवति । पङ्कजोद्भेदनमात्रेण
तप्तो विनिध्यत इति भावः । 'तुषारौ हिमशीकरौ' इति शब्दार्थः ॥

अतर्कितप्राप्तमवेक्ष्य कान्त्या

मेघंकरं मेघकमम्बरं ते ।

निनादनिष्पादितषड्जगीता

नृत्यन्त्यमी सानुषु मीलकण्ठाः ॥ ३६ ॥

अतर्कितेति । सानुषु गोवर्धनस्य प्रस्थेषु । अमी । मीलकण्ठाः मयूराः । अतर्कितप्राप्तम् अचिन्तितोपगतम् । कान्ध्या । मेधंकरं मेघानां संपादकम् । 'मेघार्तिभयेषु कृजः' इति खख सुमानमथ । ते तन । मेघकमलम् । नीलांशुकम् । अवैक्ष्य । निनादनिष्पादितषड्जगीताः केकारवेष संपादितषड्जाख्यस्वरविशेषगानाः सन्तः । नृत्यन्ति । मेघभ्रान्त्येति भावः । षड्जस्वरो मयूररवेषु प्रसिद्धः । यदाहुः 'षड्जं मयूरो वदति गावो रम्भन्ति चर्षभम् । अजाविकं ■ गान्धारं कौबो नदति मध्यमम् । पुष्पसाधारणे काले कौकिलो रौति पद्मम् । अश्वस्तु भैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः' इति ॥ ३६ ॥

नदीभिरारब्धतरङ्गलास्यं

नादैर्युतं निर्झरदुन्दुभीनाम् ।

गायद्भिरेकं गिरिणा त्वदर्थं

प्रायेण संगीतमिह प्रयुक्तम् ॥ ३७ ॥

नदीभिरिति । इह वने । गिरिणा गोवर्धनेन । नदीभिः अरब्धतरङ्गलास्यम् उपक्रान्तोर्मिनटनम् । निर्झराणामेव दुन्दुभीनां नादैर्युतम् । गायद्भिरेकम् । संगीतं नृत्यवाद्यगीतत्रयम् । प्रायेण नूनम् । त्वदर्थं तुभ्यमिदं यथा भवति तथा । प्रयुक्तम् ॥ ३७ ॥

कलिन्दजाकच्छब्दां सखीभिः

प्रच्छाद्यवन्याभिरधित्यकाभिः ।

सूते गिरिः सूचितनन्दनोऽसौ

स्वर्गौकसां स्वैरविहारवाञ्छाम् ॥ ३८ ॥

कलिन्दजेति । कलिन्दजाकच्छ्रुत्वा यमुनानूपप्रदेशानाम् । सखी-
भिः संनिवृष्टाभिः अनेन शीतलत्वं द्योतितम् । प्रच्छाद्यवन्द्याभिः प्रकृष्ट-
च्छायावद्नराजिभिः । अधिलकाभिः । सूचितनन्दनः अनुकृतेन्द्रोषानः ।
असौ गिरिः गोवर्धनः । स्वर्गं ओको येषां तेषाम् । स्वैरविहारवाञ्छाम्
अनिवन्त्रितकौटोच्छाम् । सूते उत्पद्यति । नन्दनोऽथानकलिते स्वर्गे इवात्र
विहारेच्छा युक्तेति भावः ॥ ३८ ॥

अभ्यागतं वीक्ष्य भवन्तमारा-

त्साला इमे सामिनताग्रशाखाः ।

सुधारसस्वादुतमानि भक्त्या

स्वयं प्रयच्छन्ति फलानि धन्याः ॥ ३९ ॥

अभ्यागतमिति । धन्याः सुकृतिनः । इमे । सालाः वृक्षाः । 'अनो-
कदः कुटः सालः' इत्यमरः । आरात् समीपे । 'आरादूरसमीपयोः' इत्य-
मरः । अभ्यागतम् आभिमुख्येनागतम् । भवन्तम् । वीक्ष्य । सामिनता-
ग्रशाखाः अर्धावनमितशाखायाः सन्तः । सुधारसस्वादुतमानि सुधारसव-
दतिशयेन स्वादूनि । फलानि । भक्त्या स्वयं प्रयच्छन्ति । यथा गृहमे-
धिनः समीपागतमतिथिं वीक्ष्य स्वयंकृतेनातिभ्योपचारेण संतर्पयन्ति
तद्वदिति भावः ।

पात्रीभवन्तस्तत्र वीक्षणानां

पद्मालयावासविकल्पितानाम् ।

चराचराः कानि क्रियन्ति वैते

तपांस्यतप्यन्त भवान्तरेषु ॥ ४० ॥

पात्रीभवन्त इति । पद्मालयावासविकल्पितानां लक्ष्मीनिवासकम-
लेन संजातविकल्पानां तत्पुण्यानाम् । तव वीक्षणानां पात्रीभवन्तः ।
एते चराचराः मृगकिरातगिरिनदीप्रभृतयो जङ्गमस्थाचराः । भवान्तरेषु
जन्मान्तरेषु । अन्ये भवा भवान्तराणि । 'सुप्सुपा' इति समासः । कानि
किंरूपाणि । क्रियन्ति किंपरिमाणानि । तपांसि । अतप्यन्त तप्तवन्तः
आर्जितवन्त इत्यर्थः । 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' इति कर्मवद्भावविधाना-
द्यगात्मनेपदे । अन्यादृशान्वतिबहुनि तपांसि विना त्वद्वीक्षणगोचरीभावो
दुर्लभ इति भावः ॥ ४० ॥

विजानतां सत्पुरुषमभावं

पुंसाममी पुण्यतमीभवन्तः ।

प्रायस्त्वदङ्गीकरणात्मयास्य-

न्याराध्यतामद्विचनावकाशाः ॥ ४१ ॥

विजानतामिति । त्वदङ्गीकरणात् तव संचारभूमित्वेन स्वीकारात् ।
पुण्यतमीभवन्तः अतिशयेन पवित्रीभवन्तः । जमी अद्विचनावकाशाः ।
सत्पुरुषप्रभावं भवादृशानां महापुरुषाणां, महिमानम् । विजानताम् पुंसाम् ।
प्रायः बहुतरम् । आराध्यतां पूज्यताम् । प्रयास्यन्ति ॥ ४१ ॥

संस्कारपूताभिरितीष वाग्भिः

संयोदयन्नज्जमादिदेवः ।

विजातलीलो विजहार हृष्य-

न्बन्धः सतां वत्सगणानुयायी ॥ ४२ ॥

संस्कारेति । इति इत्थम् । इवेति वाक्यालंकारे । इत्यर्थे इतीवेति निपातो वा । संस्कारपूताभिः आाकरणसंस्कारेण परिशुद्धाभिः । वाग्भिः । अग्रजं बलदेवम् । संमोदयन् । सतां बन्धः । वत्सगणानुयायी स्ववत्सगणानुसरणशीलः । आदिदेवः कृष्णः । विजातलीलः वयस्यैः संजातनर्मा । हृष्यन्मनू विजहार ॥ ४२ ॥

स्वयंवृतः स्वैरविहारलक्ष्म्या

मुहुर्वितेने विपिने मुकुन्दः ।

स्थानान्तरप्राप्तिविभावितानि

स्थितेरभिमानि गतागतानि ॥ ४३ ॥

स्वयंवृत इति । विपिने । स्वैरविहारलक्ष्म्या श्वेच्छ्रीढासंपदा । स्वयंवृतः स्वयंवरेण प्राप्तः, तद्वशं गतः । मुकुन्दः । स्थितेरभिमानि स्थित्यविशिष्टानि । स्थानान्तरप्राप्तिविभावितानि स्थलान्तरप्राप्त्या ज्ञापितानि । गतागतानि । मुहुः । वितेने क्रीडारसपारवश्यादूरगमनागमनान्यपि तदा न प्रतीतानि, किंतु देशान्तरप्राप्त्या लिङ्गेन एतावद्दूरमगतमिति पश्चाज्ज्ञापितानीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

प्रभूतया पुष्पफलमसूत्या

वदान्यवृत्तीनि वनानि दृष्ट्वा ।

सम्भार चिन्तावश्ववर्तिनीनां

व्रजस्थितानां वरवर्णिनीनाम् ॥ ४४ ॥

प्रभूतयेति । प्रभूतया बहुलया । पुष्पकलानां प्रसूत्या उत्पादेन ।
 नवान्यवृत्तीनि बहुप्रदस्वभावानि । वनाणि दृष्ट्वा । चिन्तावशावर्तिनीनां
 स्वविषयचिन्तापरवक्ष्यानाम् । प्रजस्थितानाम् । नरवर्णिनीनां सुन्दरीणाम् ।
 संसार स्मृतवान् । ‘अधीगर्भदयेशां कर्मणि’ इति शेषत्वेन विवक्षिते
 कर्मणि षष्ठी ॥ ४४ ॥

प्रायस्तदाह्वानविधौ नियोक्तुं

प्रगृह्य वेणुं प्रतिपन्नदूत्यम् ।

न्यवेशयत्कुट्मलिते सलीलं

बिम्बाधरे सूचितचित्तरागे ॥ ४५ ॥

प्राय इति । स कृष्णः । प्रायः बहुलः । प्रतिपन्नबलं स्वाभिमतव-
 शीकरणक्रियासु प्राप्तदूतकार्यम् । ‘दूतवर्णिन्यां चेति वक्तव्यम्’ इति
 यत्प्रत्ययः । वेणुं मुरलीम् । प्रगृह्य तदाह्वानविधौ तासामाकारणकर्मणि ।
 नियोक्तुं व्यापारयितुम् । कुट्मलिते मुकुलीकृते । सूचितचित्तरागे अह-
 णिम्ना प्रकाशितहृदयाभिलाषे । बिम्बाधरे बिम्बसदृशे अधरे । सलीलं
 सविकासम् । न्यवेशयत् निवेशयति स्म ॥ ४५ ॥

सामोपपन्नान्क्रमशः स्वरन्ध्रैः

सप्त स्वरान्सप्तभिरुद्गमन्तम् ।

प्रचक्रमे वादयितुं वनान्ते

वंशं प्रियो बल्लववंशजानाम् ॥ ४६ ॥

सामेति । वल्लववंशजानां गोपकुलोत्पन्नसुन्दरीणाम् । प्रियः कृष्णः ।
 वनान्ते । वनोपपन्नानाम् सामवेदप्रमदान् । सप्त स्वरान् निषादादीन् ।

सप्तभिः स्वरन्त्रैः । क्रमशः पर्यायेण । उद्गमन्तम् । वंशं वेणुम् । वाद्यमित्यु-
च्यते । तदीयमुत्तानिलस्य वेदमयतया तदीयित्वेन सामवेदोपपन्नता ॥

मुकुन्दनक्तानिलवाद्यमानो

वेणुर्बभौ वेद इव द्वितीयः ।

रागावधीनां रहसां यदेकं

गीतात्मनां तस्य निदानमासीत् ॥ ४७ ॥

मुकुन्देति । मुकुन्दस्य नक्तानिलेन वाद्यमानः । वेणुः । द्वितीयः
प्रसिद्धश्चन्द्रमण्डपिरूपवेदस्य द्वितीयः वेद इव । बभौ । अत्रोत्प्रेक्षायां
श्लेषेण निमित्तमाह— रागेति । रागावधीनाम् 'योऽसौ ध्वनिविशेषस्तु
स्वरवर्णविभूषितः । रजको जनचित्तानां स रागः कथितो बुधैः' इत्युक्त-
लक्षणाः शृङ्गारादयो (?) रागास्तदवधीनां तदुत्कर्षविभ्रान्तिभुवाम् । तस्य
कृष्णस्य । गीतात्मनां भगवद्गीतारूपाणाम् । रहसाम् उपनिषदाम् एकं
निदानमासीदिति श्लेषलभ्योऽर्थः । यदित्युक्तार्थस्य हेतुत्वे । गीतोपनिषदो
वेदैकमूलत्वात्तन्मूलस्य वेदत्वं युक्तमिति भावः ॥ ४७ ॥

तद्वंशनादः सुभगोऽनुगच्छ-

अग्रेसरन्सौरभमागमानाम् ।

अयमनिष्पन्नमनःसमाधी-

नाब्रह्मकानातनुतेव जन्तून् ॥ ४८ ॥

तद्वंशेति । अग्रेसरं पुरःसरम् । आगमानां सौरभं वेदमन्त्रं निश्वा-
सपरिमलम् । अनुगच्छन् । सुभगो ह्ययः । तस्य कृष्णस्य वंशनादः । आब्रह्म-
कान् आ अवधिः ब्रह्मा येषां तान् यत्तुमुत्सर्जयन्तान् । जन्तून् । अव-

कनिष्पन्नमनःसमाधीन् अयमलन्यचेतःप्रणिधानामिव । आतनुत विसैका-
भ्येन ध्यानपरान् योगिन इवाकरोत् ॥ ४८ ॥

शृण्वद्भिरुद्धान्तमधुप्रवाहं

वंशस्वनं तस्य सुधैकवंशम् ।

सयूध्यतां नूनमवाप्य सर्वैः

सत्त्वैः स्थितं सामिनिमीलिताक्षैः ॥ ४९ ॥

शृण्वद्भिरिति । उद्धान्तमधुप्रवाहम् उद्गीर्णक्षौद्रप्रवाहम् , अति-
आव्यतया श्रवणेषु क्षौद्रसं वर्षन्तमिव स्थितमित्यर्थः । सुधैकवंशम्
अमृतैककुलं तत्सदृशम् । तस्य कृष्णस्य । वंशस्वनम् । शृण्वद्भिः ।
सामिनिमीलिताक्षैः श्रवणसुखादर्धनिमीलितलोचनैः । सर्वैः सत्त्वैः व्याघ्रा-
दिभिः । नूनम् । सयूध्यतां समानयूथभवताम् । अवाप्य स्थितम् । कव-
मभ्यधा व्याघ्रहरिणादीनामेकत्रावस्थानमिति भावः । अनेन तेषां वंशस्व-
नश्रवणसुखपारवश्यातिशयो व्यज्यते । तिरश्चां सज्जातीयैः कृतः समूहो
यूथम् । ‘सज्जातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुनपुंसकम्’ इत्यमरः । समाने
एकस्मिन्पूथे भवाः सयूथ्याः । ‘सगर्भसयूथसन्नुतायत्’ इति अत्रप्रत्ययः
समानस्य संभावश्च ॥ ४९ ॥

मधुद्रवैरुत्वनसंमदाभू-

ण्यालेख्यनिष्पन्दमृगदिजानि ।

उदग्रकोशोत्पुलकानि कृष्णो

वंशीनिनादेन वनान्यकार्षीत् ॥ ५० ॥

मधुद्रवैरिति । कृष्णः । वनानि सुन्दावननृहद्वनादीनि । वंशीनि-

नान्देन अल्यो नंशो वंशी । 'स्त्री स्वात्काचिन्मृषाल्यादिर्विवक्षापचये यदि'
इत्यस्यत्वनिवक्षायां स्त्रीलिङ्गता । गौरादित्वान्दीष् । तस्य क्षब्देन । मधु-
श्रवैः उत्पन्नसंमदाश्रूणि मकरन्दक्षरगैरधिकानन्दबाध्याणि । आलेख्यनि-
ष्पन्दमृगद्विजानि चित्रलिखितवदस्पन्दमृगशकुन्तानि । उदप्रकोशोत्पल-
कानि उन्नतैः कुट्टमलैः उन्नतरोमाद्यानि च । अकार्षति । भगवद्वंशना-
दैर्बनेषु मृगशकुन्ता अस्पन्द्य आसन् । वृक्षाश्च मुकुलमकरन्दप्रचुरा अम-
वन्धितार्यः ॥ ५० ॥

आस्वाद्य तद्वंशनिनादमाध्वी-

माघ्राय तत्संचरसौरभं च ।

भुक्तामृतानां भुवि सौरभेय्यः

क्षिप्तेतरां क्षीबदशामवापुः ॥ ५१ ॥

आस्वाद्येति । सौरभेय्यः गावः । 'माहेयी सौरभेयी गौः' इत्यमरः ।
तद्वंशनिनादमेष माध्वी क्षौद्रम् । आस्वाद्य । तत्संचरसौरभं तन्मार्गप-
रिमलं च । माघ्राय । 'गोचरसंचर' इत्यादिसूत्रेण संचरशब्दो निपातितः ।
भुक्तामृतानाम् अमृतं पीतवताम् । क्षिप्तेतराम् अस्त्राणाम् । क्षीबदक्षां
मत्तावस्थाम् । भुवि भूलोके । अवापुः । भूलोके हि दुर्लभः सुधामद इति
भाषः ॥ ५१ ॥

वंशस्वनास्वादवशीकृतानां

व्यक्तोदयानां वनदेवतानाम् ।

स कर्षुरः स्निग्धतमैः कटाक्षैः

सेन्द्रायुधो मेघ इवावभासे ॥ ५२ ॥

यंरोति । कृष्णवैश्वानस्य आस्तादेन सत्पुष्पमाकर्णेनेन वशीकृतानाम् ।
अत एव कृष्णदर्शनकौतुकात्, व्यक्तोद्धानां स्फुटाविर्भावानाम् । वनदेव-
तानाम् । शिग्धतमैः अत्यासङ्गाद्भूय विषयाभिरुक्तप्रमैः । 'शिग्धं तयस्व
विषयः प्रभाभिर्मिलितो भवेत्' इति भावप्रकाशः । कटाक्षैः । कर्षुरः
नीलाकणधवलरूपतया नागावर्णः खम् । सेन्द्रावुधः । मेघ इव ।
आवभासे ॥ ५२ ॥

आध्यापयामास स शृङ्गमग्रथं

शृङ्गं तथाभूतमिवात्मयोगात् ।

जगौ च गेयानि बहूनि येषां

गान्धर्ववेदोऽपि न पारदृष्ट्वा ॥ ५३ ॥

आध्यापयामासेति । सः । अर्घ्यं श्रेष्ठम् । शृङ्गं शृङ्गरूपं मुखवाकम् ।
आध्यापयामास दधौ । 'सर्वेभ्यो धातुभ्यः स्वायं णिजित्येके' इति
स्वार्थे णिच् । कीदृशम्—आत्मयोगात् निजोपायात्प्रभावरूपात् । तथाभूतं
शृङ्गाकारेण परिणतम् । शृङ्गं पाशजन्ममिव स्थितम् । किंच बहूनि गेयानि ।
जगौ गायति स्म । येषां गेयानां गान्धर्वशास्त्ररूप उपवेदोऽपि । पारदृष्ट्वा
पारदर्शी न भवति ॥ ५३ ॥

त्रिस्थानयुक्तस्वरभूषितं त-

न्निधा स्थितं ग्रामविशेषयोगात् ।

अरञ्जयत्सप्त जगन्त्ययवा-

द्रीतं हरेराहूतकिन्नरौघम् ॥ ५४ ॥

त्रिस्थानेति । त्रिषु स्वानेषु मन्त्रमन्त्रतारण्यभ्युत्पादकेषु उरःकण्ठ-

भूर्धसु संयुक्तैः स्वरैः तत्तत्स्थानोद्भवध्वज्वनुरणममादरूपैः निशादादिभिः
 भूषितम् । प्रामः स्वरसमूहः । तस्य विशेषाः षड्जग्रामो मध्यमग्रामो
 गान्धारग्राम इति त्रयः । तेषां योगात् । त्रिधा त्रिप्रकारेण । स्थितम् ।
 आहृतकिन्नरीषम् आनीतकिन्नरसंघम्, अनवगतविशेषावगत्यर्थं किन्नरा-
 गावागमनमिति भावः । एवंभूतं हरेर्गातं शारिरम् । अञ्जनात् चक्षुमनपेक्ष्य ।
 सप्त जगन्ति भूर्भुवःसुवरादीन्तप्तापि लोकान् । अरजयत् वस्त्रीचकार ।
 अत्र स्थानादिस्वरूपे संगीतसुधानिधिवचनाभिः—‘यत्रोत्पन्नो ध्वनिर्मन्त्रो
 मध्यस्तारोऽपि वा भवेत् । तच्चेतनाचेतनयोः स्थानमिह्यभिधीयते । उरः
 कण्ठः शिरश्चेति प्रसिद्धं चेतने त्रयम् । अत्रोध्यते स्वराधारश्रुतस्थानोद्भ-
 वाध्वनेः । नादोऽनुरणनाकारः स्वरश्चिस्तानुरञ्जकः । प्रामः स्वराणां संघोहो
 यथोक्तश्रुतिशालिनाम् । षड्जमध्यमगान्धारसंज्ञा ग्रामास्त्रिधा भूताः ।
 इति । यथापि ‘गीयते तत्र गान्धारग्रामो भूमौ ॥ केनचित् । स पुनः
 केवलं ग्रामो गन्धर्वैर्दिष्टि गीयते’ इति दिव्येव गान्धारग्रामस्य प्रकार
 उक्तः, तथापि दिव्यगानादप्यतिशयिन्यप्राकृते समवक्ष्यते तस्मानुत्पत्ति-
 रूपमतरा ॥ ५४ ॥

विलासवाक्यैरिव वेणुनादै-

दिव्येन गीतेन च दैत्यहन्तुः ।

निवेदितार्थाः सुदृशः स्ववासा-

दाजगुराकर्षणमग्नतीक्ष्णैः ॥ ५५ ॥

विलासेति । दैत्यहन्तुः कृष्णका । विलासवाक्यैरिव स्थितैः । वेणु-
 नादैः । दिव्येन गानेन तस्य शरीरगानेन च । आकर्षणमग्नैरिव तीक्ष्णैः
 तीक्ष्णैः क्षिप्रकारिभिः एतैः । निवेदितार्थाः व्यापितक्रीडाकृतप्रबोधनाः ।
 सुदृशः । स्ववासात् । आत्मगुणः ॥ ५५ ॥

अनिष्टशब्दैर्वल्यैरपोढाः

काञ्चन्याप्यवज्ञातपदोपगत्या ।

गुणानकृष्टाः भियमाप्नुमीषुः

कामोपदिष्टेन महापथेन ॥ ५६ ॥

अनिष्टेति । गुणानकृष्टाः भगवत्सौन्दर्यादिशुभैरेव गुणैः पापैः
आकृष्टा योध्यः । अनिष्टशब्दैः अभिसरणप्रकाशकतया अन्विमतशब्दैः ।
वल्यैः । अवज्ञातपदोपगत्या अवमतस्वस्थानसम्बन्धया, स्थानप्रत्युत्तये-
त्यर्थः । काञ्चन्यापि । अपोढाः व्यपनीताः, गमनवेगेन भिन्नैर्वल्यैः श्रुति-
तया काञ्चन्या न रहिता इत्यर्थः । प्रियं कृष्णम् । आप्नुम् । कामोपदि-
ष्टेन महापथेन । ईषुः अम्युः । 'इष मती' इति धातुः । कामोपदिष्टो
मह्यपथोऽप्राभिसरणमार्गो विवक्षितः । तस्मिन्विषयेऽपि महापथ इव
निरातङ्गं प्रवर्तितव्यम् । ततः पत्युपदिष्टमहापथे यथा पितृगृहसुपगता
योषितः तत्र क्रूरभाषणैः पुरुषैः तदुपगतिमवजानता स्त्रीजनेन चावमा-
नितायेस्ततो निर्गता पत्युपदिष्टमहापथमवलम्ब्य पतिं प्राप्नुवन्ति तद्व-
दिति गम्यते ॥ ५६ ॥

आदिष्यमानां मियवंशनादै-

राज्ञां निजाज्ञामिव निर्विघाताम् ।

तदास्थितां प्रास्थिपदाशु धन्या-

मासन्नसंख्याधिकरागभाजः ॥ ५७ ॥

आदिष्यमानामिति । आसन्नया संनिवृष्टया संख्याया अधिकरा-
गभाजः अधिकमङ्गरागं खजभावाः, सायंकासत्पोद्गोपनविभावत्वात् ।
ता योध्यः । प्रियस्य वंशनादैः । आदिशकमङ्गां ह्याप्यमानाम् । निर्विघातां

निजाशाम् अप्रतिबन्धभास्वीयाभुरागमिव स्थिताम् । स्त्रानुरागविषयम-
मवयोगान्तथोत्प्रेक्षा । धन्यां सुकृतिनीम् । तदास्थिताम् आकां कृष्णा-
विष्टितां दिशम् । आशु प्रदस्थिवत । प्रपूर्वादात्मनेपदिनसिद्धतेर्हम् ।
तस्याकर्मकत्वेऽप्यन्तर्भूतेदेशकिवापेक्षया दिशः कर्मता ॥ ५७ ॥

मधुव्रताधिज्यशरासनेन

पुष्पात्मकं संदधता पृषत्कम् ।

अनुप्लवेन व्रजता बभूवे

तासामनङ्गेन तदोद्यतानाम् ॥ ५८ ॥

मधुव्रतेति । तदा । मधुव्रतैः अमरैः अधिज्यमारोपितमौर्विकं
शरासनं यस्य तेन । पुष्पात्मकं पुष्परूपम् । पृषत्कं सायकम् संदधता ।
अनङ्गेन । उद्यतानाम् अभिसरणोद्युक्तानाम् । तासाम् । व्रजता सह-
गच्छता । अनुप्लवेन सहचरेण । बभूवे । आवे लिट् । अन्मेष एक एव
तासां सहाय आसीदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

आदेशयोगैरथ तत्र गोप्यो

निवार्यमाणा अपि दुर्निवाराः ।

आनिन्यिरे रागमयैर्महौघैः

क्लेशपहं कृष्णसुधापयोधिम् ॥ ५९ ॥

आदेशेति । अथ तासामुयोगानन्तरम् । आदेशयोगैः कृत्येषु निवे-
शरूपैरुपायैः । निवार्यमाणाः श्वधूमात्रादिभिर्निरूप्यमाना अपि । दुर्नि-
वाराः निवारयितुमशक्याः । गोप्यः । रागमयैः महौघैः रागरूपैः
महाप्रवाहैः । क्लेशपहं क्लेशपमोदकम् । कृष्णमेव सुधापयोधिम् । अनि-

न्यिरे प्रापिताः । 'अकथितं च' इति द्विकर्मकस्य नियः प्रापणार्थस्य
कर्तृस्वापारप्रापणफलगतिद्वारेण प्राप्यमाणानां गोपीनामीप्सितकर्मत्वात्-
त्रैव प्रधानकर्मणि लिट् । 'प्रधानकर्मण्यारुयेवे' लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्'
इति । अत एवाकर्मणो अकारेणानभिहितत्वात्कृष्णमिति द्वितीया ।
क्लेशापहमिति 'अपे क्लेशतमसोः' इति कप्रत्ययः ॥ ५९ ॥

त्वरसस्त्रीनां पुरतः प्रचेले

तरस्विना निःश्वसितेन तासाम् ।

सदागतिप्रार्थनया समेतं

दूरस्थितं कृष्णमिवोपनेतुम् ॥ ६० ॥

त्वरसस्त्रीनामिति । त्वरायाः स्त्रीनां त्वरया सहितानाम् । तासा-
म् । पुरतः पुरस्तम् । तरस्विना वेगवता । निःश्वसितेन । सदागतिप्रार्थनया
समेतम् सदागतयो देवाः । 'सदागतिः स्वात्पवने गीर्वाणे च सदी-
श्वरे' इति विश्वः । तेषां प्रार्थनया भुवि समागतम् । दूरस्थितं ब्रजहरे
बभ्रुनातीरे स्थितम् । कृष्णम् । उपनेतुं समीपमानेतुमिव । प्रचेले प्रचलि-
तम् । भावे लिट् । सदागतिकन्धेन वायुरपि प्रतीयते । तेन सदागतिना
अनेन समीपमानेतुं सक्नोते इति युक्तमिति व्यज्यते ॥ ६० ॥

प्रायेण वेगात्सुदृशां विभिन्नः

प्रकीर्णमुक्ताफलपुष्पजालः ।

प्रस्तावयन्कामविहारनाट्यं

हारः समालक्ष्यत सूत्रधारः ॥ ६१ ॥

प्रायेणेति । सुदृशाम् । प्रायेण भूमा वेगात् अल्लन्तवेगात् । 'प्राये-

भूम्यन्तगमने' इत्यमरो विश्वः । विश्वः क्षिप्तः । हारः । प्रकीर्णमुखा-
फलपुष्पजालः प्रकीर्णमौक्तिककुसुमनिकरः । कामविहारनायकम् हारवि-
च्छेदमप्यविगण्य आधावन्तीषु तासु कामस्य विहारं पारवस्यापादनरूपं
क्रीडनमेव नाटयम् । प्रस्तावयन् आसूचयन् । सूत्रधारः सूत्रमात्रं धारय-
माणः । समालक्ष्यत । सूत्रमात्ररूपत्वेऽपि स्थूणावशिष्टं गृहमिति वद्वेदोप-
चारः । सूत्रधार इति नाटयेषु भान्धनन्तरसंचारी नटोऽप्युच्यते । स हि
यथा पुष्पाञ्जलिं विकीर्य नाटयस्य प्रस्तावनां करोति तद्वदिति गम्यते ॥

अवस्थितं कापि कदम्बमूले

वल्गुस्मितं वादितमञ्जुवेषुम् ।

साचीकृताक्षं ददृशुस्तरुण्यः

स्वाद्यं सतां स्वस्तिकचारुजङ्गम् ॥ ६२ ॥

अवस्थितमिति । तरुण्यः । कापि कदम्बमूले नीपवृक्षस्वाधोदेशे ।
अवस्थितम् । वल्गुस्मितं मनोहरमन्दहासम् । 'पुष्पं वल्गु मनोहारि'
इत्यमरशेषः । वादितमञ्जुवेषुम् । साचीकृताक्षं वेणुरन्ध्रभेददर्शनाय ति-
र्यकुतलोचनम् । स्वस्तिकेन वयस्यस्तविन्यासेन चारुजङ्गम् । सतां प्रह्लादा-
निनाम् । 'अस्ति प्रहोति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति श्रुतेः ।
स्वाद्यं परमानन्दरूपत्वाद्वात्स्वावनीयं कृष्णं ददृशुः ॥ ६२ ॥

तदङ्गसोभामवलोक्य दिव्यां

विस्मरभावं व्रजतेव दूरात् ।

अमोहयथौषतमादिधूर्तः

संतोषदिग्धेन समीक्षणेन ॥ ६३ ॥

तद्वक्तेति । आदिभूतः आद्यो वक्त्रकः महामायावी कृष्णः । जीवतं
युवतीनां समूहं कर्म । दिव्यां मनोज्ञाम् । तदङ्गशोभां तासांमनसकान्ति-
म् । अवलोकय । विस्मेरभावं व्रजतेषु विस्मयालुभावविस्फारणाद्यभिव्या-
दित्यवित्त्वं व्रजता आग्नेनेव स्थितेन । संतोषदिग्धेन उपरि संतोषरूपितेन,
व त्वान्तरागपरमशोनेति हृदयम् । समीक्षणेन अवलोकनेन । दूरात्
अमोहयत् दूरे एव मोहयति स्म । नायकरतिमावालुभावस्याप्युद्दीपनवि-
भावत्वात्तद्दर्शनेनात्यर्थं रागान्धा बभूवुरित्यर्थः ॥ ६३ ॥

दुतागतिव्याकुलभूषणास्ताः

किञ्चित्समुच्छ्वासितनीविबन्धाः ।

पर्याकुलाक्ष्यः परिवार्य तस्युः

कृष्णं कृपाधीनदृशं कृशाङ्गयः ॥ ६४ ॥

द्रुतेति । दुतागतिव्याकुलभूषणाः शीघ्रमागमनेन स्वस्वस्थानचलि-
ताभरणाः । किञ्चित्समुच्छ्वासितनीविबन्धाः रागोत्प्रेक्षेण किञ्चिच्छिबिली-
कृतपरिधानप्रन्ययः । पर्याकुलाक्ष्यः अनुचितकर्मप्राप्तेन प्रतिक्षेपभयेन वा
चटुललोचनाः । कृशाङ्गयः तन्वङ्गयः । कृपाधीनदृशं कृपायत्तविलोकनम्,
वस्तुतस्तस्य रागपारवश्याभावेऽपि एताः पतिपित्रादीन्सर्वान्परित्यज्य
मदेकशरणाः समागता इति कृपाया निम्नलोचनम् । कृष्णम् । परिवार्य
समावृत्य । तस्युः ॥ ६४ ॥

स वल्लभः संसदि वल्लवीनां

वर्हस्त्रजा दर्शितदानराजिः ।

लदग्रशृङ्गवनिराबभासे

हस्तो वक्षानामिव वारणेन्द्रः ॥ ६५ ॥

स इति । वल्लवीनां संसदि गोष्ठधाम् । बर्हस्पत्या दर्शितदानराजिः
 पिच्छमाल्येन प्रदर्शितमदरेखः । उद्ग्र उग्रतः शृङ्गवायस्य ध्वनिः
 यस्य सः । वल्लभः वल्लवीनां प्रियः कुण्डः । वञ्चानां करिणीनाम् ।
 संसदि । हस्तं मदगर्वितः । वारणेन्द्र इव । आबभूसे । वारणेन्द्रपक्षे
 उद्ग्रशृङ्गस्य ध्वनिरिव ध्वनिर्यस्येति योज्यम् ॥ ६५ ॥

अवृद्धिसंकोचमिवेन्दुमन्य-

मकार्मुकं काममिवात्तवेणुम् ।

तमद्भुतानामिव राशिमेकं

गोप्यस्तदात्मान इवान्वभूवन् ॥ ६६ ॥

अवृद्धीति । गोप्यः । अवृद्धिसंकोचं श्रद्धिसंकोचरहितम् । अन्वं
 प्रसिद्धावृद्धिअवगतो भिन्नम् । इन्दुमिव । अकार्मुकं चापरहितम् । आत्त-
 वेणुं काममिव । अद्भुतानाम् एकं राशिमिव सर्वाख्यसमाहारमिव च
 स्थितम् । तम् । तदात्मान इव स एवात्मा यासां ताः तदात्मानः । निर-
 तिक्त्वेन श्रेण्या तदैक्यापन्ना इव । अन्वभूवन् ॥ ६६ ॥

सुराङ्गनाभिः समये धृतायां

स्वेनैव गोपाकृतिभूमिकायाम् ।

अकर्मवश्यस्य विभोस्तदासी-

दर्चाफलस्पर्शनमात्रलीला ॥ ६७ ॥

ननु कथमेवं भगवतः परदारभिमर्शने प्रवृत्तिरिति शङ्कां श्लोकत्रयेण
 परिहरति— सुरेति । अकर्मवश्यस्य कर्मणामवशब्दस्य पुष्पान्तरवरक-
 र्मभिः कषितोपरमिषुमसक्यस्य । विभोः कुण्डस्य । सुराङ्गनाभिः दिव्य-

स्त्रीभिः सह । समये संविदि । त्वेनैव कर्मावधीनत्वं विना । भूतायाम् । गोपाकृतिरूपायां भूमिकायां वेधकल्पनावाम् । अर्वाफलस्पर्शनमात्रस्त्रीला तत्पूजाफलदानमात्ररूपा लीला । तदा आसीत् । पुरा किल दिव्ययोषितो भगवत्सौन्दर्यवशीकृतास्तदुपभोगसिद्धिमुद्दिश्य तमेवार्चयामासुः । ततः प्रसन्नो भगवान्भूमावबतीर्थं गोपभूमिकामवलम्ब्य भवतीनाम्भिलक्षितं करिष्यामि भवत्योऽपि गोपकुलेऽवतरन्त्विति समयं ददौ । ता एवाप्सरस इमा गोपिका इति पौराणिकी कथा ॥ ६७ ॥

न खल्वमुष्य प्रमदामदान्ध्यं

न कुत्सनं तत्तदभीष्टदातुः ।

न धर्मसंस्थापनबाधगन्धः

भूदानुचिन्त्या हि शुभस्य लीला ॥ ६८ ॥

अर्वाफलस्पर्शनमात्रेति मात्रपदव्यवच्छेदमाह— न खल्विति । अमुष्य कृष्णस्य । प्रमदामदान्ध्यं प्रमदालाभजन्येत मदेन पारवश्यं न खल्व, अवाप्तसकलकामस्य तदभावः प्रसिद्ध एवेत्यर्थः । उत्तमस्त्रीलामस्यापि मदहेतुत्वमुक्तं भावप्रकाशे ‘मद्योपभोगदैश्वर्याद्विद्यायाख्याभिजात्यतः । उत्तमस्त्रीपरिष्कारान्मदः संप्रत्यसे नृणाम्’ इति । तथाप्यनुरागरहितस्य स्त्रीषु प्रवृत्तौ जुगुप्सा स्यात्, ‘विरक्तकामुकशृणामेकस्यामेव योषिति । कृपणः कामिनी भक्ष्यमिति लिखो विकल्पनाः’ इति न्यायात् ; तस्माह—न कुत्सनमिति । तत्तदभीष्टदातुः तस्य तस्य भक्तजनस्य मदभीष्टं तत्प्रदातुः तस्य कुत्सनमपि नास्ति, परमकृपालोर्महावदान्यस्य तस्य भक्ताभीष्ट-संघर्षनैकप्रवृत्त्यादिति भावः । तर्हि परदाराभिमुखं ‘धर्मसंस्थापना-कार्यं’ इति स्वात्मसारेद्देश्यप्रयोजनबाधः स्यात्तत्राह— न धर्मेति ।

सर्वान्तर्यामितया सर्वसारारकस्य तस्य स्वपरदेहविभेकाभावाभित्यापहतपा-
 ध्मत्वाच्च न परदारामिर्मर्शेन त्वस्य दोषप्रसङ्गः । इदं चतुर्थसर्गे अस्मा-
 भिः प्रपञ्चितम् । नापि श्रणिनामितो धर्मेष्विच्छवापत्तिः । ईश्वराणां चरि-
 तापेक्षया वचसां प्राबल्येन ' न परदारान्च्छेत् ' इति भगवद्वाक्यरूपया
 श्रुत्या निषिद्धे कर्मणि तदाचारदर्शनमात्रेण परेषां प्रवृत्त्यसंभवात् । अतः
 शुभस्य परममङ्गलस्य कृष्णस्य । क्रीडा गोपिकाभिः क्रीडा । सुखानुचि-
 न्त्यादि सुदान्तःकरणानां मुमुक्षूणामनुचिन्तयैव । इयं हि क्रीडा शृङ्गार-
 रसाकृष्टचेतसो बहिर्मुखानपि स्वचरितध्वजपराङ्मुखा संसारादुत्तारमितुं
 भगवता लोकानुमोदकरसिक्तेन कृता, ' अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमा-
 स्थितः । भजते तादृशीं क्रीडां यां श्रुत्वा तत्परो भवेत् ' इति भागवत-
 वचनात् । अतो मलिनचित्तानामप्यनुचिन्तनेनोत्तारणी भगवत्क्रीडा
 सुदानां कथं नोत्तारणीति भावः ॥ ६८ ॥

अनागमप्रत्ययसंभवानां

गुरुत्वजां गोपकुमारिकाणाम् ।

अनन्यसङ्गात्स दयालुरासी-

दसङ्गधृष्टापथसार्थवाही ॥ ६९ ॥

अनागमेति । असङ्गाः रागरहिताः तेषां सङ्गधृष्टः सङ्गोपलक्षितग-
 जमार्गः महामार्गः तत्र सार्धं जनसमूहं बाह्वयति नयति गीताद्युपदेशेन
 तत्र प्रवर्तयतीति स तथोक्तः । एवमखिलविरक्तमूर्धन्यः कृष्णः । अना-
 गमप्रत्ययसंभवानाम् आगमे ' नातिचरेद्भर्तारम् ' इत्यादिरूपे प्रत्ययसंभवः
 धृष्टोदयः स नास्ति माता तासाम् । गुरुत्वजां शङ्करभर्तृपितादीस्त्यक्-
 वतीनाम् । गोपकुमारिकाणाम् । अनन्यसङ्गात् अन्वप्रासङ्गराहित्यात्
 स्वयाम्प्राप्यादेतोः । दयालुरासीत् इयया ताः पर्यग्राहीवित्यर्थः । लोक-

वैश्विकदेनापि पथा नगवदैकान्तिकत्वं तस्य प्रसादावेति भावः ॥ ६९ ॥

पुष्पावचायप्रवणेन गोप्यः

प्रसाधितास्तेन स च प्रियाभिः ।

अभिन्नबाह्यान्तरमैकरस्या-

दामोदमन्योन्यसगन्धमापुः ॥ ७० ॥

पुष्पेति । पुष्पावचायप्रवणेन पुष्पाहरणतत्परेण । 'तत्परे प्रवणः प्रवृत्तः परावण इति वयः' इत्यमरकोषः । तेन कृष्णेन । प्रसाधिताः अलंकृताः । गोप्यः । ताभिः गोपिकाभिः । अत्रापि पुष्पावचायप्रवणार्थिरिति छिन्न-
वचनविपरिणामेनानुषज्यते । प्रसाधित इत्यपि वानुषज्यते । ताभिः प्रसाधितः स कृष्णश्च । ऐकरस्यात् एकरूपो रसो रागो येषां तेषां साव ऐकरस्यं तस्मात्समानुरागत्वाद्देतोः । अन्योन्यसगन्धं परस्परसदृशमिति वाच्यम् । अभिन्नबाह्यान्तरम् अविशिष्टबाह्यान्तरम् । दामोदम् । आपुः । परस्परं स्वस्वावचितैः पुष्पैः प्रसाधिता गोप्यः कृष्णश्चेत्युभयेऽपि यथा पुष्पगन्धरूपं बाह्यदामोदमापुः, एवं तद्वदेव स्फीतमान्तरमामोदं हर्षमापु-
रित्यर्थः । 'दामोदो हर्षगन्धयोः' इति विश्वः । 'हस्तादाने चैरस्तेये' इति धनि अवचायः साधुः ॥ ७० ॥

स्खलालनादापतितं स तासां

सौभाग्यदुर्मानमदं विनेष्यन् ।

पुष्पावचायव्यपदेशलौत्पा-

दासीदवीयानवहिःस्थितोऽपि ॥ ७१ ॥

स्खलालनादिति । स्वकीयात्प्रसाधनादुपलालनात् । आपतितं सं-

जातम् । तासां सौभाग्यदुर्भागमदं सौन्दर्यदुरङ्कारमेव मयम् । विने-
ष्यन्सन् । पुष्पावनावपदेशलौक्यात् पुष्पाहरणव्याजेन चलनात् ।
अबहिःस्थितोऽपि सर्वान्तर्यामितया संततमन्तःस्थितोऽपि । दधीचान् दूर-
तरो विप्रकुट्टः । आसीत् । स्वमायया तद्वान्तर्हित इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

अविप्रकर्षेऽपि तिरस्करण्या

कृत्तावृत्तिं कृष्णमनीषमाणाः ।

भीमैरदूयन्त भृशं तरुण्यः

क्षणैः स्वनिःश्वाससमीरदीर्घैः ॥ ७२ ॥

अविप्रकर्ष इति । अविप्रकर्षेऽपि विप्रकर्षाभावेऽपि । तिरस्करण्या
स्वमायारूपया यवनिकया । कृत्तावृत्तिं कृतावरणम् । कृष्णम् । अनीक्ष-
माणाः । तरुण्यः । भीमैः विरहव्यथया रात्रौ पुरुषसङ्ख्याभावेन च तासाम्
भयंकरैः । स्वनिःश्वाससमीरदीर्घैः विरहप्रवृद्धैः तदीयनिःश्वासवायुभिरिव
दीर्घैः । क्षणैः । अदूयन्त । क्षणानपि युगवत्प्रेक्षमाणाः पर्यतप्वन्तेत्यर्थः ।
तिरस्करणीयान्दो ल्युङन्तः ॥ ७२ ॥

पुष्पावकीर्णेषु वनद्रुमाणां

मूलेषु मोहालसचेतसस्ताः ।

कृतासिकाः कृष्णवियोगस्वेदा-

त्कामास्रपर्यङ्कगता इवासन् ॥ ७३ ॥

पुष्पेति । मोहालसचेतसः मूर्च्छया सन्धविताः । पुष्पावकीर्णेषु
स्रसं निपतितपुष्पप्रकीर्णेषु । वनद्रुमाणां मूलेषु । कृतासिकाः कृतोपवेक्षाः ।
'घातवर्धनिदोषे प्लुङ्गकव्यः' इति आसेर्भुल्लिख्यः । ता मोषिकाः ।

कृष्णविद्योगक्षेदात् कामाक्ष्यपर्यङ्गता इवासन् कृष्णविद्योगक्षेदासहिष्णु-
तया वेधपाटनादिना मरणं भवत्विति कामाक्ष्यकल्पात्तान्पर्यङ्गान्प्राप्ता
इवासन् ॥ ७३ ॥

विलीनचित्ता विषमास्त्रतापा-

द्विलापयन्त्यो वसुधां विलापैः ।

अदृश्यरूपस्य हरेरगाय-

न्गुणांश्चरित्राणि च गोपकन्याः ॥ ७४ ॥

विलीनेति । विषमास्त्रतापात् मदनतापात् । विलीनचित्ताः द्रुत-
चेतसाः । विलापैः कृष्णगुणाख्यानसहितरोदनैः । ' विलापस्तु गुणाख्यान-
सहितं रोदनं भवेत् ' इति भावप्रकाशः । वसुधां काननभूमिम् । विलाप-
यन्त्यः द्रवयन्त्यः । लीयतेर्भ्यन्तस्य ' विभाषा लीयते ' इत्याख्ये पुगाग्रमः ।
इत्थंभूता गोपकन्याः । अदृश्यरूपस्य हरेः गुणान् सौन्दर्यादीन् । चरित्राणि
गोवर्धनधारणादीनि च । अगायन् ॥ ७४ ॥

मुकुन्दविश्लेषविमोहितानां

संभूयमाणानि मुहुर्वनान्ते ।

शमप्रदान्यात्मविदामभूर्व-

स्तथ्यन्तगन्धीनि वचांसि तासाम् ॥ ७५ ॥

मुकुन्देति । मुकुन्दविश्लेषेण विमोहितानां मोहं प्रापितानाम् ।
तासाम् । त्रय्यन्तगन्धीनि उपनिषदर्थानुवृत्तिमन्ति । गन्धशब्देन तदर्थ-
संस्पर्शो लक्ष्यते । वनान्ते । मुहुः संभूयमाणानि वचांसि भगवद्गुणचरि-
तविवर्णाणि । आत्मविदां शमप्रदानि उपशान्तेः प्रदायकानि । अभूवन् ।

‘आतश्चोयसर्गे’ इति कप्रत्ययः । विरहव्ययात्तन्मभयवदैकान्यपुष्पेन
हृदयप्रतिफलिततथायात्म्यानां गोपिकानां तत्स्पर्शाभि मोपिकाशीतादीनि
वचनानि विषयमहिम्ना शृण्वतां श्रमप्रदान्वासमिस्त्वर्थः ॥ ७५ ॥

स माययात्मानमसौ परेषां

प्रच्छाद्य संदर्शयति प्रसादात् ।

इतीममर्थं प्रथयन्प्रियाणां

दृष्टिं शुभां दातुमियेष तासाम् ॥ ७६ ॥

स इति । ॥ कृष्णः । असौ परेषां स्वव्यतिरिक्तानां जीवानाम् । मायया
आत्मानं प्रच्छाद्य निस्वसंनिहितमपि स्वात्मानं मायया जीवानां तिरोहितं
कृत्वा । प्रसादात् भक्तानामाराधनजनितेन तेषु प्रसादेन । संदर्शयति ।
इतीममर्थम् आगमसिद्धं प्रथयन् लोकेऽपि प्रख्यापयन्सन् । प्रियाणां
तासाम् । शुभां दृष्टिं निजं दर्शनम् । दातुम् । इयेष आभिर्बुभूवुरासीदित्यर्थः ।
तासामिति संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥ ७६ ॥

तासामथ स्मेरमुखाम्बुजेन

श्यामेन पीताम्बरचित्रितेन ।

आविर्बभूवे सहसा पुरस्ता-

न्मधुद्विषा मन्मथमन्मथेन ॥ ७७ ॥

तासामिति । अथ । स्मेरमुखाम्बुजेन । श्यामेन । पीताम्बरचित्रितेन ।
मन्मथमन्मथेन यथा लोकानां मन्मथः सौन्दर्येण मोहकस्तद्वत्तन्मथि
मोहकेन तदतिशायिसौन्दर्येण । मधुद्विषा । तासां पुरस्तात् । सहसा अत-
र्कितम् । आविर्बभूवे । भावे स्मिद् । स्मेरता मुक्तापक्वे स्मितव्यक्तित्वा प्रस-

अता या । 'लवण्यरसनिष्यन्दि स्वयमानमिवासकृत् । पुलकोष्ठासिमणं
यत्तत्प्रसन्नमुक्तं भवेत्' इति सुखप्रसादलक्षणमाहुः । अभ्युजपक्षे तु
विकारः ॥ ७७ ॥

तमेकचित्ताः प्रतिसंनिवृत्तं

यातेन नृत्यन्तमिवाद्भुतेन ।

गोप्यः पुनर्जातमिवात्मनैव

प्रेक्षन्त संमोदपयोधिमग्नाः ॥ ७८ ॥

तमिति । एकचित्ताः एकस्मिन्कृष्णे चित्तं यातां तथाभूताः । गोप्यः ।
प्रतिसंनिवृत्तं प्रत्यागतं पुनराविर्भूतम् । अद्भुतेन यातेन संचारेण नृत्यन्त-
मिव स्थितं कृष्णम् । । पुनर्जातमिव प्रेत्य पुनरुत्पन्नमिव । संमोदपयोधि-
मग्नाः आनन्दान्धनिमग्नाः सत्यः । आत्मनैव स्वयमेव अतिसमीपे आवि-
र्भावादन्यदीवप्रदर्शनव्यापारं विनैव । प्रेक्षन्तः । आत्मनेति प्रकृत्यादित्-
तीया । सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययमिति केचिदाहुः ॥ ७८ ॥

नवेन्दुरेखाकृष्णपाण्डुराङ्गी-

स्तापाश्रुसंदर्शितवद्वितोयाः ।

ददर्श गोपीरवतारगोपः

श्वसैस्त्रिलोकीमिव शोषयन्तीः ॥ ७९ ॥

नवेति । अवतारगोपः भगवदवताररूपो गोपः कृष्णः । नवेन्दुरेखाः
प्रतिपञ्चन्द्रकला इव कृष्णानि पाण्डुराणि चाङ्गानि यासां ताः । तापेनाश्रुणा
च क्रमेण दर्शिते वद्वितोये यामिस्ताः । श्वसैः चिरद्वन्द्वयया अत्युष्णैः
त्रिलोकैस्तुपक्षोषयन्तीर्गोपीः ददर्श । अत्र विशेषणवाम्बाद्गोपीनां तपस्विनी-

नियमौ व्यज्यते । तपस्सन्त्योऽधुपवासादिना कृशाशम्भुरसरीराः तपोर्धे
संयुतबह्विजलाश्च भवन्ति, तपस्तेजोभिश्च जगन्ति शोकेनन्तीति । तथा च
तपस्सन्तीनां वरं शत्रुमापत्य ता उपददधौति भावः ॥ ७९ ॥

अविध्यतैकः प्रणयापराधी

योगैरलक्ष्यो युगपत्प्रयुक्तैः ।

आवर्जितभूधनुषाममोघै-

रेणीदृश्यामीक्षणचित्तपुङ्खैः ॥ ८० ॥

अविध्यतेति । प्रणवापराधी प्रणवकृतलीलास्तर्धानरूपापराधवान् ।
योगैः ध्यानयोगैरपि । अलक्ष्यः लक्षयितुमशक्यः कृष्णः । एकः । आवर्जित-
तभूधनुषाम् आनमितभूषापत्नाम् । एणीदृश्याम् । युगपत्प्रयुक्तैः ।
अमोघैः । ईक्षणचित्तपुङ्खैः अवलोकनशरैः । अविध्यत विद्योऽभूत् ।
एकमेव तस्मिन्नासां दृष्टयः प्रणवकोपसरिताः युगपन्निपेतुरित्यर्थः । ‘ चि-
त्रपुङ्खविसिन्धेयुकलम्बाः ’ इति इलायुषः ॥ ८० ॥

प्रसादजीवातुभिरञ्जनानां

प्रत्येकमन्याभिरलक्षणीयैः ।

विलासचाटूक्तिविलोकनाद्यै-

रानन्दयन्सान्त्वनमाचचार ॥ ८१ ॥

प्रसादेति । अञ्जनानाम् । प्रसादस्य जीवातुभिः जीवनौषधैः । ‘ जी-
वातुर्जीवनीषधम् ’ इत्यमरः । मनःप्रसादमुन्मीलयद्भिः । अन्याभिः ।
अलक्षणीयैः अनीक्षण्यैः । विलासचाटूक्तिविलोकनाद्यैः विलाससहितैः

प्रियवचनकटाक्षविशेषादिभिः । आसृपदेन तदङ्गस्पर्शोपलालनादि शृङ्गते ।
तैः, प्रत्येकम् । आनन्दयन् । सान्त्वनम् अनुवसम् । आचचार ॥ ८१ ॥

तासां तदङ्गव्यतिषङ्गलोभा-

त्सैरन्ध्रिकावृत्तिमुपेयुषीणाम् ।

विरक्तनिध्वेयपदः स रागी

रागाधिकां प्रास्तुत रासलीलाम् ॥ ८२ ॥

तासामिति । विरक्तनिध्वेयपदः विरक्ताणां विरागिणां निध्वेयं शृङ्ग-
राज्यं पदमङ्घ्रिर्ध्वेयः सः । स रागी रागवान्कृष्णः । तदङ्गव्यतिषङ्गलोभात्
तस्य कृष्णस्याङ्गसंपर्के स्पृहया । सैरन्ध्रिकाणां प्रसाधिकानां वृत्तिं तदङ्गप्रसा-
धनरूपाम् । उपेयुषीणां प्राप्तवतीनाम् । तासाम् । रागस्य अधिकां संव-
र्धिनीम् । रासलीलां रासकष्यदितनृत्तविशेषरूपां लीलां क्रीडाम् ।
प्रास्तुत आरभत । ‘अनेकनर्तकीयोज्यं निव्रताललयान्वितम् । आधत्तुः-
षष्टिमुपलं रासकं मसृणोदतम्’ इति रासलक्षणमाहुः ॥ ८२ ॥

तदग्रहस्तग्रहणार्थिनीनां

स सम्यतो दक्षिणतश्च तिष्ठन् ।

बभार विद्युद्वचनधानभाजां

वात्याजुषां वारिमुचामभिरूपाम् ॥ ८३ ॥

तदिति । स कृष्णः । तदग्रहस्तग्रहणार्थिनीनां रासनृत्ताय तस्य
कृष्णस्य अग्रहस्तग्रहणसर्व्यमानानां तासाम् । सम्यतः दक्षिणतश्च तिष्ठन्
कायभूतं परिणम्य पार्श्वद्वेऽपि तिष्ठन्सन् । विद्युद्वचनधानभाजां विद्युद्भिः

व्यवधानं भजमानानाम् । बाष्पाजुषां त्रभिहेतुमण्डलीवातं प्राप्तानाम् ।
पशोमुचाम् । अभिक्षया शोणाम् । बभार । 'बाष्पा बासस्तु मण्डली'
इति चादवः ॥ ८३ ॥

द्वयोर्द्वयोरेकतया स तासां

मध्ये स्थितो मण्डलरासनृत्ते ।

करद्वयस्पर्शरसेन कान्ताः

प्रत्येकमानन्द्य भृशं ननन्द ॥ ८४ ॥

द्वयोरिति । मण्डलरासनृत्ते मण्डलाकारे रासनृत्ते । तासां मध्ये ।
द्वयोर्द्वयोरङ्गनयोः । एकतया स्थितः । सः कृष्णः । करद्वयस्पर्शरसेन पार्श्व-
द्वयेऽपि स्थितस्य स्वस्य करद्वयग्रहणमेव रस्यत आस्ताद्यत इति रसो
विषयः तेन । कान्ताः । प्रत्येकमानन्द्य । स्वयं सर्वासां युगपत्करद्वयग्र-
हणेन भृशं ननन्द । अत्र द्वयोर्द्वयोरित्यत्र पूर्वपूर्वयुगलप्रविष्टः द्वितीया-
ङ्गनानामुत्तरोत्तरयुगलेष्वाद्यतया निवेद्यः । द्विस्वमविवक्षितम् । अन्यथा
तस्य प्रत्यङ्गनानां पार्श्वद्वयमित्यलाभात् ॥ ८४ ॥

अपारमावर्तयता रसान्वि

रामानुजो रासजवेन दीव्यन् ।

पदाश्रितानां भ्रमश्चान्तिहेतुः

मियासहस्रं भ्रमयाचकार ॥ ८५ ॥

अपारमिति । रामस्य बलदेवस्यानुजः कृष्णः । अपारम् अनन्तम् ।
रसान्वि शृङ्गाररससागरम् । आवर्तयता मन्थन्त्यलवदाधूर्णयता । रास-

जवेन रासवृत्तवेगेन । दीर्घान् कीदृन् सन् । पदाभितानो प्रपन्नानाम् ।
 भ्रमस्तान्तिहेतुः भ्रमस्य मिथ्याज्ञानस्य इह परत्र च गतागतरूपस्य भ्रम-
 णस्य वा शान्तिहेतुरपि । प्रियाणां सहस्रं बद्धीः प्रियाः । भ्रमयांचकार
 भ्रमयति ह्य ॥ ८५ ॥

स्वमायया घूर्णयतो महत्या
 विश्वानि भूतानि विभोरजसम् ।
 रामाजनं रासवशं विधाय
 स्वस्य स्वयं प्राप निदर्शनत्वम् ॥ ८६ ॥

स्वमाययेति । रामाजनं गोपह्नीजनम् । रासवशं विधाय रासवृत्ता-
 धीनं कृत्वा । महत्या स्वमायया । विश्वानि भूतानि कृत्स्नाजन्तून् । अजसम् ।
 आधूर्ध्वयतः संसारचक्रे भ्रमयतः । स्वस्य स्वयं निदर्शनत्वं दृष्टान्तत्वम् ।
 प्राप । दृष्टान्तान्तररहिततया स्थितस्य संसारचक्रे भूतानां भ्रमणस्य रास-
 चक्रभ्रमणमिव दृष्टान्त आसीदित्यस्य नैरन्तर्यस्योत्कर्षस्याभिप्रेत्यः ॥

स्वपादपांसुस्नपिताकृतीनां
 स्विद्यन्मुखीनां व्रजसुन्दरीणाम् ।
 लम्बालकानां कलितस्मितानां
 लाभात्स्वयं लब्धमनोरथोऽभूत् ॥ ८७ ॥

स्वपादेति । स्वकीयपादपांसुभिः वृत्तवेगोत्प्लवैः स्नपिताकृतीनाम्
 अभिविक्कशरीराणाम् । स्विद्यन्मुखीनां भ्रमात्स्विद्यमानानाम् । लम्बाल-
 कानां वृत्तवेगकृपतवा लम्बमानालकानाम् । कलितस्मितानां भ्रमेऽपि

प्रियसहस्रीकनामन्वेन मञ्जुलमन्दहासानाम् । वज्रसुन्दरीणाम् । लामात् ।
स्वयं लब्धमनोरथोऽभूत् पूर्णकामोऽभवत् , तस्मात् तादृगवस्थां तस्मात्स्वन्तं
इच्छासीदित्यर्थः ॥ ८७ ॥

समृत्तगीतेन विहारयूना
गोपीजनैरन्तरितेन बद्धम् ।
तदद्भुतप्रस्थितिं रासचक्रं
जवादलक्ष्यान्तरमावभासे ॥ ८८ ॥

समृत्तेति । गोपीजनैः । अन्तरितेन व्यवहितेन । समृत्तगीतेन वृत्त-
गीतविशेषसहितेन । विहारयूना विहारेण यूना बहुसः पुराणपुरुषेण कृष्णेन ।
बद्धम् । अद्भुतप्रस्थितिं आश्चर्यभूतप्रसङ्गम् । रासचक्रं रासवृत्तमण्डलम् ।
जवात् वेगात् । अलक्ष्यान्तरम् अदृश्यावकाशम् । आवभासे जलातचक्रव-
द्देगातिशयात्सर्वत्र युगपत्सर्वासां दर्शनेन निरन्तरं भवौ ॥ ८८ ॥

जगुः सहर्षं दिवि देवकन्या
दिव्यास्तदा दुन्दुभयः प्रणेदुः ।
पपात कल्पवृक्षपुष्पवृष्टिः
सदर्शिते संश्रितरासलीले ॥ ८९ ॥

जगुरिति । तदा । सदर्शिते साधुपूजिते कृष्णे । संश्रितरासलीले
सति । दिवि । देवकन्याः सुराङ्गनाः । 'कन्या कुमारिकान्मार्गः' इति
विश्वः । सहर्षं जगुः रासवृत्तामुकूलं गावन्ति स्म । दिव्याः दिवि भवाः ।
दुन्दुभयः । प्रणेदुः । कल्पवृक्षपुष्पवृष्टिरपि पपात । सदर्शित इति केच-

मल्लीसमस्तः । 'केन च पूजयाम्' इति निषेधस्तु कर्मधर्मीविषयः ।
महा अर्चित इति भूते कप्रत्ययः । तस्य तृतीयासमासः ॥ ८९ ॥

गृहीतहस्तद्वितयाः सलीलं

मिथ्याभुजगेन मृगीदृशस्ताः ।

परिभ्रमन्त्यो विपरीतवृत्त्या

प्रकान्तरासां भुवमभ्यजानन् ॥ ९० ॥

गृहीतेति । मिथ्याभुजगेन मृषावितेन विद्वृत्तिमनुकुर्वता कृष्णेन ।
सलीलं गृहीतहस्तद्वितयाः सत्यः । परिभ्रमन्त्यः । ताः मृगीदृशः । भुवं
भूमम्बतम् । विपरीतवृत्त्या । प्रकान्तरासाम् अभ्यजानन् स्वभ्रमण-
विपरीतवृत्त्या प्रकान्तरासामभ्यजानन्, स्वभ्रमणविपरीतप्रकारेणोपका-
न्तरासमृत्तभ्रमणमभ्रमिष्यर्थः । वेगेन आम्बतां वृक्षादिकादी विपरीत-
भ्रमारोपो लोकसिद्धः ॥ ९० ॥

मनोज्ञमल्लीहसितेन तासां

रम्येष्व कृष्णो रजनीमुखेन ।

अन्यादृशीं प्रीतिमनन्ययोगा-

दापादधिष्वन्विरराम रासात् ॥ ९१ ॥

मनोज्ञेति । कृष्णः । तासाम् । अनन्ययोगात् अनन्यभजनात्
ऐकान्त्यादेतोः । मनोज्ञमल्लीहसितेन शनिरभञ्जिकाकुसुमस्मितेन । रम्येष्व
रजनीमुखेन प्रदोषेन । अम्बादृशीं रासमृत्तप्रीतिविलक्षणाम् । प्रीतिम् ।
अपादधिष्वन्वन्तम् । रासात् विरराम सर्वप्रकारेणापि प्रपन्नेषु

अङ्गुष्ठा प्रीतिं संपादयितुमीहते भगवानिति भावः ॥ ९१ ॥

उद्भिन्नघर्षाम्बुकणं विहारा-
तासां करस्पर्शरसेन चैनम् ।

लतागृहे नन्दनगर्भशोभि-
न्यासीनमन्वासत गोपकन्याः ॥ ९२ ॥

उद्भिजेति । विहारात् रासर्कःश्रमाः । तासां योषिकानाम् । करस्प-
र्शरसेन करस्पर्शपरिपोषितेन शृङ्गाररसेन च । उद्भिन्नघर्षाम्बुकणम् अङ्गु-
रितभ्रमञ्जलम्, सात्त्विकभावोद्भवस्वेदसलिलकणम् । नन्दनगर्भशो-
भिनि नन्दनवनान्तरावकाशवच्छोभमाने । 'कर्तुर्युपमाने' इति गितिः ।
लतागृहे अतिमुक्तमये । 'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्भासन्ती मातृषी लता'
इत्यमरः । लतासामान्यपरो वायं लताशब्दः । आसीनम् उपविशन्तम् ।
एनं कृष्णम् । गोपकन्याः अन्वासत । कृष्णेन सहासतेत्यर्थः । अङ्गुष्ठा-
स्तृतीयार्थशोतकः । अत एव 'तृतीयार्थे' इति सूत्रेण तस्य कर्मप्रच-
नीयमङ्गुष्ठा तद्युक्ते द्वितीया । अन्वासनं पश्चादुपविशोपासनमिति केचित् ।
तदा कर्मणि द्वितीया ॥ ९२ ॥

स्वलम्बितैश्चिन्नपलाशपुष्पैः
संवीज्यमानो विटपैः प्रियाभिः ।
निदर्शयामास वनान्तराले
नीलाद्रिमृद्धान्तमयूरवृन्दम् ॥ ९३ ॥

स्वलम्बितैरिति । प्रियाभिः कर्त्रीभिः । वनान्तराले । स्वलम्बितैः

स्वेन प्रापितैः स्वयमाहृत्य इतैः । विप्रपलाशपुष्पैः चित्राणि पलाशानि
पत्राणि पुष्पाणि च येषु तैः । विटपैः शाखाभिः करणैः । 'विटपः पल्लवे
विट्टे विस्तारे स्वाम्यशाखयोः' इति विश्वः । तैः संवीज्यमानः कृष्णः ।
उद्भ्रान्तमयूरवृन्दम् उपरिभूतध्वजमयूरवृन्दम् । मीलाहिम् । निदर्शना-
भासः । निदर्शनीकृतवान् अनुचकारिण्यर्थः ॥ ९३ ॥

विचित्रलीलाहितवेपथूनां

तासामनासादितविश्रमाणाम् ।

तापोपशान्त्यै तपनात्मजाया-

भाङ्गादनीमद्भिरियेष लीलाम् ॥ ९४ ॥

विचित्रेति । विचित्रया लीलया रासनृतरूपया आहितवेपथूनां
संपादितशरीरकम्पनाम् । अनासादितविश्रमाणां तदनन्तरमप्राप्तविश्र-
माणाम् । तासाम् । तापोपशान्त्यै । तपनात्मजायां यमुनायाम् ।
भाङ्गादनीम् आङ्गादकारिणीम् । करणार्थं स्युद् । अद्भिः लीलां जल-
कीकाम् । इत्येष ॥ ९४ ॥

शुक्लेन तस्य द्विजराजभासा

ताराभिरामेण तपोपदेन ।

मेमोदर्थि वर्षयता म्रियाणां

संचिसिपे तल्ल सरोजकान्तिः ॥ ९५ ॥

शुक्लेनेति । ताराभिरामेण तारया कनीनिकया मनोहरेण । चन्द्रपक्षे
ताराभिः परितः स्थितामिन्दुभिः अभिरामेण । तपोपदेन भक्तजनतमो-

गुणापमोदकेन । पक्षे अन्धकारनिवर्तकेन । प्रियाणां प्रेमोदधिं रागसागरं
वर्धयता । अत एव विशेषणसाधारण्यात् द्विजराजभासा चन्द्राक्षिः ।
तस्य कृष्णस्य । मुखेन । तत्र यमुनायाम् । सरंजानां कान्तिः । संचिक्षिपे
संक्षिप्ता अल्पीकृता । चन्द्रो हि पद्मकान्तिं संकोचयति । जलकीकार्धमव-
तरति कृष्णे तन्मुखकान्तिनिरीक्षणेन पद्मायां शोभा फल्गुतयादृश्यते-
त्यर्थः ॥ ९५ ॥

संध्याघनाभः ■ तदा प्रियाणां
मध्ये बभौ वारिजरेणुताम्रैः ।
शृङ्गारदिग्धैरिव दृष्टिपातैः
शृङ्गोदकैराप्लुतचित्रदेहः ॥ ९६ ॥

संध्येति । तदा जलकीकासमये । वारिजरेणुभिरिव ताम्रैः वारिज-
रेणुभिर्योगः ताम्रैरिति वा । अत एव शृङ्गारदिग्धैः शृङ्गाररसस्वाभिभावेन
रस्याकृतेन अरुणतया प्रसिद्धेन रूपितैः । दृष्टिपातैरिव स्थितैः । शृङ्गोदकैः
शृङ्गाणि कीडाम्बुयन्त्राणि । 'शृङ्गं प्रमुत्वं शिखरे चिद्धे कीडाम्बुयन्त्रके'
इति विश्वः । तपुकृतैः कुङ्कुमाप्लुदकैः । आप्लुतचित्रदेहः आर्द्रितसबलमूर्तिः
सः । संध्याघनाभः संध्यामेघप्रभो बभौ ॥ ९६ ॥

स पद्मिनीनां सलिलस्थितानां
चकार संमीलनमाशु तासाम् ।
तुषारजालैस्तुहिनांशुसौम्यः
कामोपनेता करमचक्षुक्तैः ॥ ९७ ॥

स इति । कामोपनेता कामानां भक्षजनेप्सितानां कामस्य मोषिकानां
मदनस्य वा उपनेता आहर्ता । अत एव मदनरसोपनेतृत्वात्, तुहिनांशु-
सीम्बः चन्द्र इव इयः । स कृष्णः । करचन्द्रमुक्तैः करबोर्बन्धविशेषक-
पेन चन्तेषु मुक्तैः । तुषारजालैः शीकरसमूहैः । 'तुषारौ द्विसशीकरौ'
इति शब्दार्णवः । सलिलस्थितानां तासां पद्मिनीनां पद्मिनीजातिस्त्रीविशे-
षाणाम् । आञ्जु संमीलनं चकार । संमीलनमिति भीलतेर्णौ ल्युट् । ततश्च
संमीलयाम्बुकारेत्यर्थः । यथा तुहिनांशुः करेण किरणेनैव यन्त्रेण मुक्तै-
स्तुहिनजालैः जलस्थिताः पद्मिनीः नलिनीर्निमीलयति तद्वदिति भावः ।
आश्रित्यनेन सर्वासां युगपन्मीलनं कारितमिति इत्यल्लाघवं व्यज्यते ॥

पटीरपङ्क्तैः प्रतिपद्मगङ्गां

शोणान्वितां कुङ्कुमसंगमेन ।

कस्तूरिकाभिः प्रचितात्मवर्णां

कुङ्कुमप्रियाः कुङ्कुमनदीं वितेजुः ॥ ९८ ॥

पटीरेति । कुङ्कुमस्य प्रियाः गोप्यः । कुङ्कुमनदीं कुङ्कुमवर्णत्वात्कुङ्कुम-
प्रियत्वाद्वा कुङ्कुमनदी यधुना ताम् । पटीरपङ्क्तैः चन्दनकर्दमैः । प्रतिपद्म-
गङ्गां प्राप्तागङ्गाम् । कुङ्कुमसंगमेन शोणान्वितां शोणनदयुक्ताम् । कस्तू-
रिकाभिः प्रचितात्मवर्णाम् उपचित्रविजसीलवर्णां च । वितेजुः चक्रुः ॥

अकालजातप्रतिमेन्दुजाला-

नाकीर्णमिध्याशफरांस्तरङ्गान् ।

वक्रासिबक्षोरुहविम्बयोगा-

दकल्पयन्कलितचक्रवाकान् ॥ ९९ ॥

अकालोति । कक्षाणामक्षणां वक्षोरुहाणां च विम्बानां योगात् ।
तरङ्गान् यमुनोर्मन् । अकालजातप्रतिमेन्बुजालान् असमबोत्समचन्द्र-
प्रतिबिम्बसमूहान् । आकीर्णमिध्वाशफरान् विप्रकीर्णसूषामत्स्यान् ।
शफरो मत्स्यविशेषः । कल्पितचक्रवाकांश्च । अकल्पयन् अकुर्वन् ।
प्रकृताः कृष्णप्रियाः कर्प्यः । वत्तत्रादयो जलतरङ्गेषु चन्द्रप्रतिमादिवदमा-
सन्तेत्यर्थः । रजनीमुक्ते चन्द्रोदयात्प्रागेव जलक्रीडित्याशयेन अकालजाते-
त्युक्तम् ॥ ९९ ॥

सविभ्रमा चारुपयोधराभा

ताभिः समं सूर्यसुता प्रपेदे ।

अलङ्घपूर्वं तदनन्यलङ्घ्यं

कृष्णोपभोगेन कृतार्थभावम् ॥ १०० ॥

सविभ्रमेति । सविभ्रमा वीणां हंसादिपक्षिणां भ्रमणैः सहिता ।
चारुपयोधराभा हृषिरभेषप्रभा । विभ्रमेण शृङ्गारचनेष्टया सहिता, चारुकुष-
प्रमेत्यपि गम्यते । एवंभूता सूर्यसुता यमुना । ताभिः गोपिकाभिः
समम् । अलङ्घपूर्वं पूर्वमलङ्घ्यम् । अनन्यलङ्घ्यम् अन्येनाल्पपुष्पेन जनेन
लक्ष्मणलक्ष्मणम् । कृष्णोपभोगेन कृतार्थभावं कृतार्थत्वं प्रपेदे । यथा गोप्यः
कृष्णोपभोगेन कृतार्था बभूवुः, एवं यमुनापि स्वस्मिन् जलक्रीडारूपेण तेन
कृतार्था बभूवेत्यर्थः ॥ १०० ॥

नितम्बवक्षोजनिरुद्धवृद्धि-

र्धये कृष्णा संश्रितनिभ्रनाभिः ।

विलोलपद्माग्रतरङ्गहस्ता

तासामभूदन्यतमेव सापि ॥ १०१ ॥

नितम्बेति । नितम्बाच्च वक्षोजाच्च नितम्बवक्षोजम् । गोपिकानां
नितम्बवक्षोजेन स्तम्भिन्प्रविष्टेन निरुद्धवृद्धिः संपन्नजलवृद्धिः । मध्ये कृशा
येषु प्रदेशेषु गोपिका अप्रविष्टास्तेषां मध्ये तत्प्रवेशरहिते कृशा तत्र
अलोललमाभावेन यथापूर्वं प्रवाहात् । संश्रितनिम्ननाभिः संश्रिता निम्न-
नामवो स्येति तथोक्ता । तासां नाभिकुहरेषु प्रविष्टेत्यर्थः । विलोलपद्मा-
ग्रतरङ्गहस्ता विलोलानि पद्मम्बेवाप्राणि येषां तथामृताक्षरज्ञा एव हस्ता
यस्यास्तथाभूता । सापि यमुनापि । तासां गोपिकानाम् अन्यतमेव बभूव ;
नितम्बेत्यादिविशेषणसाम्यात् । ता अपि हि नितम्बवक्षोजनिरुद्धवृद्धयः
मध्ये अवलम्बे कृशाः निम्ननामयः जले लवमान विलोलहस्ताप्रायेति
भावः ॥ १०१ ॥

असूययेव प्रमदाजनानां

लाक्षाञ्जनादीनि विलोपयन्ती ।

निसर्गशोभातिशयप्रकाशा-

त्कृतोपकरेव नदी बभूव ॥ १०२ ॥

असूययेति । असूयया परशुनासहिष्णुतयेव । प्रमदाजनानाम् ।
लाक्षाञ्जनादीनि चरणात्कककजलपत्रलेखादीनि । विलोपयन्ती अपन-
यन्ती । नदी । निसर्गशोभातिशयप्रकाशात् अकलकादितिरहितस्वभा-
वसिद्धशोभोत्कर्षस्य तदपनयेन प्रकाशनात् । कृतोपकरेव बभूव ॥ १०२ ॥

चिरमहृदं दयितेऽनुरागं

चिन्ते दुरासेधमिवोद्भ्रमन्ती ।

प्रायेण तत्कान्तिमधूपभोगा-

दृष्टिस्तदा रागमुवाह तासाम् ॥ १०३ ॥

चिरेति । तदा जलकीडासमये । चिरमहृदम् । अत एव चिन्ते दुरा-
सेधं दुर्निरोधम् । दयिते कृष्णे । अनुरागम् । उद्भ्रमन्तीव स्थिता ।
तासाम् । दृष्टिः । प्रायेण । तस्य कृष्णस्य कान्तिरेव मधुनः उपभोगात् ।
रागम् । उवाह । मधुपाने हि नयनान्वारज्यमिति । अत्र जलकीडाकृतन-
यनारूपेण यम्यमाननिमित्तेन दृश्यामनुरागोद्भ्रमनकर्तृत्वं विशेषणभक्त्योत्प्रे-
क्षते इति तदर्थं इवसम्बन्धः । तत्र आरूपे पुनर्मधूपभोगो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत
इति तद्यकः प्रायेणेतिशब्दः ॥ १०३ ॥

अनङ्गरागोज्ज्वलचित्तदेहा

विश्वाधिकं विव्यधुरायताक्षः ।

कटारशोभारचितैः कटाक्षैः

कामस्य वायैरिव तापदीप्तैः ॥ १०४ ॥

अनङ्गरागेति । अनङ्गरागेण मदनरसेन अनङ्गरागाभिवेन च उज्ज्वलाः
विकसिताः स्वभावसोभाप्रकाशादीस्तादृच चित्तदेहाः यासां ताः तयोक्ताः,
मदनरसनैर्वृतचिता अनङ्गरागाभिवेन प्राजमानदेहाश्चेत्यर्थः । 'उज्ज्वलसो
दीप्तशङ्खारज्जलितेषु विकसिति' इति विश्वः । आयताक्षः गोष्पः ।
कटारशोभारचितैः शोणन्धिककान्त्या निर्मितैः तथा वायैरिति यावत् ।

अत एव तावदीतैः निष्ठपनेन ज्वलितैः । कामस्य बाणैरिव स्थितैः ।
कटाक्षैः । विश्वाधिकं विश्वस्माद्विद्वित्प्रपञ्चादधिकं कृष्णम् । विव्यभुः
विध्यन्ति स्म ॥ १०४ ॥

विगाहनाद्गोपनितम्बिनीनां
संवर्धमाने सदसाम्बुपूरे ।
तद्वक्त्रसोभाविजितैः सरोजै-
रन्तर्हितं नूनमयासलज्जैः ॥ १०५ ॥

विगाहनादिति । गोपनितम्बिनीनाम् । विगाहनात् । अम्बुपूरे
अलनृंहणे । संवर्धमाने सति । 'पूरस्तु अलनृंहणम्' इति यादवः । करि-
कलभादिवदम्बुपूरप्रयोगः । तद्वक्त्रसोभाविजितैः तासाम् वक्त्रकान्त्या
निजितैः । अत एव अयासलज्जैः । सरोजैः । अन्तर्हितम् । नूनमित्युत्प्रे-
षायाम् ॥ १०५ ॥

कृष्णाम्बुदः कल्पितहस्तयन्त्र-
श्चकार गोपीनयनोत्पलेषु ।
धाराम्बुसेकादुपसंभवन्त्या
रागश्रिया रक्तसिलीन्द्रशोभाय ॥ १०६ ॥

कृष्णेति । कल्पितहस्तयन्त्रः रञ्जितजलविक्षेपभोजितकरवन्धविक्षेपः ।
कृष्णाम्बुदः अम्बुदसदृशः कृष्णः । कालमेव इत्यपि शब्दस्य कल्या प्रती-
यते । गोपीनाम् । नयनोत्पलेषु सिलीन्द्रोत्पलेष्वोम्बेभ्यनूपदेक्षेभ्येति
भावः । धाराम्बुसेकात् उपसंभवन्त्या । रागश्रिया अक्षयिमसंपदा ।

रक्षिलीन्ध्रकोनाम् धरुणकदलीपुष्पकान्तिम् । वकार ॥ १०६ ॥

मुहुः प्रयुक्तां मुखपुण्डरीके
कदर्ययन्त्या करयन्त्रधारां ।
कान्ते कयाचिदधिरे कराभ्यां
गतागतान्युत्पलकाननानाम् ॥ १०७ ॥

मुहुरिति । मुखपुण्डरीके स्वयदनकमले । मुहुः पुनः पुनः । प्रयुक्तां
श्रीकृष्णेन प्रक्षिप्तम् । करयन्त्रस्य जलविशेषोचितहस्तबन्धविशेषस्य
धारां जलधारां । कराभ्यां वितताभ्यां हस्ताभ्याम् । कदर्ययन्त्या व्यर्थ-
यन्त्या । यथा स्तम्भसुखारविन्दे न पतेत्तथा विधारयन्त्येति भावः । कया-
चित् गोपिकया । कान्ते कृष्णे । उत्पलकाननानाम् इन्दीवरत्नेनाध्यवसि-
तानामपाङ्गानामिति यावत् । द्वितीयकरयन्त्रजलधारासेचनमलब्धलक्ष्य-
मेवासीदिति सापह्वासे पुनः पुनस्तथा तस्मिन्कटाक्षाः प्रसारिता इति
भावः । यद्वा, उत्पलकाननानाम् इन्दीवरत्नानाम् गतागतानि इधिर
इवेति स्वरूपोत्प्रेक्षा । सा चापाङ्गगतागतलक्षणविषयानुपादानादनुक्त-
विषया व्यञ्जकप्रयोगाद्गम्येत्यनयोः संदेहसंकरः ॥ १०७ ॥

प्रयापिते गोपिकया कयाचि-
त्कृष्णाननं कीचकयन्त्रतोये ।
निमीलनोन्मीलनतस्तदीया-
जक्तं दिवं तत्क्षणदृश्यमासीत् ॥ १०८ ॥

प्रयापित इति । कयाचिद्गोपिकया कया । कीचकयन्त्रतोये अन्तः-

सुविरयुक्तवेमुयज्जले । कृष्णाननं प्रति । प्रयापिते प्रस्थापिते सति ।
 तदीयात् कृष्णसंबन्धितः । निमीलनोन्मीलनतः । नक्तं दिवं नक्तं दिवा
 चेत्सुभवम् । तत्क्षणदृश्यमासीत् तस्मिन्क्षणे दर्शनयोग्यमासीत् । निमी-
 लने जयतामप्रकाशादुन्मीलने तेषां प्रकाशाच्चेति भावः । यद्यपि 'अद-
 ॥' इत्यादिना नक्तंदिवमिति सप्तम्यर्थकृतेः समाखान्तः कृतः, तथाप्यत्र
 तद्विवक्षायामपि लक्षणभा प्रयोगः ॥ १०८ ॥

तमाद्र्भावाभिषिडान्तरीयं

लम्बालकं राशिभिवाद्भुतानाम् ।

पश्चादुपेता परिरभ्य तस्यौ

काचित्प्रिया कामवधूरिवान्या ॥ १०९ ॥

तमिति । आर्द्रभावात् आर्द्रत्वात् । निषिडान्तरीयं ऊर्ध्वस्तिष्ठपरिधा-
 नम् । 'अन्तरीयोपसंख्यानपरिधानान्यधोश्लोके' इत्यमरः । लम्बालकं जल-
 कीडासत्तलम्बमानकेशम् । भद्भुतानां राशिभिर्व स्थितं कृष्णम् । पश्चा-
 दुपेता पृष्ठभागे प्राप्ता । अन्यः कामवधूः रतिरिव स्थिता । काचित्प्रिया ।
 परिरभ्य तस्यौ आशिष्य स्थिता ॥ १०९ ॥

अमङ्गुरमेयबलेन तस्या

वर्द्धं प्रियं बाहुलसाहयेन ।

समीक्ष्य कर्मसर्पितपाशफन्याः

संश्लवयामासुरपेतशङ्काः ॥ ११० ॥

अमङ्कुरेति । तस्याः गोपिकायाः बाहुल्ययोर्द्वयेन । अमङ्कुरप्रेमवनेन
स्थिरप्रणयशक्या । बद्धम्, अन्यथा बन्धुमशक्नमिति भावः । अत एव
कामार्पितपाशं कामेन निहितपाशमिव स्थितम् । प्रियम् । अन्या गोपिकाः
समीक्ष्य । अपेतशङ्काः अपगतनिवारणसंदेहाः सद्यः । संश्लब्धवामास्तुः
समन्तात्सेवयामास्तुः ॥ ११० ॥

यदङ्घ्रियोगाज्जगतां त्रयाणां

मन्दाकिनी मान्यतमा बभूव ।

तयापि संभाव्यतमा तदासी-

त्कृष्णेन सा तेन कृतावगाहा ॥ १११ ॥

यदिति । मन्दाकिनी गङ्गा । यदङ्घ्रियोगात् यत्पादसंपर्कात् । त्रयाणां
जगताम् । मान्यतमा पूज्यतमा । बभूव । तेन कृष्णेन । तदा । कृताव-
गाहा कृतजलकीवा । सा यमुना । तया मन्दाकिन्यापि । संभाव्यतमा
अतिशयेन पूज्या । आसीत् । यदाम्बुजमात्रसंपर्कार्हावयवसंपर्कोऽति-
शयितपवित्रताहेतुरिति भावः । 'कृत्यानां कर्तारि वा' इति वैकल्पिकी
तयेति तृतीया ॥ १११ ॥

अथोपचारानुपपादयन्ती

दिव्येन देहेन दिनेशकन्या ।

आनर्च पादार्पितरत्नपुष्पा

गोपीसखं गोपकुमारमाद्यम् ॥ ११२ ॥

अथेति । अथ भगवतो जलकीबानन्तरम् । दिव्येन दिशि भवेत् ।

देहेन । उपचारान् वासोऽङ्गरागादीन् । उपपादयन्ती आहरन्ती । दिनेन्द्र-
कन्या यमुना । गोपीसङ्घं गोपीनां सञ्चायम् । गोपकुमाररूपम् । भावम्
आदिपुरुषं भगवन्तम् । पादापिस्तरस्यपुष्पा सती । आनर्त्तं नमस्कारादिभिः
पूजयामास ॥ ११२ ॥

सरिङ्गिरन्वाभिरपि प्रभावा-

त्प्रायेण गोपीतनुमाश्रिताभिः ।

तोषादुदन्वत्सुतयोपभोग्य-

स्तोयोपचारेण विभुः सिषेवे ॥ ११३ ॥

सरिङ्गिरिति । उदन्वत्सुतया श्रिया । उपभोग्यः । विभुः कृष्णः ।
प्रभावात् स्वस्य महिम्ना । गोपीनां तनुमाश्रिताभिरपि । सरिङ्गिः । तोयो-
पचारेण जलक्रीडारूपेणोपचारेण तोषात् हर्षात् । सिषेवे सेव्यते स्व ।
कर्मणि क्तिट् । यमुनायां निरत्यं भगवतो जलक्रीडां दृष्ट्वा तदितरा अपि
मद्यः गोपीतनुमाश्रित्य जलक्रीडया सिषेविर ह्युत्प्रेक्षा प्रायेणेति व्यञ्जते ॥

तद्युत्तरन्तं सरितः प्रवाहा-

दुत्तारकं पङ्कमयात्पयोधेः ।

मक्षत्प्रयुक्ता वसनाङ्गरामै-

राकल्पयन्पसरसस्तद्वैः ॥ ११४ ॥

तमिति । पङ्कमयात् पापरूपात् । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमैरसोः' इति वैज-
यन्ती । पयोधेः समुद्रात् संघारात् । उत्तारकम् । सरितः प्रवाहादुत्तर-
न्तम् । तं कृष्यम् । मक्षत्प्रयुक्ताः देवैः प्रेरिताः । अपसरसः । तद्वैः

कृष्णोचितैः । वसनाङ्गरागैः वासोभिरनुलेपनैश्च आकल्पयन् अभूवद्यन् ॥

व्रजाङ्गनाश्च त्रिदशाङ्गनाभिः

प्रसाध्यमाना बहुमानपूर्वम् ।

रमासहायप्रणयानुरूपां

संमाननां साधुजनेष्वविन्दन् ॥ ११५ ॥

व्रजाङ्गना इति । त्रिदशाङ्गनाभिः अप्सरोभिः । बहुमानपूर्वं कृष्ण-
प्रिया इति सत्कारपूर्वम् । प्रसाध्यमानाः वासोङ्गरागादिभिः परिष्कृ-
माणः । व्रजाङ्गनाश्च । साधुजनेषु ऋष्यादिषु । रमासहायप्रणयानुरूपां
भगवत्सौहार्दानुरूपाम् । संमाननां पूजाम् । अविन्दन् अलसन्त । भगव-
त्परिग्रहादृष्यादयोऽपि गोपरमणीर्बहुमेनिर इत्यर्थः ॥ ११५ ॥

विहृत्य तस्मिन् व्रजसंमुखीने

चक्रं गवां शैलवनाभिद्वयम् ।

उपाद्रवत्कश्चिदरिष्टनामा

कैलासपर्यायतनुः ककुद्धान् ॥ ११६ ॥

विहृत्येति । तस्मिन् कृष्णे । विहृत्य गोपिकाभिः सह कोषित्वा ।
व्रजसंमुखीने व्रजामिमुखे सति । अरिष्टनामा अरिष्टघ्नः । कैलासपर्याय-
तनुः कैलासतुल्यमूर्तिः । ककुद्दककुद्धान् वृषभः । शैलवनात् शोडश्वनस्य
ज्ञाननात् । निवृत्तं गवां चक्रं समूहम् । उपाद्रवत् अभ्यधावत् । यद्यपि
'यथामुखसंमुखस्य दर्शनः स्वः' इति सूत्रेण संमुखवाग्दर्शनार्थे स्वप्न-
स्थो विहितः, दर्शनशब्दश्च दृश्यतेऽस्मिन्निति आदर्शादिः प्रतिबिम्बाद्यश्च

इति वृत्तौ विवृतः; तथाप्युपकारादिह अभिमुखमात्रपरत्वं बोध्यम् ।
अथवा व्रजाभिमुखीभूय गच्छन्नवयवैर्नैर्मत्याङ्गजसंमुखानामादर्शवत्प्रति-
बिम्बप्रादितया दर्शनयोग्यो भवति देव इति मुख्यार्थपरत्वमनुसंधेयम् ॥

सुराग्रवज्रेण विदारयन्क्ष्मां

विषाणनिभिन्नविमानमूलः ।

दुर्वारवेगो ददृशे स दूरा-

न्मृत्योरुपकान्तमहो महोक्षः ॥ ११७ ॥

सुरेति । सुराग्रमेव वज्रं कुलिशं तेन । क्ष्मां विदारयन् पाटयन् ।
विषाणनिभिन्नविमानमूलः अत्रमार्गपर्यन्तमुन्नतत्वाच्छृङ्गविदलितदेखान-
मूलमायः । दुर्वारवेगः अनिवार्यरभसः । मृत्योः उपकान्तमहः गोकुल-
संहरणोद्योगेन मृत्योरारब्धकल्याणः । स महोक्षः महानुक्षाः । 'अचतुर'
इत्यादिना महोक्षशब्दोऽन्वयसाम्यो निपातितः । दूरादृष्टे दूरादृष्टः ॥

भृङ्गावरुणैः शकटैः प्रकीर्णै

वृषान्तरैराशु विमुक्तमार्गम् ।

व्रजं तदा विप्लुतभोपवर्गं

त्यक्त्वा स कृष्णाभिमुखं जगाम ॥ ११८ ॥

सुरेति । तदा । सः वृषभः । व्रजं गोष्ठम् । भृङ्गावरुणैः विषाण-
भ्रमैः । शकटैः । प्रकीर्णम् । वृषान्तरैः अन्ये वृषा वृषान्तराणि । 'सुसुपा'
इति समासः । तैः । आशु क्षीघ्रम् । विमुक्तमार्गं त्यक्तमार्गम् । विप्लुत-
भोपवर्गम् उपहृतभोपवर्गं च । व्रजं त्यक्त्वा । कृष्णाभिमुखं यथा तत्र ।

तमापतन्तं प्रतिसंजिहानो
निर्ह्रादवित्रासितदीनधेनुम् ।
विषाणयुग्मब्रह्मेण शौरि-
शक्रे विनिष्पीडितपीनकण्ठम् ॥ ११९ ॥

तमिति । निर्ह्रादवित्रासितदीनधेनुम् । निर्ह्रादेन हम्बारवेण वित्रा-
सिता उद्वेजिता दीनाः । कातरा खेनवो येन तम् । आपतन्तम् उपर्षा-
गच्छन्तम् । तं वृषम् । प्रतिसंजिहानः प्रत्युद्गच्छन् । शौरिः । विषाणयुग्म-
ब्रह्मेण । विष्पीडितपीनकण्ठम् उन्मृदितपीवरकण्ठम् । शक्रे । विषाण-
युग्मं शूहीत्या कण्ठपरान्तर्तनेन मारयामासेत्यर्थः ॥ ११९ ॥

अपहत्य दुर्जयमरिष्टदानवं
जगतामरिष्टमिव जातविग्रहम् ।
व्रजसद्भिरद्भुतविहारतोषितैः
सुरसत्तमैरपि समं स तुष्टुवे ॥ १२० ॥

अपहत्येति । ॥ कुम्भाः । दुर्जयं जेतुमशक्यम् । जातविग्रहम् उत्प-
न्नशरीरम् । जगताम् । अरिष्टम् अष्टममिव स्थितम् । 'अरिष्टो वायुश्चे
निम्बे गोरसे निरुपद्रवे । हृद्वे वर्णे च विद्धे य मध्ये ताम्रे शुभाशुभे'
इति वैजयन्ती । 'अरिष्टे तु शुभाशुभे' इत्यमरः । एवंभूतम् अरिष्टदान-
वम् अरिष्टनामकमसुरम् । अपहत्य हत्वा । अद्भुतविहारतोषितैः आश्चर्य-
क्रीडितेन संतोषितैः । व्रजे सीदन्तीति तैः व्रजसद्भिः व्रजस्थैः गोपैः ।
सुरसत्तमैः सुरश्रेष्ठैरपि । समं तुल्यकालमेव । तुष्टुवे स्तुतः । 'अथाऽश्रेष्ठः
पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभनः' इत्यमरः ॥

अन्वैरप्यसुरमलिम्लुचैरनेकै-

रातङ्गान्स्थिरचरसूतिभिः प्रसूतान् ।

गोपानां प्रतिविदधे गवां च काले

रामेण स्तुतचरितो रथाङ्गपाणिः ॥ १२१ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

यादवाभ्युदये महाकाव्ये

अष्टमः सर्गः ।

अन्वैरिति । रथाङ्गं पाणौ यस्य स कृष्णः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे जिह्वासप्तम्यौ' इति सप्तम्याः परनिपातः । स्थिरचरसूतिभिः स्थावरजङ्गम-जम्भभिः । अन्वैरपि । अनेकैः । असुरमलिम्लुचैः असुररूपैश्चोरैः कपि-त्वाजगरादिभिः । 'चोरैकागारिकस्तेन दस्युतस्करमोषकाः । प्रतिरोधिप-राक्षन्दिपाटनरमलिम्लुचाः' इत्यमरः । प्रसूतान् संपादितान् । गोपा-नाम् गवां च । आतङ्गान् भयानि । 'हृभोतितापेष्वातङ्गः' इति वैज-यन्ती । काले तस्य प्राप्तकाले । रामेण स्तुतः शनू । प्रतिविदधे प्रति-करोति स्म ॥ ग्रहर्षिणी सूक्तम् ॥ १२१ ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजित्रीरक्त-

राजाध्वरिबरसूनुना अण्पद्यदीक्षितेन विरचिते

यादवाभ्युदयव्याख्याले

अष्टमः सर्गः ।

श्रीमते वेदान्तगुरवे नमः ॥

**ALPHABETICAL
INDEX of VERSES.**

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

अ	पृष्ठम्	अदृश्यकपः	पृष्ठम्
अकालकाज्जेन	५	अधोमुखस्या	१३६
अकालजात	२३४	अधोमुखावस्थि	१५९
अक्लिष्टचित्त	१२२	अधोमुखैश्च	३४
अगः सनग	९२	अनघशाल	५८
अङ्गारस्था	१४०	अनङ्गरागोज्ज्वल	२३७
अचक्षकाङ्ग	९१	अनन्तमहिमा	८८
अचलमर्वत	५९	अनन्तलीलो	९
अचिन्तितो	२५	अनन्ययोगाद्	१२८
अचिन्त्यभूतस्तव	१९२	अनन्यसाधारण	१७५
अचिन्त्यसत्त्वे	१६४	अनागमप्रत्यय	२१९
अतर्कितप्राप्तम	२०१	अतिनिवृत्तां	४१
अतिवजेत	५८	अनिष्टकन्दैर्वलयै	२१२
अथ प्रसूनावुध	१८४	अनुचरितवि	५३
अथाजुहाव	१३२	अनुप्रयातै	८
अथाजन	२८	अनुत्पन्नैः	४६
अथावतीर्ण स्वय	१७३	अनेकरूपैः	१८४
अथाविरा	१९	अनेहसा हासि	७४
अथोपचारानु	२४१	अभ्यैरपि	२४६

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अपहृल्य	२४५	अविष्यतैकः	२२५
अपारमाणर्तयत्	२२७	अविप्रकर्षेऽपि	२२५
अपि च खाशु	६९	अवृद्धिसंकोचमि	२१७
अविभ्रतीना	२	अव्यासर्ज	५३
अभङ्गुर	२४०	असूयता वज्र	१३४
अभिज्ञपा	१५	असूययेव	२३६
अभिमतं	६०	अस्पृष्टधारा	१६०
अभौमगङ्गापयसा	१७९	अहहाङ्ग खग	९२
अभ्वागतं वीक्ष्य	२०३	अहार्थो विवि	८४
अभ्रान्तमति	९९	अहर्त्यमेतिचे	९७
अमर्त्यय	१८	अहीन्द्रभोग	१४८
अमर्षवेगा	१३६	आ	
अमानुषप्राप्य	१९२	आकान्त्यक	१३
अमृष्यतो	५२	आधूर्ण्यमाभैरभितो	१८९
अमृष्यमाणो	१३१	आदाय लूना	१४
अयातयाम	१६	आदिश्यमानां प्रिय	२१२
अयोमनिद्रस्य	६९	आदेशयोरीरथ	२१३
अलक्ष्यतीमा	२८	आयं किमेतदधि	१२३
अलक्षसूर्ये	१५७	आध्यापयामास	२१०
अलातकल्पाः	१४७	आवालप्रेक्षणीयं	५४
अवधितान्यून	१३२	आभुङ्गरक्ताकृत्ति	१५२
अवाप्य संको	४२	आरक्तकल्हार	३६
अवस्थितं कापि	२१५	आसारदुर्लक्ष	१४९

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
आक्षरधारा	१४३	क	
आत्माय चूताकुर	१९५	कथित क्षिप्तोऽसि	१७९
आत्माय तद्वंश	२०९	कठोरगर्जा	१३९
इ		कराग्रयन्त्रे घटिते	१६३
इतस्ततः	३०	करालरुक्षाकृति	१५६
इति कथयति	१२२	कलिन्दजाकण्ठमु	२०२
इति तत्त्वम्	११२	कल्लोलोल	१०४
इति मुवाणो	१७८	कल्हारनिष्ठा	४८
इरंमदार्चिर्व्यति	१५५	कल्हारपद्मोत्पल	१९७
इह पुष्पौघनि	८९	काननं दृष्ट	७४
इह अभूतना	९६	किमन्तरिक्षेण	१२८
इह भक्तो व	८१	कुमुदतीक	३९
इह नासमही	६६	कुमुदती प्रेक्ष	३८
इह वंशलता	७२	कृतार्थभावं	१६५
उ		कृतापराधेष्वपि	१७४
उत्क्षिप्यमाणः	१७१	कृताभिषेकः कृति	१८०
उत्सारयन्ती	४४	कृतावसेका	३
उदाक्षितस्याद्रि	१५७	कृतोदयाः	४४
उद्भिन्नघर्माम्बु	२३१	कृष्णाम्बुदः	२३८
उपाहरन्त्यानि	१२९	कमेण पृथ्वीम	१६९
उपेन्द्रभूताद्भव	१७८	क्षणप्रभास्तरक्ष	१३७
ए		क्षणादनिर्वा	९
एकत्र संरक्षति	१६७	ज	

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
सुराश्रयश्रेण	२४४	जलातपस्या	४७
ग		शुक्ताभिह	८६
गतेऽपि भूयिष्ठ	४	त	
गावो महिष्यश्च	४	तदभूमिरसौ	६६
गिरिभजगो	८३	तद्वित्सहस्रेण	१३४
गिरिषु विष्णु	६०	तद्वित्सहस्रेण	१४९
गुणाकलापे	१३	ततः समानीत	१
गुह्यसु भोव	२६	तत्र तन्नातिता	१०२
गृहीतहस्तद्वितयाः	२३०	तद्वित्सहस्त	२२६
गेहा देववदे	११६	तद्वित्सहस्त	२१५
गोवर्धनप्रका	८७	तद्वित्सहस्त	१७९
गम्भीरगर्जा	१४९	तद्वित्सहस्तः सु	२०७
घ		तपस्विनामा	७६
घनाशना घना	९६	तपोधनैरथं	८८
घ		तमापतन्तम्	२४५
चक्रास चक्रक	१४७	तमाईभावा	२४०
चराचरेष्वा	३१	तमुत्तरन्तम्	२४९
चलद्दलाकोश	१४२	तमेकचित्ताः	२२४
चासनीरीक्षना	१००	तमेकहस्ताङ्गुलि	१६६
चिरप्रवृद्धं	२३७	तरङ्गलोला	२९
ज		तरङ्गिणीभिः परि	१९९
जगन्ति पुण्ड्रेक्षु	१८६	ताते तातीति	१०७
जगुः सदृशे	२२९	तापासुबन्ध	३०

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
तापापहन्तुः	६	न	
तासामथ स्येर	२२३	न सत्वमुष्य प्रम	२१८
तासां तदङ्ग	२२६	न दन्तिनोऽस्मिन्	४०
तिरोहिताम्भसि	१७७	नदीभिरारब्ध	२०२
तीक्ष्णाक्षणाग्राम्य	१८७	नदीसारस	११७
त्राणं सतां	१७	नन्द शोषप्रभो	८४
त्रिस्थानयुक्तस्वर	२१०	नन्दनीति	६८
त्वत्पादविन्वास	१९५	नमः स्पृष्टात्मज	१९४
त्वदर्पितस्वादु	१९३	नभ्यतेह नि	६८
त्वद्वक्त्रप्रतिमा	१९४	नयानयानया	१९३
त्वरसस्त्रीनां पुरतः	२१४	नवप्रसूतैर्नलि	५०
द		नवाङ्कितै	१५
दरीषु गोप्यः	२६	नवेन्दुरेखाकृश	२२४
दिवापि गोवर्धन	२०१	नाथ त्वया नर्म	१७३
दिशं समाकम्प	१९	नावः शोऽयं शिष्टः	१८२
देवस्थानभिषे	९०	नवाफलवना	८५
द्वुतागतिव्याकुल	२१६	भानानानवाना	११०
द्वयोर्द्वयोरेकतया	२१७	निगमदृष्टमि	५७
घ		निगृह्यतस्ते सुत्र	१७४
घोररनिपातैः	१६५	नितम्बदक्षोज	२३५
शिक्षणातीत	८९	निदाघतै	७
धीरधीरधुरा	१०२	विद्यापदेशेन	५२
धीरसावदरैः	२०	निक्षयितेव	५२

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
निमेषनिष्ठशून्य	१६४	पयोमुखा पक्षि	१४५
निर्धारितार्थे	१२९	परिस्फुरस्क	१०
निर्मुक्तमो	४०	पद्मभिरदि	६९
निवार्यदुर्बार	१६९	पात्रीभवन्तस्तत्र	२०३
निवासभूते	१५३	पादपादत्रय	८९
निवेद्यमान	१६	पीतांशुके	१२४
निवेद्य कृष्ण	१७२	पुनः प्रसन्ना पुन	१७०
निष्ठतरोषे	१६८	युरो दधानः सु	१७३
निशाकरस्य	६९	पुष्पाकरेण प्रति	१९१
निशामयन्त्या	१९६	पुष्पावकीर्णेषु	२२१
निसर्गकारुण्य	१७	पुष्पावचायप्र	२२०
निःसमानेन	१०७	पुष्पेषु संयोग	१८८
नीतिनेत्र न	१००	पृथ्व्या यथावद्भू	१५६
नुसैनसां निर्म	१०४	प्रकल्पयन्त	१३३
		प्रकृष्टवज्रायुध	१४५
प			
पङ्कजये प्रा	३५	प्रकृष्टवंशोदय	६४
पटारिपट्टैः	२३४	प्रतिगतवाति	१८०
पतता पततो	१०४	प्रसङ्गं गौत्र	८३
पतप्रलीलाहृत	४८	प्रणम तमिम	७८
पयोदभरिर्न	१४६	प्रणिहितमधिरो	१८१
पयोदलक्ष्य	२७	प्रणयमानाः	१३९
पयोधराणां	३९	प्रदिक्षता मधु	६२
पयोमुखा	२१	प्रदीपितान्को	१३३

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
प्रदीप्तविशु	१४०	बहुविग्रहः सम	८७
प्रभूतधाराप्र	१६१	विभर्ति कृष्णः	१५८
प्रभूतमा पुष्पक	२०५	भ	
प्रयतस्व निरे	९०	भवता भवताप	८६
प्रयापिते	२३९	भूतभूते भूत	१०५
प्रयोजितोऽहं	१७७	भूयश्चिमेम	१०२
प्रवर्तमानान्प्रति	१५०	म	
प्रसक्तगङ्गा	८	मणिप्रदीपैरत	१५९
प्रसादजीवातु	२२५	मदप्रभूत	३५
प्रसादभावा	४६	मदोत्पन्नानामिष	१६३
प्रसाविताः	७	मधुद्वैतत्थ	२०८
प्रसूनहासाधर	१९०	मधुडतेर	२३
प्रायस्तदाह्वा	२०६	मधुप्रतापिज्य	२१३
प्रायः प्रकीर्णा	१४६	मधुना सखि	७३
प्रायेण पद्मायुध	१८६	मनः प्रसादं तव	१९९
प्रायेण वेगाद्	२१४	मनः प्रियमिह	८२
फ		मनोह्रमल्लीहसिते	२३०
फणामिराम	१५२	मनुष्यमांस	१४
ख		मनोजुषो भूर्त	१९१
बभञ्ज दशतः	३	मदहणसमाधि	८०
बभुः स्वशाखा	१५८	मरुमुर्मुरमर्मा	१०५
बन्धूकजालैः	३८	महीभूतः	२०
बहुमतो मनु	६३	महीयसी गो	७०

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
मानयानन्य	१०६	र	
मायाभासा सा	११५	रजतगौरिक	९५
मुकुन्दगात्रं मणि	१५८	रत्नोपसंघटि	७९
मुकुन्दवक्त्रानिल	२०७	रत्नरेरावरा	१०६
मुकुन्दहस्ताम्बुज	१६२	रसालरम्भादि	१९६
मुकुन्दविशेष	२२२	रुक्मरुरिरा	१०९
मुकुलितरविधा	१८१	रोधोरोधोज्झ	८८
मुक्तापगाममस	१८८	ख	
मुखेन तस्य	२२२	वनस्पतीयं	१९४
मुहुरवधीरि	८०	वनेचरा गोपग	१६१
मुहुः प्रयुक्तां	२३९	वयं धेनुशतैः	८७
मृत्युपक्षिणैः	१३०	वराजनावक	१८७
भृदङ्गधी	२४	वर्धयधीनामपि	५०
मोक्षलो मघ	९१	वलमलमो	३७
		वसत्यमुष्मिन्	७५
यथापुरं तत्र	१६०	वसन्तकल्लान्मद	१८९
यदह्मियोगात्	२४१	वसन्तकक्ष्म्या	१९३
यदर्चनादाप	१५०	वसुदा प्रसदा	११७
यमभिच्छ्रुत	७७	वत्तावधूतास्त	१९४
यमाहुरन्तर्बहि	१२६	वासे नास्मिन्	११९
यमे वा याय	१०८	वाहेषु गोषु	५४
यचले जरसा	९८	विकस्वरेन्द्रा	३३
यन्नवानवान	११३	विगाहनात्	२३८

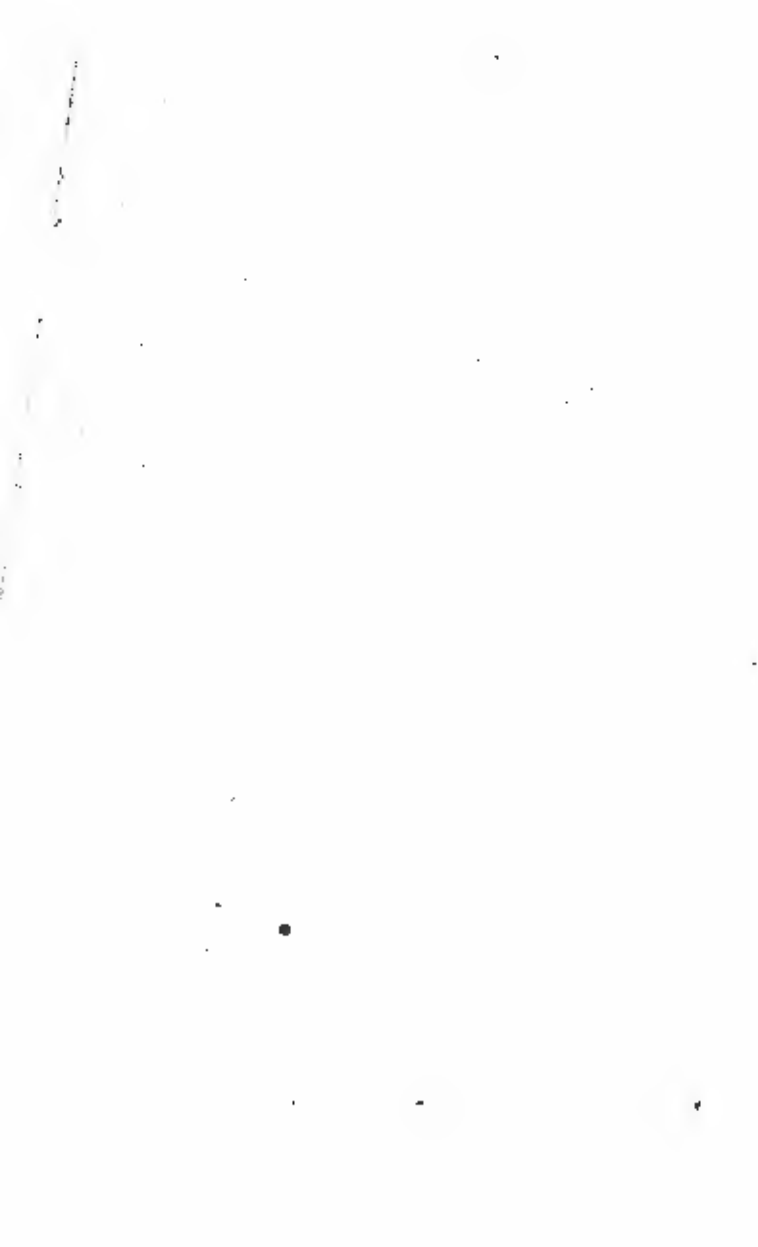
	पृष्ठम्		पृष्ठम्
विचित्रलीलाहित	२३२	विहृत्य तस्मिन्	२४३
विज्ञानतां सत्पुत्र	२०४	वृतेह भाति	९६
विततीतामृति	१०३	वज्रैरवतीषु	७३
वितेनिरे	४	वज्राङ्गनाथ	२४३
विविदषानिव	५६	वज्रोपमर्दे वि	१६८
विशुद्धगैः	१४३	वज्रोपमर्दे	१३८
विधानदक्षा	१२८	वज्रौकसां नाथ	१७६
विधिप्रमुक्ते	१३०	वज्रौकसो	१२६
विधूतवाक्यम्	२०१	व्यपेतशैलव्यव	१७१
विधून्वता	१८	वंशस्वनास्वाद	२०९
विभाव्य वन्धू	४१	श	
विमुक्तपाद्या	११	सतमखमणि	१२३
विभत्पयोधि	१३५	शतहृदाभिर्धु	१४८
विराजमानाद्	१२१	सतहृदाश	२३
विलक्ष्यसुर्यैव	१७०	शतावरीदाम	११
विलासवाक्यैरिव	२११	शमयतां पुत्र	५६
विलीनचिन्ता	२२२	शरत्प्रवृत्तयेव	१२७
विशुद्धतरोवौष	६५	शरद्विभूति	५१
विहाय सखः	२९	शराहृतात्वां	१५
विहारगोप	३२	शितेन फलेषु	२२
विहारपद्मसू	१५३	शृङ्गावरुणैः	२४४
विहारव्यूना	२	शृङ्खलिरुद्धान्त	२०८
विहारवोम्मा	१९०	शोण्याकृति	३७

श्रिया समं	पृष्ठम्	श्रिया	पृष्ठम्
स	४२	सरोरुहां रक्षसितासितामां	३६
स कालिकाकाल	१५४	स्थानेषु	४०
स वैरिकस्तम्भ	१५४	सरःसु जातैर्न	७७
स तादृशांस्तोय	१६६	सराससारसा	१०१
स तानयोषान्	१२७	सर्लाल्या मेरुमिन	१५१
सद्योभताम	७१	स वक्रभः संसदि	२१६
सहैवेऽङ्कुर	११८	सविभ्रमा	२३५
सनगरा नगरा	६४	सहन्ति वातात	१९८
सनृतागीतेन	२२९	सह प्रयच्छ	२००
स पद्मिनीनां	२३३	सहसा सह	८५
स बाहुदम्भेन	१५५	सहृकुताः सामि	१४१
स भाजनं वदा	८६	सहेत पर्वतो	९५
समग्रगुणभू	९७	सानुमानयम	१२०
समग्रबन्धू	३३	सामोपपन्नान्	२०६
समग्रसप्त	३४	सुखादगाहैः	४५
समरुता मरुता	६३	सुतीव्रहुंकार	१३७
स माययात्मान	२२३	सुधाष्टव	६
समिन्धतेऽस्मिन्	७५	सुरसगन्धवि	६५
समुद्यतसि	४३	सुराज्जनाभिः समये	२१७
सरिद्धिरन्याभि	२४२	सेवा माननमा	११५
सरोजकोशा	४९	संकारजातैः	१९८
सरोरुहां रक्षसितासितामां		संन्यायनाभः	२३३

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
संभूय गोपाः	१२	स्वस्त्यम्भितैः	२३१
संस्कारयूताभिः	२०४	स्वस्तालभिरदा	२३०
संस्कारभेदैः	३२	स्वधेगच्छंस्त	४९
स्तनादितस्वस्ति	१४१	ह	
स्थाने त्रिभिर्दाः	४७	हरति ताप	६२
स्त्रपादपांशु	२२८	हरिजीलकृन्वा	७२
स्वभाववा	२२८	हुंकारबन्तः	१४४
स्वयंयुतस्त्वैर	२०५	हुंमन्तपूर्वः	१८५
स्वरूपतो विग्रह	१७६		

Kavya >< Sanskrit fil
✓
✓

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Catalogue No.

* S-8K/Vol/Sri-13677

Author— **Yodanta Desika.**

Title— **Yadavabhyudaya. vol. II**
Cantos. 5-8.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.